

Pikëpamjet e shprehura në këtë raport janë të autorit dhe jo domosdo paraqesin qëndrimet e Programit të Kombeve të Bashkuara për Zhvillim ose të Zyrës Zvicerane për Bashkëpunim dhe Zhvillim.

Në kohën kur janë bërë hulumtimet dhe kur është shkruar ky raport, Kosova ka qenë zyrtarisht nën administrimin e OKB-së, në bazë të Rezolutës 1244 të Këshillit të Sigurimit të Kombeve të Bashkuara. Më 17 shkurt 2008, Kuvendi i Kosovës e shpalli pavarësinë dhe zotimin për zbatimin e propozimit për zgjidhjen e statusit të të dërguari special i OKB-së, Marti Ahtisaari.

Kjo deklaratë u bë pas dy vite negociatash të cilat nuk sollën ndonjë marrëveshje të qartë në mes të Kosovës dhe Serbisë për statusin e ardhshëm të Kosovës. Megjithatë, në pritje të udhëzimeve nga Këshilli i Sigurimit, OKB-ja në Kosovë do të vazhdojë të konsiderojë Rezolutën 1244 (1999) të Këshillit të Sigurimit si kornizë ligjore për zbatimin e mandatit të saj duke marrë parasysh rrethanat e ndryshuara.

Raporti i zhvillimit njerëzor në Kosovë 2010 nuk do të mund të publikohej pa ndihmën e madhe të Zyrës Zvicerane për Bashkëpunim dhe Zhvillim dhe të Zyrës Ndërlidhëse të Zvicrës në Prishtinë.

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Cooperation Office Kosovo

Përkthimi në gjuhën shqipe dhe serbe: "DAS Group" (Prishtinë, Kosovë)

Dizajni: "Studio D-Line" (Prishtinë, Kosovë)

Shtypi: "Grafika Rezniki" (Prishtinë, Kosovë)

Parathënie

Shpallja e njëanshme e pavarësisë së Kosovës më 17 shkurt 2008 ka qenë një ngjarje shumë e rëndësishme. Duke kërkuar njohjen si shtet i pavarur dhe duke shprehur dëshirën e saj për t'u bërë partner me të drejta të plota në Evropë, Kosova u zotua se do të jetë shoqëri moderne, e hapur dhe gjithëpërfshirëse. Që prej atëherë, rrugetimi i saj drejt arritjes së synimeve të Traktatit të Lisbonës është shoqëruar me disa suksese sa i përket harmonizimit të kornizës së saj legjislative me idealet evropiane dhe krijimin e mundësisë dhe lirive më të mëdha për qytetarët e saj.

Megjithatë, kjo përpjekje mbresëlënëse e Kosovës fillon të çalojë, me bartjen e punës për realizimin e këtyre ndryshimeve nga Kuvendi i Kosovës në qytetet, qytezat dhe fshatrat tjera. Përpjekjet për zbatimin e legjislacionit në terren vështirësohen edhe më shumë nga trashëgimia e konfliktit, i cili ka lënë tensione brenda dhe në mes të grupeve shoqërore dhe shkak se strukturat e reja qeverisëse ende janë të dobëta dhe duke bërë përpjekje për të zënë hapin pas një periudhe të shtypjes ekonomike dhe socio-kulturore. Shumë burra, gra dhe fëmijë kosovarë po dekurajohen për shkak të ritmit të ngadaltë të ndryshimeve dhe po frustrohen në përpjekjet e tyre të vazhdueshme për të arritur një jetë premtuese dhe të begatshme. Kjo në veçanti vlen për personat e rrezikuar nga varfëria apo diskriminimi, qofshin ata të moshuar, persona me aftësi të kufizuara apo persona që i përkasin pakicave etnike.

Tani kur stafeta e udhëheqjes së Kosovës i kalon qeverisë së porsazgjedhur, sfida e saj do jetë të gjej një strategji të re për të nxjerrë në pah potencialin e fshehur të kësaj pjese të vogël por të rëndësishme të Evropës. Edhe pse shumë e nevojshme, rritja ekonomike nuk është zgjidhje në vetvete. Vet popullata e Kosovës duhet të jetë në qendër të çfarëdo zgjidhjeje të qëndrueshme.

Kur u publikua Raporti i parë i zhvillimit njerëzor global në vitin 1990 nga Programi i Kombeve të Bashkuara për Zhvillim, ai paraqiti një koncept revolucionar: se njerëzit janë pasuria e vërtetë e shteteve. Progresi i vërtetë mund të arrihet vetëm duke ofruar mundësi të barabarta për të gjithë dhe duke shfrytëzuar energjinë e tyre për zhvillim. Pa marrë parasysh se sa mund të zhvillohen ekonomitë kombëtare, vendet do të mbesin të varfra në shpirt dhe për nga buxheti nëse nuk i ofrohet secilit pjesëtar të shoqërisë mundësia e barabartë për të ecur përpara. RZHNJ global i fundit, i publikuar në nëntor të vitit 2010, i kthehet sërish këtij koncepti pas njëzet vitesh, duke e vlerësuar zhvillimin e vendeve jo për nga Bruto Prodhimi Vendor i tyre, por për nga përfshirja dhe drejtësia e shoqërive të tyre.

Ky raport i zhvillimit njerëzor në Kosovë synon të sfidojë status quo-në në Kosovë, ashtu siç bëri edhe raporti global amë, duke riformuluar objektivat zhvillimore të Kosovës në lidhje me popullsinë e saj, e jo vetëm me ekonominë dhe ligjet e saj. Ai

trajton vështirësitë specifike me të cilat përballen grupet të cilat janë veçanërisht të përjashtuara nga qasja në të drejtat e tyre.

Koncepti i përfshirjes sociale është koncepti kryesor në familjen evropiane. Evropa është zotuar që të bëhet ekonomia më konkurruese në botë - dhe ajo kupton se kjo mund të arrihet vetëm duke synuar që njëkohësisht të bëhet vendi më i hapur dhe më i drejtë në botë për të jetuar. Megjithatë, përfshirja sociale tejkalon kufijtë e Evropës duke përfshirë edhe vetë thelbin e të drejtave të njeriut dhe dinjitetin njerëzor, dhe është vendimtare për përcaktimin se çfarë lloji të shoqërisë do të krijojnë kosovarët sot, për t'ia lënë fëmijëve të tyre si trashëgimi.

Prandaj, porosia e këtij raporti është sa sfiduese aq edhe shpresëdhënëse. Ai informon autoritetet e Kosovës dhe popullin e saj se ndonëse kushtet mund të jenë të vështira pas aq shumë trazirave, fuqia për transformim të gjendjes është në duart e tyre. E ardhmja e ndritshme e Kosovës nuk do të vije nga ndonjë befasi që do ta bënte atë të pasur dhe më të pjekur politikisht. Për këtë duhet një proces më i gjatë i rrënjosur në dialogun më të sinqertë ndërmjet komuniteteve të ndryshme dhe ndërmjet popullit dhe liderëve të tij. Klima e resurseve të pakta e bën të domosdoshme përcaktimin serioz dhe të menduar mirë të prioriteteve në mes të nevojave dhe kërkesave të shumta. Strategjia zhvillimore e bërë nga Kosova në qendër të së cilës janë njerëzit, duket se është një hap i logjikshëm përpara. Meqë parashihet se zgjedhjet që duhet bërë do jenë të vështira, konstatimet dhe rekomandimet e këtij RZhNj në Kosovë mund të ndihmojnë për të siguruar që një strategji e tillë të lirojë tërë potencialin e kapitalit njerëzor të shoqërisë Kosovare. Kjo mund të arrihet vetëm me një fokusim të vendosur për mbështetjen e personave më të rrezikuar dhe të përjashtuar nga shoqëria që të bëhen pjesë e proceseve e rëndësishme. Ky është mjeti i vetëm i qëndrueshëm përmes së cilit agjenda për ndryshime sociale do të bëhet pjesë e politikave afatgjata dhe i cili do të bëjë që nga administrata e re e Kosovës të dal një udhëheqësi e mirëfilltë.

OKB-ja është e gatshme dhe e interesuar që të mbështes këtë strategji. Përfshirja sociale, si platformë themelore e Kartës Universale për të Drejtat e Njeriut, është bazë e planit të ri pesëvjeçar të veprimit për agjencitë, fondet dhe programet e OKB-së që përbëjnë Ekipin e OKB-së për Kosovë. Plani i përbashkët zhvillimor i UNKT-së është hartuar për të mbështetur popullin e Kosovës në synimet e tij për krijimin e lidhjeve më të forta me liderët e tyre, përmirësimin e shërbimet lokale, pjesëmarrjen në vendimet që ndikojnë në komunitetet e tyre, pastrimin e mjediseve të tyre dhe kultivimin e drejtësisë më të fuqishme sociale. Ai synon krijimin e një partneriteti me ta, derisa ata përpiqen të përmbushin potencialin e tyre.

Këto ndryshime aq të dëshiruara nuk mund të ndodhin brenda natës. Rrënjët e tyre janë të brishta dhe mund të duhet kohë që ato të rriten dhe të lulëzojnë. E deri sa të ndodh kjo, OKB-ja do të vazhdojë t'i qëndrojë krah për krah popullit kosovar dhe të bëjë çdo gjë që është e mundur të lehtësojë barrën e atyre që kanë më së shumti nevojë për një gjë të tillë.

Osnat Lubrani
Koordinatorë zhvillimore e OKB-së
Përfaqësuese e përhershme e UNDP-së

Falënderimet

Ekipi që përgatiti raportin: Mytahir Haskuka, Levent Koro, Lulzim Cela, Denis Nushi dhe Iris Duri.

Konsulenti kryesor: Claire Hajaj

Konsulent: Arkadii Torytsin

Grupi vlerësues i ekspertëve të Zyrës Zvicerane për Bashkëpunim dhe Zhvillim:

Samuel Waely, Drejtor, Guido Beltrani, Zëvendës drejtor, Arjeta Byci Lleshi, Zyrtare e programit; Kushtrim Mehmetaj, Zyrtar vendor i projektit.

(personat e poshtëshënuar janë radhitur sipas alfabetit)

Kontribuesit: Angela Mazer, Arabella Arcuragi, Faton Bislimi, Hasnije Ilazi, Hillen Francke, Luljeta Krasniqi, Seb Bytyci dhe Vjollca Krasniqi.

Grupi vlerësues i përbërë nga ekspertët e ekipit të OKB-së në Kosovë:

UNDP: Alex Standish, Atdhe Hetemi, Brikena Sylejmani, Jocelyne Talbot, Nora Sahatciu, Parviz Fartash; *UNICEF:* Agron Gashi, Beate Dastel, Dren Rexha, Laura Fragiacomio, Luciano Calestini; *UNIFEM:* Flora Macula, Kaoru Yamagiwa; *UNHCR:* Andrew Ginsberg; *OHCHR:* Agon Vrenezi; *UNFPA:* Doina Bologna, Fatime Arenliu-Qosaj, Ilona Olehlova, Visare Mujko-Nimani; *IOM:* Jorge Baca Vaughan; *WB:* Agim Demukaj; *OBSH:* Ardita Tahirukaj.

Sigurimi i cilësisë: Balasz Horvath, Paola Pagliani, Susanne Milchner dhe Tim Scott.

Lektorët gjuhësor: Armend Muja, Burbuqe Dobranja, Danijela Mitic dhe Jonathan Sedgwick.

Kontribues tjerë: "Fondacioni Together Kosova" dhe Ekipi i UNDP-së për Hulumtim dhe Politika.

Takimet e grupeve të fokusuar janë realizuar nga: "Fondacioni Together Kosova" dhe ekipi i UNDP-së për Hulumtim dhe Politika.

Pjesëmarrës në grupet e fokusuar: "Personat me aftësi të kufizuara": Faik Berisha, Faruk Kukaj, Fatime Berisha, Fexhrije Begolli, Halit Abdullahu, Islam Hamiti, Mahije Dedushaj, Mehreme Llumnica, Mimoza Musliu, Qendrim Kaqabaci, Valbona Murati; "RAE": Egzon Sehari, Vedat Salihi, Arben Mazreku, Arsen Elshani, Edon Korllari, Fadil Pecari, Ramadan Krasniqi, Anton Krasniqi; "Të papunësuarit": Valbona Krajku, Zana Hoxha, Kaltrina Lika, Vigan Maloku, Din Terpuri, Alba Cakalli, Islam Planeja, Anton Gojcaj; "Rinia": Vjosa Pllava, Rina Qipa, Viona Maloku, Bulza Bala, Sanije Shekagjiu, Yllka Meqa, Beste Morina, Denis Karahoda, Aulona Myrseli, Dren Pallusha.

Shkurtesat

PATP	Programi Aktiv i Tregut të Punës
BEEPS	Anketa për mjedis afarist dhe performancë të ndërmarrjeve
BLL	Niveli i plumbit në gjak
CARDS	Asistenca e komunitetit për rindërtim, zhvillim dhe stabilizim
BQK	Banka Qendrore e Kosovës
CDC	Qendra për kontroll dhe parandalim të sëmundjeve
KQZ	Komisioni Qendror Zgjedhor
CEDAW	Konventa për Eliminimin e të Gjitha Formave të Diskriminimit Ndaj Grave
CRGP	Qendra për hulumtime dhe politika gjinore
KE	Komisioni Evropian
BE	Bashkimi Evropian
EUR	Euro
IHD	Investimet e huaja direkte
FSDEK	Përkrahja finlandeze për zhvillimin e arsimit në Kosovë
BPV	Bruto Prodhimi Vendor
BHK	Bruto të hyrat kombëtare
IZhNj	Indeksi i Zhvillimit Njerëzor
HIV/AIDS	Virusi i imuno-deficiencës njerëzore/sindroma e fituar e imuno-deficiencës
TIK	Teknologjia e informimit dhe komunikimit
PZhBV	Personat e zhvendosur brenda vendit
FMN	Fondi Monetar Ndërkombëtar
IPA	Instrumenti i para-anëtarësimit
AKK	Agjencia Kosovare e Kadastrës
KEC	Qendra e Arsimit e Kosovës
KEDP	Programi i Kosovës për zhvillimin e mësimdhënësve
RZhNjK	Raporti zhvillimit njerëzor të Kosovës
MEF	Ministria e Ekonomisë dhe Financave
MASHT	Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë
MAPL	Ministria e Administratës së Pushtetit Lokal
MPMS	Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale
MSH	Ministria e Shëndetësisë
MSM	Meshkujt që bëjnë seks me meshkuj
PKV	Plani kombëtar i veprimit
OJQ	Organizatë joqeveritare

IKShP	Instituti kombëtar i shëndetit publik
OBZHE	Organizata për Bashkëpunim dhe Zhvillim Ekonomik
MHK	Metoda e hapur e koordinimit
ShPP	Shërbimi Publik i Punësimit
PPP	Partneritetet publike private
PTK	Posta dhe Telekomunikacioni i Kosovës
RAE	Romë, Ashkali dhe Egjiptian
PMP	Pranimi i mësimnxënies paraprake
LShMK	Leximi dhe shkrimi për të menduarit kritik
SHE-ERA	Shoqata afariste e grave
NVM	Ndërmarrje të vogla dhe të mesme
ESK	Enti Statistikor i Kosovës
KB	Kombet e Bashkuara
SHBA	Shtetet e Bashkuara të Amerikës
OBSh	Organizata Botërore e Shëndetësisë

Përmbledhje e përgjithshme

Raportet e OKB-së për Zhvillimin Njerëzor (RZhNj) ishin raportet e para që identifikuan ndërlidhjen e ngushtë në mes të zhvillimit të vendeve të ndryshme dhe drejtësisë dhe përfshirjes së bazës shoqërore të atyre vendeve. Në dy dekadat e kaluar që nga paraqitja e RZhNj-së së parë, i botuar nga Programi i Kombeve të Bashkuara për Zhvillim (UNDP), “përfshirja shoqërore” është shndërruar në një teori partnere të zhvillimit njerëzor. Ajo përkufizohet si marrëdhënie e drejtë që fuqizon në mënyrë të ndërsjellë individët dhe shoqërinë në përgjithësi – së bashku me normat, ligjet dhe institucionet e tij – duke u mundësuar individëve kapacitet të barabartë për të përmbushur potencialin e tyre. Në bazë të këtij përkufizimi, OKB-ja e ka promovuar zhvillimin njerëzor dhe përfshirjen shoqërore si masë më të saktë dhe më të thellë të progresit të një vendi sesa vetëm rritja ekonomike.

Përfshirja sociale ka domethënie të veçantë për Kosovën, pasi që ajo arrin një pikë kritike vendimtare në historinë e saj. Sytë e Kosovës janë vënë mbi barazinë me kombet tjera evropiane si dhe anëtarësimin në BE në të ardhmen e afërt. Megjithatë, këto dy synime kërkojnë ndryshim të konsiderueshëm të kursit në trajektoret aktuale ekonomike dhe qeverisëse. Indikatorët makroekonomik dhe tradicional shoqëror të Kosovës nuk janë inkurajues, me

rritje të kufizuar të Bruto Prodhimit Vendor (BPV) e cila nuk po ja del që të ulë shkallën e papunësisë prej 48%, me shkallë të varfërisë që vazhdon të mbetet në 45%, dhe me shkallën më të lartë të pjellorisë në Evropë dhe me diskriminim të vazhdueshëm në mes të grupeve etnike si dhe të grave.

Për të ndihmuar Kosovën në ndryshimin e këtij imazhi, RZhNj i Kosovës mëton të përcaktojë dhe eksplorojë konceptin e përfshirjes sociale ashtu siç aplikohet në baraspeshën socio-ekonomike të Kosovës. Raporti analizon mënyrën se si politikat dhe praktikat përfshirëse ndikojnë në sferën ekonomike, kur është fjala për qasjen në mënyrat e të ardhurave dhe qasjen në përmbushjen e nevojave themelore për jetë. Ai analizon përjashtimin pasi që ndikon në përmirësimin e arsimimit dhe standardit themelor shëndetësor të kosovarët. Në fund, trajton mënyrën se si mangësitë në këta sektorë ndikojnë në besimin e qytetarëve dhe dëmtojnë pjesëmarrjen në procesin demokratik të Kosovës të krijuar me aq mund.

Analiza e raportit kryesisht bazohet në hulumtimin e perceptimeve të mbi 6,400 të intervistuarve të titulluar Mozaiku i Kosovës: “Shërbimet publike dhe autoritetet lokale në fokus”, e botuar nga UNDP-ja në vitin 2009. Ai gjithashtu përmbledh konstatimet e

një numrit ë madh të raporteve dhe anketave tjera, si dhe të dhënat më të kufizuara që janë në dispozicion nga institucionet dhe Enti Statistikor i Kosovës.

Disa nga rezultatet janë befasuese dhe në kundërshtim me intuitën. Për shembull, rritja ekonomike dhe punësimi aktiv nuk kanë mbrojtur nga varfëria kosovarët që kanë qenë në gjendjen më të vështirë. Përafërsisht një e treta e personave që nuk kanë qenë në gjendje të përmbushin nevojat e tyre më themelore kanë vende pune të cilat paguhen më pak sesa paga e nevojshme për mbijetesën e familjeve të tyre. Viset urbane janë më të rrezikuara nga papunësia sesa viset rurale, meqë kryesisht mbështeten në biznese dhe tregje të punës si burime primare të të ardhurave, por ky fakt bën që fermerët të punojnë vetëm sa për të plotësuar nevojat e tyre si qasje e tyre e vetme në tregjet e faktorëve të prodhimit. Niveli e votuesve është duke rënë me shpejtësi, veçanërisht tek të rinjtë, të cilët zakonisht janë politikisht më aktivë sesa të gjitha grupmoshat tjera.

Megjithatë, vet shkalla e përjashtimit në shoqërinë kosovare është ndoshta konstatimi më i rëndësishëm dhe më interesant i raportit. Përjashtimi nuk është fenomen aspak i vogël, por përkundrazi është gjendje shqetësuese që përjetohet nga një numër i madh njerëzish në shumë fusha të jetës. Përjashtimi – qoftë ai nga jeta ekonomike, shërbimet sociale apo angazhimi qytetar – është sfidë e madhe zhvillimore për Kosovën që në masë të madhe e dëmton kontributin e plotë të njerëzve të vet si qytetarë ekonomikisht aktiv, të shëndetshëm dhe të arsimuar.

Si ka ardhur deri tek kjo gjendje, pas aq shumë premtimesh dhe investimeve zhvillimore në fillim? Edhe

pse shkaqet kryesore të përjashtimit dallojnë ndjeshëm për nga sektori, raporti identifikon disa shtytës të përbashkët që paraqesin sfida urgjente dhe të menjëhershme. Në fund të fundit, të gjitha shpijnë në mungesën e një udhëheqjeje qendrore apo të nivelit të lartë për përfshirje sociale, duke mundësuar zhvillimin e politikave jokonsistente dhe të pakoordinuara, duke ua mohuar autoriteteve zbatuese qendrore dhe lokale udhëzimet aq shumë të nevojshme, dhe duke mos u ofruar asnjë pikë referimi organizatave të shoqërisë civile dhe organizatave të komunitetit që dëshirojnë të angazhohen me autoritetet institucionale.

Shkaqet tjera të përjashtimit, natyrisht, rrjedhin prej kësaj pike qendrore: mungesa e përgjegjësisë në zbatimin e të mirave që ofrojnë ligjet sociale të cilësisë së lartë që tashmë janë miratuar, baza e dobët e dëshmi-ve për monitorimin e rezultateve, paraqitja e pabarazive rajonale gjatë procesit të decentralizimit dhe vështirësitë me të cilat përballen ministrinë që duan të punojnë bashkë me sektorë të ndryshëm. Kosova përballlet me sfida të mëdha shoqërore për realizimin e përfshirjes sociale për shkak të dy faktorëve të ndërlidhur të përjashtimit social, që janë specifike për gjendjen në Kosovë:

- 1) trashëgimia e konfliktit të fundit që krijoj tensione ndërmjet dhe brenda grupeve shoqërore, dhe
- 2) kapaciteti i dobët qeverisës që kufizon zbatimin e politikave për kultivimin e përfshirjes sociale.

Këta faktorë kanë krijuar norma kulturore që faktikisht shkaktojnë diskriminimin e grupeve të caktuara dhe nxisin vetë-përjashtimin në atyre që janë më të izoluarit. Qeverisja dhe faktorët

social të përjashtimit manifestohen përmes ndarjes së qartë në ciklin e natyrshëm demokratik të informimit, ku autoritetet bëjnë përpjekje të vogla për të kërkuar kontributin e të përjashtuarve dhe opinioni i gjerë është tërhequr nga të qenit aktiv në politikë, i lodhur nga tentimet për t'u dëgjuar zëri i tyre.

Raporti thekson dy faktorë të veçantë për ndryshimin e politikave që kanë të bëjë edhe me partnerët ndërkombëtar të Kosovës: mungesën e kohezionit shoqëror dhe dështimin që Kosova të mbajë veten. Aspiratat e Kosovës për BE kërkojnë bashkëpunim të thellë shoqëror, në të cilin identitetet e ndryshme etnike dhe shoqërore e shohin njëri tjetrin si aleatë e jo si konkurrentë në garën për të arritur qëllimet aq shumë të dëshiruara. Megjithatë, përpjekja e Kosovës për tu përbashkuar si shoqëri është komplikuar pjesërisht nga investimi i madh ndërkombëtar që ndikon në balancën delikate socio-ekonomike të saj. Ky investim, edhe pse qëllimor dhe i rëndësishëm për të ardhmen e Kosovës, ka kufizuar një proces thelbësor të "zgjedhjes natyrore" e cila normalisht do të mundësonte paraqitjen graduale të politikave sociale, rrjeteve dhe organizatave të cilat do të kishin qëndrueshmëri të brendshme dhe që do të vlerësoheshin në nivel lokal. Si rezultat, Kosova ka një numër të madh të politikave sociale dhe të agjentëve zhvillimorë pa ndonjë ndjenjë të vërtetë të pronësisë apo pa mjete të qëndrueshme për të dalluar ato që janë me të vërtetë të dobishme dhe të duhura, ekzistenca e së cilave varet plotësisht nga mbështetja e jashtme.

Raporti gjithashtu identifikon grupet shoqërore që e ndjejnë përjashtimin më shumë se të tjerët. Këto grupe rrezikojnë të shndërrohen në popullatë të paduk-

shme të Kosovës nëse me shpejtësi nuk ngjiten më lartë në shkallën e prioritetëve politike dhe të shndërrohen në fokus kryesor të agjendës zhvillimore të Kosovës:

1. të papunësuarit për një periudhë të gjatë, që përbëjnë 82 për qind të të papunëve të Kosovës, largohen edhe më shumë nga kontributi në ekonominë konkurruese të tregut, përballen me sfida të mëdha për t'i përmbushur nevojat themelore të jetesës së shëndetshme dhe sipas të gjitha gjasave sfidat për pjesëmarrje sociale dhe shkollim do t'ua kalojnë fëmijëve të tyre;
2. fëmijët dhe të rinjtë e pafavorizuar, në veçanti fëmijët e 18% të kosovarëve që jetojnë në varfëri të skajshme, vajzat nga viset rurale dhe fëmijët e pakicave kombëtare, të cilët mësojnë më pak dhe janë më pak të ushqyer sesa bashkëmoshatarët e tyre, kanë shumë më pak gjasa të kenë qasje në shkollim qoftë për shkak të shpenzimeve, distancës apo vendimeve familjare, ata mbesin të papërgatitur për të marrë pjesë në fuqinë punëtore në të ardhmen dhe në imazhin e ardhshëm të Kosovës;
3. femrat nga viset rurale, bartin barrën më të madhe të kësaj gjendjeje të rëndë në Kosovë, për sa i përket barazisë gjinore. Më pak se një e katërta e tyre marrin pjesë në tregun e punës dhe femrat përbëjnë vetëm 6% të pronarëve të bizneseve; pavarësisht legjislacionit cilësor kundër diskriminimit të miratuar nga Kuvendi, në krahasim me meshkujt vetëm një pjesë e tyre zgjidhen në poste publike, një përqindje e lartë e tyre, që shkon deri në nivel të papranueshëm janë analfabete, një e katërta (23%) janë

anemike dhe shumë prej tyre janë viktime të dhunës në familje;

4. komunitetet rome, ashkali dhe egjiptiane (RAE), si komunitetet më të varfra dhe më të përjashtuara nga të gjitha komunitetet evropiane, në vend të solidaritetit dhe mbështetjes në Kosovë përballen me izolim. Qasja e tyre në shëndetësi, arsim dhe pjesëmarrje ekonomike në përgjithësi është më e ulët sesa e cilitdo grup tjetër etnik në Kosovë, shpeshherë nga faktorë të shumtë, shumë prej të cilave jetojnë në mjedisin më toksik në Evropë duke u helmuar ngadalë me plumb dhe duke u detyruar që të vetë-përjashtohen si një prej opsioneve për ruajtjen e faktorit të tyre më pozitiv jetësor – lidhjen e fortë të brendshme etnike; dhe
5. personat me nevoja të veçanta, shumica prej së cilëve fizikisht nuk kanë qasje në objektet shëndetësore dhe arsimore për të cilat ata kanë nevojë të madhe (si rezultat, vetëm 10% janë në shkollimin e rregullt), detyrohen që të financojnë barna të kushtueshme, në pamundësi për trajtim përkatës për të përmirësuar mundësitë e tyre jetësore dhe të izoluar nga tregu i punës pa kurrfarë mbështetje sociale për të përmirësuar mirëqenien e tyre.

Ku qëndrojnë përgjigjet? Vështirësitë aktuale të Kosovës janë të kuptueshme kur merren parasysh shumë dekada që ajo ka qenë e lënë anash dhe nën represion. Kapitali i saj njerëzor dhe mbështetja e fuqishme ndërkombëtare ende paraqet mundësi të madhe për ndryshim. Si hap i parë, raporti flet për rimodelim të strukturës së zhvillimit socio-ekonomik në Kosovë. Reformat duhet të jenë më të shpejta për të mundësuar paraqitjen e natyrshme të

vizionit politik dhe institucioneve civile që vërtetë vlerësohen lart. Synimet makro-ekonomike duhet të mbështeten nga politikat e përfshirjes sociale, ku sektorët do të bashkëpunojnë për të pasur një qasje më përfshirëse ndaj sfidave multidisiplinare me të cilat ballafaqohen përfituesit. Informimet dhe komunikimet e autoriteteve dhe institucioneve me komunitetet të cilave u shërbejnë, duhet të jenë më të hapura, më konsistente dhe të mundësojnë rikthimin e besimit të qytetarëve. Në këtë proces duhet bërë përpjekje shtesë si nga komunitetet ashtu edhe nga autoritetet për të tejkaluar fenomenin e vetë-përjashtimit, ku disa grupe kanë humbur vullnetin për të shfrytëzuar mundësitë për dialog dhe pjesëmarrje.

Për arritjen e një dinamike të mirëfilltë për ndryshime, raporti rekomandon veprime konkrete të cilat jo vetëm që janë të domosdoshme, por edhe duhet të jenë pjesë e kapaciteteve të administratës së re:

- Krijimi i një udhëheqjeje të nivelit të lartë për përfshirjen sociale, përfshirë përcaktimin e kornizës kohore për krijimin e Strategjisë Zhvillimore të Kosovës. Kjo është thelbësore për promovimin e koherencës dhe bashkëpunimit të brendshëm për politikat sociale;
- Ri-fokusimi në zbatimin e politikave të saj, futjen e llogaridhënies në funksion dhe caktimin e buxhetit të bazuar në fakte të qëndrueshme me synime të qarta.
- Fillimi me reagimet në procesin e decentralizimit, duke mundësuar ndërmarrjen e veprimeve specifike korrigjuese sipas sektorëve, për shembujt më urgjent të përjashtimit;

- Krijimi i një procesi publik të konsultimit në hartimin dhe formulimin e politikave, të cilat në mënyrë të veçantë kanë të bëjnë me grupet e përjashtuara dhe që bëjnë përpjekje shtesë që të vlerësojnë vetë-përgjashtimin;
- Nisja e fushatës kombëtare në mbështetje të kohezionit social, e udhëhequr nga niveli i lartë, për të sfiduar normat dëmtuese dhe diskriminuese sociale dhe për tu dhënë komuniteteve të përjashtuara dhe shumicës dërmuese mundësinë për të folur, për të formuar aleanca dhe për të kuptuar interesat e tyre të përbashkëta.
- Forcimi i tregut përfshirës të punës, jo vetëm përmes krijimit të vendeve të punës dhe reformave rurale por edhe duke ia përshtatur sistemin arsimor nevojave të tregut të punës dhe duke krijuar skemat për punëkërkues dhe për shkollim të rritur;
- Kultivimi e vetësigurisë përmes ristrukturimit të programit për asistencë sociale në Kosovë, për të arritur deri tek më të varfrit, duke

lidhur papunësinë dhe beneficionet për fëmijë, aty ku është e mundur, me përpjekjet për zbutjen e varfërisë (për shembull lidhja e beneficioneve për fëmijë më të rritur me vijimin e shkollimit) përmes ristrukturimit të ndihmave sociale për të reduktuar pabarazitë në mes të rajoneve.

Mbi të gjitha, demografia e Kosovës e dominuar nga të rinjtë e vë atë në pozitë unike dhe të lakmueshme. Rinia kosovare, në veçanti femrat e reja, mund të përkrahen dhe promovohen si promotore të shoqërisë përfshirëse. Gjenerata energjike, teknologjiksht e ngritur dhe ambicioze duhet të lidhet me tregun e ndërmarrjeve ekonomike dhe me aktivitetin politik. Nëse i jepet rasti, ky grup prej afro 1 milion vetash, është i gatshëm të tejkalojë ndasitë kulturore dhe etnike që për një kohë të gjatë e kanë mbajtur Kosovën nën potencialin që e ka. Ata janë faktorët e vërtetë për të ardhmen e Kosovës. Ata do të përfitojnë më së shumti nëse do të vinin në shprehje potencialet që ekzistojnë brenda tyre dhe brenda shoqërisë.

Përmbajtja

Parathënie	5
Falënderimet	7
Shkurtesat	9
Përmbledhje e përgjithshme	11
Hyrje	19
Kapitulli 1	
Përfshirja sociale dhe zhvillimi njerëzor – hyrje konceptuale.....	27
Kapitulli 2	
Përfshirja ekonomike dhe nga tregu i punës.....	37
Kapitulli 3	
Qasja në arsim dhe përfshirja.....	59
Kapitulli 4	
Shërbimet e kujdesit shëndetësor dhe përfshirja	75
Kapitulli 5	
Pjesëmarrja politike dhe përfshirja	87
Kapitulli 6	
Konstatimet dhe rekomandimet	101
Shtojcat	
1. Jeta në Kosovë 2010	113
2. Shënime teknike.....	117
Shënime	119

Hyrje

1. Kah po shkon Kosova?

Pas disa dekadave të turbulencës politike dhe shoqërore, Kosova së fundmi ka përjetuar ndryshime shumë të rëndësishme. "Kushtetuta e Kosovës" e cila parasheh rol të rëndësishëm për Bashkimin Evropian në Kosovë, ka hyrë në fuqi më 15 qershor 2008. Gjatë tri viteve të kaluara, Kosova është njohur si shtet nga 70 vende, është anëtarësuar në Fondin Monetar Ndërkombëtar (FMN) dhe Bankën Botërore, dhe synon të bëhet anëtare e plotë e Bashkimit Evropian (BE).

Me ambicie kaq të mëdha, rruga e ndryshimeve si për strukturat qeverisëse ashtu edhe për ato makro-ekonomike të Kosovës, ka qenë tepër e vështirë. Asnjë nga fqinjët e Kosovës, të cilët janë në rrugë të njëjtë, nuk është i ngarkuar me një të kaluar aq të rëndë të diskriminimit dhe neglizhencës politike sa Kosova. Shumica prej tyre, nëse jo të gjithë, janë shumë më përpara në këtë drejtim. Këto mbesin si një shtysë për të inkurajuar përpjekjet e vazhdueshme të Kosovës, por në të njëjtën kohë janë edhe një përkujtim se sa larg duhet të shkohet.

Prania e konsiderueshme ndërkombëtare në Kosovë po ashtu është rikonfiguruar për të mbështetur procesin e anëtarësimit në BE – si financiarisht ashtu edhe këshillime dhe asistencë teknike. Prej vitit 2000, bashkësia ndërkombëtare

me gjasë ka investuar më shumë resurse jo-ushtarake për kokë banori në Kosovë se në cilëndo zonë tjetër të pas-konfliktit. BE-ja, si donatori më i madh në Kosovë, ka paralajmëruar se gjatë tri viteve të ardhshme do të ndajë më shumë fonde për Kosovën për kokë banori se për cilindo vend tjetër në botë.¹ Tanimë vetëm BE-ja i ka dhënë afro 1 miliardë euro Kosovës në periudhën 2000 dhe 2006² përmes programit CARDS (Asistenca e komunitetit për rindërtim, zhvillim dhe stabilizim) dhe nga viti 2007 edhe 426 miliona euro të tjera nën Instrumentin për ndihmë para-anëtarësimit (IPA).³ Partnerët tjerë zhvillimorë, përfshirë qeverinë e ShBA-së dhe agjencitë, fondet dhe programet e OKB-së, kanë dhënë edhe më shumë, me qëllim që të rimodelojnë të gjitha strukturat politike dhe ekonomike të Kosovës për t'i harmonizuar ato me standardet evropiane.

Vetë pesha e ndryshimit të kërkuar ka krijuar një ndërlikim të zhvillimit njerëzor. Në kërkim të një të ardhmeje ideale me prosperitet dhe begati, Kosova rrezikon të ngec në procesin e zhvillimit të brendshëm njerëzor. Procesi i anëtarësimit në BE është tepër i ndërlikuar, dhe kërkon rimodelim rrënjësor të kornizave legjislative, harmonizim me standarde shumë të larta të qeverisjes dhe bashkëpunim rajonal për të ruajtur kohezionin filozofik themelor brenda familjes evropiane. Ky

proces ka sjellë edhe përfitime edhe trysni për strukturat qeverisëse të Kosovës, të cilat janë kaluar te shoqëria e saj. Përpjekja dramatike për të bërë ligje të mira dhe për të përshtatur politikat sociale, ka lënë më pak hapësirë për zbatim të përgjegjshëm të këtyre ligjeve në mënyrë që të ndikojnë në jetën e njerëzve.

Si rezultat, përderisa destinacioni eventual i Kosovës me të drejtë duhet të jetë për tu bërë partner evropian me të drejta të plota, rruga përpara duket shumë e gjatë dhe e vështirë për një numër të madh të burrave, grave dhe fëmijëve kosovarë. Jeta e tyre merr një trajektore krejtësisht tjetër, trajektore të përcaktuar nga një pafundësi sfidash sociale dhe ekonomike me të cilat ata përballen. Ato përfshijnë:

- *Stagnimin ekonomik:* Që nga viti 1999 Kosova është përpjekur që të transformojë burimet natyrore në prodhimtari, të ringjallë ndërmarrjet jo-shtetërore për zhvillimin e sektorit privat dhe të krijojë një klimë miqësore afariste për investim. Nuk është befasi se BPV-ja e Kosovës për kokë banori tani është më i ulëti në Evropë. Edhe pse Fondi Monetar Ndërkombëtar (FMN) ka parashikuar një rritje për 3 për qind në vit nga 1,766 në 2,360 euro në gjashtë vite e ardhshme, Kosova ende duhet të demonstrojë kapacitetin e saj për shpërndarje përfshirëse dhe të drejtë të të hyrave në tërë shoqërinë e saj.⁴
- *Varfërinë e përhapur:* Rreth 45% (pak mbi 2 në 5 kosovarë) jetojnë nën nivelin e varfërisë të përcaktuar nga Banka Botërore, dhe një e pesta e tyre nuk mund të plotësojë nevojat thelbësore. Varfëria është më e lartë në mesin e atyre që jetojnë në familje të mëdha, të cilat

shpeshherë kanë shumë familjarë të papunë dhe nivel relativisht të ulët arsimor. Në aspektin gjeografik, të varfrit janë më të përqendruar në viset rurale dhe në disa rajone të Kosovës, siç janë Prizreni dhe Gjilani.⁵

- *Nivelet e larta të papunësisë:* Llogaritet se 45% e fuqisë punëtore është e papunë, me shkallë të papunësisë për të rinjtë në 73% dhe me papunësi të femrave prej 81%. Tregu i punës rritet mesatarisht me 30,000 punëkërkuar të rinj çdo vit, me gjasë të vogla të punësimit;⁶

Të qenit i ri dhe i papunë e hendikepon një person në planifikimin e ardhshëm, siç është martesë apo krijimi i familjes. Mund të bëhesh barrë për familjen dhe kjo shpeshherë mund të sjell konflikte në familje që rezultojnë me përjashtim madje edhe nga familja.

Pjesëmarrës i papunë në grupin e fokusit

- *Cilësinë e dobët e jetës:* Meshkujt, femrat dhe fëmijët kosovarë mbesin prapa fqinjëve të tyre evropianë sa i përket standardeve shëndetësore dhe arsimore. Indikatorët shëndetësor në Kosovë janë prej më të dobëtëve në Evropë. Shkalla e vdekshmërisë së foshnjave është 18-49 në 1,000 dhe vdekshmëria e fëmijëve nën moshën pesë vjeçare është 35-40 për 1.000 lindje të gjalla, që është më e larta në Evropë. Përhapja e madhe e tuberkulozit paraqet një sfidë tjetër për sektorin e shëndetësisë.⁷ Cilësia e arsimit gjithashtu është shumë ndryshueshme dhe selektive – veçanërisht për fëmijët me çfarëdo forme të paftësisë fizike apo të vështirësive për të mësuar. Arsimi parash-

kollor pothuajse nuk ekziston fare jashtë Prishtinës. Degradimi sistematik mjedisor gjithashtu dëmton cilësinë e jetës, që shkaktohet nga praktikat e vjetruara bujqësore, erozioni i tokës nga ndërtimi, mbeturinat e paizoluara industriale dhe zgjidhjet e painformuara të mënyrës së jetës;

- *Diskriminimi e përhapur*: Pakicat kombëtare të Kosovës kanë më shumë gjasa që të preken nga problemet socio-ekonomike të Kosovës. Në veçanti, kushtet e komuniteteve RAE të Kosovës janë të afërta me kushtet që gjenden në vendet më të pazhvilluara. Niveli i papunësisë për komunitetet RAE, ku, për shembull, 75% e të rinjve meshkuj të moshës 15-24 vjeçar janë të papunë, është shumë më i lartë se mesatarja e Kosovës.⁸ Diskriminimi po ashtu e kufizon në masë të madhe kontributin e femrave kosovare - kryesisht në sektorin ekonomik - dhe kosovarëve me aftësi të kufizuara, shumë prej së cilëve kryesisht janë të përjashtuar nga pjesëmarrja në jetën normale.

Këto sfida, janë pak a shumë produkte dytësore të një shkaku të vetëm: përjashtimit social. Thënë thjeshtë, kjo nënkupton mohimin e të drejtës së disa grupeve të caktuara që të kontribuojnë në aspektin ekonomik, politik dhe shoqëror në shoqërinë e tyre – duke e kufizuar kështu potencialin e plotë të asaj shoqërie. Përjashtimi mund të ndodh qëllimisht, përmes diskriminimit institucional apo nga pakujdesia, përmes praktikave kulturore të cilat kufizojnë të drejtat dhe liritë e njeriut. Cilido qoftë shkaku, efekti gjithmonë është i njëjtë – një proces i vetë-kufizuar dhe i pabarabartë zhvillimor.

Përjashtimi social si koncept (dhe e kundërta e tij, përfshirja sociale), ndërlidhen ngushtë me procesin e zhvillimit njerëzor. Kjo është duke u bërë filozofi kyçe e familjes evropiane. Në vitin 2000, në takimin shumë të rëndësishëm në Lisbonë, liderët e Bashkimit Evropian u pajtuan që të krijojnë një proces të përfshirjes sociale në tërë Bashkimin Evropian, për të koordinuar politikat e tyre në luftimin e varfërisë dhe përjashtimit social dhe në hartimin e Planeve Kombëtare të Veprimit (PKV) kundër varfërisë dhe përjashtimit social. Me këtë u pranuan ndërlidhjet thelbësore në mes të moshzëvillimit dhe përjashtimit social, dhe çka është më e rëndësishme, u theksua primati që kanë shoqëritë e hapura dhe të barabarta karshi indikatorëve ekonomik më tradicional të mirëqenies kombëtare siç është BPV-ja dhe të Hyrat Kombëtare Bruto (HBK).

Për të kuptuar se kah po shkon Kosova në rrugën e saj drejt shtetësisë, është më mirë të pyetet se kah po shkon shoqëria e saj, dhe cilët faktorë kyç do të ndikojnë në trajektoren sociale të Kosovës. Në fund të fundit, janë shëndeti dhe kohezioni i shoqërisë së saj që mund të dëshmojnë si faktorë vendimtar për ambiciet evropiane të Kosovës.

2. Të kuptuarit e përjashtimit social: Raporti i zhvillimit njerëzor të Kosovës 2010

Raporti i zhvillimit njerëzor të Kosovës 2010 analizon indikatorët tradicional socio-ekonomik nga perspektiva e përfshirjes sociale, duke filluar prej varfërisë dhe papunësisë e deri te shëndeti dhe arsimit. Ai shqyrton mënyrën se si diskriminimi, i qëllimtë apo jo, ndikon në baraspeshën socio-ekonomike të Kosovës, procesin e saj

politik dhe qëllimet politike të orientuara kah BE-ja. Në fund, ai jep disa rekomandime se si mund të menaxhohet ecja drejt një shoqërie më përfshirëse, si pararendëse e progresit të mëtejshëm ekonomik dhe politik.

Si bazë konceptuale, ky raport e merr qasjen e BE-së ndaj përfshirjes sociale. BE-ja ka përkufizuar përfshirjen sociale si “proces që siguron se personat e rrezikuar nga varfëria dhe përjashtimi social përfitojnë mundësitë dhe burimet e nevojshme për pjesëmarrje të plotë në jetën ekonomike, sociale dhe kulturore, dhe për të pasur një standard dhe mirëqenie jetësore që konsiderohet normale në shoqërinë në të cilën ata jetojnë”.⁹ Procesi duhet të sigurojë që grupet e përjashtuara apo të marginalizuara të kenë pjesëmarrje më të madhe në marrjen e vendimeve që ndikojnë në jetën e tyre.¹⁰

Kjo qasje ndaj përfshirjes sociale dallon nga baza tradicionale e orientuar kah varfëria për analizimin e pabarazive sociale. Ajo shkon përtej çështjes së punësimit apo të ardhurave dhe adreson faktorët tjerë dhe arsyet pse njerëzit përjashtohen nga shoqëria. Kosova ka mekanizma dhe cikle komplekse shumëdimensionale që përjashtojnë individët dhe grupet nga pjesëmarrja në procesin kritik të shkëmbimit socio-ekonomik dhe politik. Për më tepër, qasja e ndryshon fokusin nga “cenueshmëria” si karakteristikë individuale apo grupe për barrierat shoqërore që pengojnë pjesëmarrjen e plotë, duke lënë kështu të përjashtuarit në margjinë.

Për shembull, një i ri apo e re pa arsim dhe aftësi të mjaftueshme, shumë lehtë mund të përfundojë në një rreth të varfërisë dhe varshmërisë nga asistencë sociale. Pasi që shumica e të papunëve në Kosovë nuk kanë qenë

të punësuar për një kohë të gjatë, ata lehtë binden se gjetja e vendit të punës është e pamundshme. Fëmijët e tyre mund të pranojnë idenë se papunësia është e pranueshme në aspektin shoqëror. Pa ofrimin e mundësive, ndjenja e pamjaftueshmërisë dhe mungesa e ndikimit në shoqëri dominon bashkëveprimin e familjes me komunitetin. Dhe kjo shpejt pasohet nga marginalizimi. Zvogëlohet numri i kontakteve shoqërore me të gjithë përveç familjes së ngushtë apo të papunët tjerë afatgjatë. Është jashtëzakonisht e vështirë të nxirret një familje nga kjo gjendje pasi të ketë rënë në këtë cikël.

Është edhe më vështirë që të adresohet përjashtimi kur ai shoqërohet edhe me refuzim social. Ky është një realitet i hidhur për shumë pakica kombëtare të Kosovës – në veçanti për komunitetet RAE të Kosovës. Mungesa e integritit të tyre në shoqërinë e Kosovës manifestohet me një papunësi më të lartë se ajo mesatare, nivele shumë më të ulëta të arsimimit dhe standarde shumë më të ulëta të banimit, në krahasim me pjesën tjetër të popullatës. Kjo pastaj i pengon ata që të kërkojnë integritet më të madh, dhe forcon lidhjet e forta të brendshme të cilat i ndajnë ata nga fqinjët, kryesisht shqiptarë. Frika nga e panjohura dhe mungesa e vullnetit për të respektuar dallimet është po ashtu bazë e përjashtimit të grupeve tjera pakicë (jo doemos pakica kombëtare), siç janë personat me aftësi të kufizuara apo të rinjtë më të varfër. Ata mund të dekurajohen nga vazhdimi i arsimit përtej atij të obliguar si rezultat i pamundësisë së qasjes në objektet universitare, pagesave të larta dhe mungesës së përkrahjes familjare dhe institucionale.

Në Kosovë nuk janë të përjashtuara vetëm pakicat. Femrave – afër 50 për

qind e popullatës – iu mohohet e drejta e plotë për të kontribuar në aspektin socio-ekonomik dhe politik – për një varg arsyesh kulturore, të cilat përipiqet t'i analizojë ky RZhNjK. Të rinjtë, në veçanti ata që janë të varfër, kanë demonstruar pakënaqësi më të madhe me procesin politik që ata mendojnë se nuk i përfaqëson ata – duke rrezikuar shkëputjen e demokracisë së Kosovës prej gjeneratës të cilës ajo është zhvilluar për t'i shërbyer.

Qeveritë janë përgjegjëse dhe llogaridhënëse për përcaktimin e masave adekuate legjislative, administrative dhe buxhetore për krijimin e një sistemi që parandalon përjashtimin social. Autoritetet e Kosovës kanë bërë disa hapa të rëndësishëm në këtë drejtim. Kushtetuta e përfshinë Konventën për eliminimin e të gjitha formave të diskriminimit kundër grave (CEDAW); adreson të drejtat e pakicave duke përfshirë Konventën kornizë për mbrojtjen e pakicave kombëtare të Këshillit të Evropës dhe përfshinë Konventën për të drejtat e fëmijës.¹¹ Plani i veprimit të Kosovës për personat me aftësi të kufizuara 2009-2011 u hartua dhe u miratua përmes një procesit gjithëpërfshirës. Legjislacioni përcakton shërbimet e kujdesit në shtëpi për personat që vuajnë nga çrregullimet mendore dhe psikiatrike. Nën autoritetin e Ministrisë së Shëndetësisë, janë krijuar disa qendra të komunitetit për shëndetin mendor dhe strehim rezidencial.¹²

Megjithatë, përkundër progresit legjislativ, shumë prej këtyre ligjeve dhe rregulloreve shpeshherë mbesin vetëm "premtime në letër" – thjeshtë vetëm deklarata qëllimmira. Në përgjithësi, zbatimi vazhdon të mbetet i dobët, monitorimi është tepër i paabarabartë dhe raportimi i duhur është i kufizuar. Shpallja e politikave shpesh

barazohet me zbatimin e saj. Ky është një efekt i dëshirës për përafrimin teknik me standardet e BE-së sa më shpejtë që të jetë e mundur. Ndikimi i vërtetë në jetën e personave është dytësor – atij shpeshherë nuk i caktohet prioritet e as buxhet i nevojshëm.

Në këtë RZhNjK, paraqiten rekomandimet dhe identifikohen prioritetet për zbatimin e ligjeve ekzistuese, bashkë me zhvillimin dhe zbatimin efektiv të politikave të reja për të eliminuar edhe më shumë barrierat për përfshirjen sociale. Raporti gjithashtu tregon rëndësinë që ka përzgjedhja e caqeve dhe indikatorëve për matjen dhe raportimin e rregullt të progresit në fushën e përfshirjes sociale. Edhe pse përgjegjësia për zbatimin e ligjeve dhe politikave i takon administratës së Kosovës, ky RZhNjK po ashtu thekson rolin kritik të shoqërisë civile dhe medieve në promovimin dhe realizimin e përfshirjes sociale të mirëfilltë. Në fund, ai analizon ndryshimet që janë të nevojshme për të krijuar një qasje pjesëmarrëse në bërjen e politikave.

Një numër i instrumenteve ndërkombëtare analitike dhe burimeve statistikore të Kosovës janë konsultuar për hartimin e këtij raporti; megjithatë, një pjesë e madhe e analizës bazohet në të dhënat e Anketës Mozaiku i Kosovës i vitit 2009, Shërbimet publike dhe autoritetet lokale në fokus, i botuar nga UNDP-ja. Anketa Mozaiku mbledhi të dhëna nga 6,400 të intervistuar nga i gjithë spektri i shoqërisë kosovare. Ai vlerëson perceptimin dhe vetëdijesimin për një varg faktorësh të ndryshëm që ndikojnë në jetën e përditshme dhe në bashkëveprimet e individëve me qeverinë lokale. Përmes kësaj ankete, mund të përcaktohen në aspektin cilësor dhe sasior pabarazitë e konsiderueshme të grupeve sociale, moshave dhe në mes të gjinive.

3. Struktura e raportit dhe pasqyra e kapitujve

Kapitulli 1 – Përfshirja sociale dhe zhvillimi njerëzor – informacion i përgjithshëm konceptual: Ky kapitull paraqet konceptin e përjashtimit social, dimensionet dhe manifestimet e tij. Ai përcakton lidhjet konceptuale në mes të zhvillimit njerëzor dhe përfshirjes sociale. Ai analizon përjashtimin social si proces dhe si gjendje e të qenit të përjashtuar nga jeta e një komuniteti, komune, shoqërie dhe botës. Ai hulumton potencialin e analizës sociale të bazuar në përfshirje, për të kuptuar më mirë dinamikën sociale të privimit nga shërbimet publike, varfërinë dhe barazinë në Kosovë. Duke kombinuar masat objektive dhe subjektive të përjashtimit, ai identifikon shkaqet e shumëfishta dhe shumëshiresore të përjashtimit në Kosovë, si dhe mundësitë për ndërhyrje të cilat promovojnë përfshirjen.

Kapitulli 2 – Përjashtimi ekonomik dhe nga tregu i punës: Ky kapitull zhvillon një qasje inovative për konceptin e përjashtimit ekonomik. Në vend se të ndalet në përkufizimet tradicionale të varfërisë, ai jep një përkufizim të përjashtimit ekonomik të bazuar në tregjet e faktorëve të prodhimit dhe faktorët e prodhimit siç është puna, toka, kapitali dhe aftësia për të blerë mallrat dhe shërbimet e nevojshme. Kapitulli analizon shkaqet e veçanta të shtytësve institucionalë, politikë dhe të qëndrimit për përjashtimin ekonomik – me fokus të veçantë në analizën e qasjes në punësim, sistemet e mbrojtjes sociale dhe shërbimet publike.

Kapitulli 3 – Qasja në arsim dhe përjashtimi: Shkrim-leximi dhe arsimi i fokusuar në “përgatitjen për jetë” janë të ndërlidhura ngushtë me mundësitë jetësore dhe përfshirjen

sociale. Kapitulli 3 paraqet një koncept të arsimit përfshirës dhe përshkruan mënyrën se si reformat në sistemin arsimor në Kosovë ndikojnë në përfshirjen sociale. Kapitulli identifikon një numër grupesh të përjashtuara nga arsimi dhe analizon mekanizmat e përjashtimit të tyre – duke paraqitur rekomandimet specifike për tu marrë me barrierat.

Kapitulli 4 – Shërbimet e kujdesit shëndetësor dhe përjashtimi: Qasja e barabartë në përkujdesje shëndetësore cilësore ndihmon në përmirësimin e rezultateve shëndetësore për grupet e përjashtuara shoqërore. Kapitulli 4 paraqet indikatorët kyç demografik dhe shëndetësor të popullatës së Kosovës. Ai identifikon sfidat dhe sukseset në fushën e reformave në shëndetësi, dhe mënyrën se si kanë ndikuar proceset e përjashtimit/përfshirjes. Kapitulli identifikon grupet e përjashtuara sociale dhe mekanizmat për përjashtimin e tyre nga sistemi i kujdesit shëndetësor, përfshirë varfërinë dhe faktorët tjerë social. Ai përfundon me rekomandimet për adresim të pabarazive në shëndetësi dhe avancimin e përfshirjes sociale.

Kapitulli 5 – Pjesëmarrja në politikë dhe përjashtimi: Përfshirja është e pamundshme nëse njerëzit nuk mund të marrin pjesë plotësisht dhe të barabartë në proceset vendimmarrëse. Kapitulli i pestë analizon konceptin e përjashtimit social përmes këndvështrimit politik. Ai analizon modelet dhe trendët e pjesëmarrjes politike në Kosovë, të pasuara me analizë më të hollësishme të grupeve të përjashtuara shoqërore dhe mekanizmat e përjashtimit të tyre. Kapitulli përmbillet duke identifikuar sfidat për promovimin e përfshirjes në proceset politike dhe jep rekomandime specifi-

ke për mënyrën se si mund të eliminohen barrierat për përfshirjen sociale.

Kapitulli 6 – Konstatimet dhe rekomandimet: Ky kapitull përmbledh shtysat kryesore të përfshirjes

sociale dhe jep listën e grupeve kryesore sociale të përjashtuara në Kosovë.

Janë paraqitur dhe elaboruar rekomandimet strategjike dhe specifike për sektorë për realizimin e përfshirjes sociale.

Përfshirja sociale dhe zhvillimi njerëzor – informacion i përgjithshëm konceptual¹³

“Gjërat e qarta shihen më së vështiri: Pasuria e vërtetë e një shteti është populli i tij.”

- Mahbub ul Haq, themelues i Raporteve të Zhvillimit Njerëzor

1.1 Përfshirja/përrjashtimi social: zhvillimi i konceptit në Evropë

Çka është përrjashtimi social? Për momentin ekzistojnë shumë përkufizime. Megjithatë, secili prej tyre e thekson një proces përmes së cilit privimi shkaktohet si pasojë e largimit prej rrjedhave kryesore – duke lënë individët apo grupet jashtë proceseve normale ekonomike, sociale dhe politike.

Nga ky këndvështrim, përrjashtimi social është edhe proces edhe rezultat. Procesi ndodh kur institucionet dhe strukturat sociale, që ndajnë resurset dhe përcaktojnë vlerat, operojnë në mënyra që sistematikisht ua mohojnë disa grupeve pjesëmarrjen e plotë në shoqëri.¹⁴ Rezultat i kësaj është “një gamë komplekse dhe dinamike e marrëdhënieve që pengojnë individët apo grupet që të kenë qasje në resurse dhe në realizimin e të drejtave të tyre.”¹⁵

I rrënjësor në sociologjinë frënge dhe gjermane,¹⁶ përrjashtimi social është kryesisht një krijim evropian. Në Francë, shprehja “përrjashtim social” është përdorur për herë të parë në vitet 1970-ta për t’u referuar vështirësive të atyre që ranë nga rrjeta e mbrojtjes sociale – të varfërve, personave me aftësi të kufizuara mendore dhe fizike, si dhe pakicave racore dhe etnike”. Në debatet e hershme për përfshirjen sociale dhe marginalitetin, përrjashtimi social zakonisht vështrohej si sfidë

e nivelit individual¹⁷ që përjetohej nga disa individë që nuk kishin mundësi të merrnin pjesë në shoqëri. Me zhvillimin e konceptit, ai përfshiu barrierat shoqërore, institucionale, politike dhe kulturore si dhe sfidat specifike për individë.

Kur Komisioni Evropian (KE) miratoi këtë shprehje kah fundi i viteve 1980-ta, përrjashtimi social si koncept përfundimisht u përfshi në diskursin e politikave të brendshme.¹⁸ Me kalimin e kohës, ai u kuptua edhe si koncept relativ edhe si koncept absolut. Përrjashtimi mund të gjykohej vetëm duke krahasuar rrethanat e një individi (apo grupi apo komuniteti) me të tjerët brenda shoqërisë së njëjtë. Megjithatë, e drejta e individit për “të jetuar në shoqëri si pjesëtar i një komuniteti” është e drejtë themelore, që kapërcen kufijtë dhe normat e ndryshme socio-kulturore.¹⁹

Kur u paraqit për herë të parë në diskursin politik të BE-së, koncepti i përfshirjes sociale parashtrroi pjesëmarrjen në fuqinë punëtore si hallkë parësore të bashkëveprimit social. Ai nënkuptonte përrjashtimin social si përrjashtim nga fuqia punëtore me pagesë dhe caktonte në mënyrë eksplicite obligimin e shtetit për të identifikuar dhe mënjanuar barrierat për pjesëmarrjen e plotë në punë me pagesë dhe për raportimin e rregullt rreth progresit të arritur. Megjithatë, miratimi i strategjisë

së Lisbonës në vitin 2000, dhe lansimi i agjendës së ripërtërirë sociale të KE-së në vitin 2008, thelluan të kuptuarit e BE-së për rëndësinë e rolit qendror që e ka përjashtimi social në synimet e saj. BE-ja dhe të gjithë anëtarët e saj tani e parashohin të ardhmen e tyre në kuptim të mundësive, qasjes dhe solidaritetit – duke krijuar shoqëri të hapura dhe ekonomi të mësim, duke fuqizuar individët në realizimin e potencialit të tyre dhe duke ndihmuar personat që nuk mund ta bëjnë këtë.

Prandaj, koncepti i përjashtimit social ka lëvizur përtej ekonomisë dhe fuqisë punëtore për të përfshirë dimensione më të gjera politike, sociale dhe kulturore. Ai përkufizon barrierat për pjesëmarrjen shumë më të gjerë dhe si rrjedhojë ka zgjeruar përgjegjësitë e shtetit dhe të palëve të tjera me interes në identifikimin dhe adresimin e barrierave sociale, politike, institucionale dhe pengesave të tjera për përfshirjen sociale.

Sot, 'luftimi i përjashtimit social' është forca shtytëse prapa Metodës së Koordinimit të Hapur të BE-së (OMC) në

fushën e politikave të punësimit dhe atyre sociale. Procesi i BE-së për mbrojtjen sociale dhe përfshirjen sociale apo "OMC-ja sociale" ndihmon shtetet në përmirësimin e politikave të tyre sociale përmes mësim të politikave dhe shkëmbimit të praktikave më të mira. OMC është formalizuar në kontekstin e Strategjisë së Lisbonës, e cila bashkoi anëtarët e BE-së që ta bëjnë Bashkimin Evropian "ekonominë më konkurruese dhe më dinamike në botë të bazuar në dije, të aftë për zhvillim të qëndrueshëm ekonomik, me më shumë vende më të mira pune dhe me kohezion më të madh shoqëror".²⁰ KE monitoron proceset e përfshirjes në shtetet anëtare të saj përmes instrumenteve të ndryshme siç janë treguesit Laeken. Këta janë një grup prej 18 treguesve që përdoren për të monitoruar suksesin në përmbushjen e Objektivave të përbashkëta të agjendës së politikës sociale të BE-së me synim zbutjen e varfërisë dhe përjashtimit social në shtetet anëtare (shih tabelën 1.1 më poshtë).²¹

TABELA

1.1

Treguesit e Bashkimit Evropian (Laeken)

	Treguesit primar	Treguesit sekondar
Të hyrat e ulëta	Për nga mosha dhe gjinia	Niveli i të hyrave të ulëta për nga pragu
	Për nga statusi i punësimit	Niveli i të hyrave të ulëta për nga pragu i fiksuar
	Për nga lloji i ekonomisë familjare	Niveli i të hyrave të ulëta para transferimeve sociale
	Për nga pajisjet shtëpiake	Koeficienti Gini
	Shumat e të hyrave të ulëta	Të hyrat shumë të ulëta të vazhdueshme
	Për nga statusi i punësimit	
	Të hyrat e ulëta të vazhdueshme	
	Thellësia e të hyrave të ulëta	
Puna	Kohezioni rajonal	Pjesa e të papunëve afatgjatë
	Norma e papunësisë afatgjatë	Niveli i papunësisë shumë afatgjatë
	Ekonomitë familjare të papunë	
Arsimi	Nuk është në arsim apo trajnim	Niveli i ulët i shkollimit
Shëndetësia	Jetëgjatësia në lindje	
	Statusi shëndetësor i vetë-përkufizuar	

Burimi: <http://www.poverty.org.uk/summary/eu.htm>, i vizituar më 26 shtator 2010

1.2 Mekanizmat dhe shtytësit e përjashtimit social

Mungesa e pushtetit, apo marrëdhëniet e pabarabarta të pushtetit janë bazë e çdo lloji të përjashtimit. Politikat dhe praktikat diskriminuese kufizojnë bashkëveprimet e grupeve dhe të individëve dhe mjedisin e tyre social, ligjor dhe ekonomik. Diskriminimi nuk kufizohet në racë, fe dhe gjini. Ai mbulon zonat gjeografike, të ardhurat, nivelet arsimore, statusin shëndetësor dhe moshën. Ai ndodh në vendet shumë të industrializuara si dhe në vendet në zhvillim. Përjashtimi social është më i rrezikshëm dhe më dëmtes sesa vetë varfëria. Dimensionet e tij të shumëfishta ndikojnë në çdo fushë të jetës, duke përfshirë:

- Përjashtimin nga jeta ekonomike që rezulton nga pabarazitë në pronësi të aseteve, të ardhura dhe mundësive të punësimit;
- Përjashtimin nga shërbimet sociale, që rezulton nga pabarazia në qasje në një gamë të shërbimeve – arsim, shëndetësi, strehim dhe mbrojtje sociale;
- Përjashtimin nga pjesëmarrja politike që rezulton nga qasja e pabarabartë në mundësi politike, drejtësi, liri, institucione dhe mekanizma vendimmarrës në shumë nivele (nga niveli kombëtar e deri te niveli i komunitetit); dhe
- Përjashtimin nga statusi kulturor, që rezulton nga dallimet në njohje dhe status (de fakto) hierarkik të normave, zakoneve dhe praktikave kulturore të grupeve të ndryshme.

Këto dimensione të përjashtimit social kanë tendencë të fuqizojnë njëra-tjetrën.²² Variablat që nxisin për-

jashtimin social kanë tendencë të veprimet së bashku në nivele të ndryshme dhe me kohë të prodhojnë efekte që zakonisht referohen si privim i bazuar në marrëdhënie. Grupet dhe individët e përjashtuar kanë pak qasje në organet vendimmarrëse dhe pak gjasa për të ndikuar në vendimet apo politikat që kanë ndikim mbi ta. Kur të bien poshtë në shkallën sociale, ata bëhen gjithmonë e më të lënë anash. Përdërisa përjashtimi mund të rezultojë nga tronditjet gjatë jetës apo në periudhat e tranzicionit shoqëror, ai shpeshherë është rezultat i rrethanave në të cilët ata kanë lindur. Lindja në varfëri apo nga prindërit me aftësi të ulëta të punësimit, për shembull, në mënyrë të pashmangshme rrit gjasat që fëmija të përjashtohet dhe të bart përjashtimin nëpër breza.

Përjashtimi social ka tre shtytës kryesor: (i) strukturat dhe institucionet: sektorët publik dhe privat i kontribuojnë përjashtimit duke nxitur diskriminimin apo duke mos vepruar në mbrojtje të të përjashtuarve; (ii) vlerat dhe modelet e sjelljeve: këto përcaktojnë qëndrimet diskriminuese dhe praktikat kulturore që rregullojnë normat në shoqëri dhe mes grupeve (përfshirë për format e vetë-përjashtimit); dhe (iii) politikat: këto pasqyrojnë dhe reagojnë si ndaj strukturave ashtu edhe ndaj dhe vlerave, duke i kodifikuar ato për aplikim afatgjatë.

Përjashtimi social sipas të gjitha gjasave shfaqet aty ku ka:

Ligje diskriminuese dhe zbatim të padrejtë të ligjit. Legjisllacioni diskriminues apo i padrejtë është shkak kryesor i përjashtimit social. Këto shpeshherë burojnë nga kuptimi i pamjaftueshëm i dinamikave së cenueshmërisë dhe pasqyrimin joadekuat të

nevojave të grupeve të përjashtuara sociale në dokumentet politike. Politikat ekzistuese që promovojnë përfshirjen sociale nuk mund të jenë efektive në mbrojtjen e grupeve të përjashtuara për shkak të mungesës së zotimit, resurseve joadekuate dhe mungesës të zbatimit dhe mbikëqyrjes së politikave. Përveç kësaj, kur legjislacioni adekuat është në fuqi, ligjet e zbatuara dobët mund të bëjnë legjislacionin e pakuptimtë.

Vetëm dy rrugë nuk janë shtruar në lagjen time, dhe njëra prej rrugëve është e banuar me romë, ku jetoj unë, dhe janë 10-12 shtëpi me romë në rrugën tjetër dhe vetëm këto dy rrugë nuk janë shtruar.

Pjesëmarrës RAE në një grup të fokusit

Mekanizma joefektiv të mbështetjes institucionale: kur institucionet janë joefikase, të papërgjegjshme dhe që nuk reagojnë, ato nuk mund të krijojnë mundësi apo siguri adekuate për personat e përjashtuar nga shoqëria. Dështimet institucionale mund të përfshijnë sektorin privat, institucionet e bazuara në besim dhe shoqërinë civile – që mund të thellojnë përjashtimin social duke dështuar të promovojnë dhe ofrojnë mundësi të barabarta të gjitha grupet dhe promovimin e koncepteve të rrënjosura.

Sundim të dobët të ligjit: aty ku sundimi i ligjit nuk funksionon për parandalimin e shprehjes së paragjykitimit, njëanshmëritë sociale dhe politike mund të sundojnë mbi mundësitë individuale. Në një ambient të tillë, diskriminimi në bazë etnike dhe gjinore mund të rezultojë me përjashtim nga tregu i punës apo nga pjesëmarrja në proceset politike. Në raste ekstreme, ai çon në dhunë të hapur dhe dhunë kundër grupeve të caktuara. Mungesa e besimit në sundimin e ligjit mund

të pengojë grupet e përjashtuara që të gëzojnë të drejtat e tyre përkundër ekzistencës së legjislacionit për t'i mbrojtur ata.

Ka raste kur njerëzit janë të fshehur apo të mbyllur nëpër shtëpitë e tyre nëpër fshatra. Ndonjëherë jemi fatlum dhe gjejmë anëtarë të ri në qytet që kanë ndonjë të metë dhe i ftojme që të na takojnë me qëllim që të komunikojmë me personat tjerë të cilët përballen me vështirësi të ngjashme në lidhje me përjashtimin social. Ka ekonomi familjare në të cilat familjarët me të meta janë plotësisht të izoluar nga bota e jashtme.

Pjesëmarrës me aftësi të kufizuara në grup të fokusit

Vlera dhe praktikat kulturore diskriminuuese sociale: liria kulturore është shumë me rëndësi për zhvillimin njerëzor. Liria për të shprehur identitetin kulturor, fetar, etnik apo seksual dhe për të gëzuar barazinë gjinore është e drejtë themelore e njeriut. Kur kjo liri është në kundërshtim me normat socio-kulturore, përjashtimi është rrezik shumë real. Ekzistojnë manifestime të shumëfishta të këtij lloji të përjashtimit social; për shembull, ku pakicat kanë mungesë të shërbimeve kulturore për mbështetje të kulturës së tyre amtare, apo e kanë të pamundur që të gjejnë vende pune për shkak të ngjyrës së lëkurës. Është po ashtu e mundshme që grupet të marrin pjesë në përjashtimin e vet – që është një situatë shumë më sfiduese. Kur grupet e pakicave nuk integrohen sa duhet që të lexojnë apo shkruajnë gjuhën shtetërore, për shembull, qasja e tyre në arsim, jetën politike dhe në drejtësi bëhen shumë të vështira.²³

Pabarazi në mes të grupeve: pabarazitë që ekzistojnë de fakto apo de

jure në mes të grupeve mund të rrisin përjashtimin. Këto mund të përfshijnë, për shembull, pabarazitë në aspektin e klasës/pasurisë dhe qasjes në resurse. Shpeshherë ato përfshijnë marrëdhëniet gjinore të formësuara përmes rregullave formale dhe joformale për burrat dhe gratë, djemtë dhe vajzat që të marrin pjesë në vendimmarrje dhe në resurset e kontrollit. Në shoqëritë shumetnike, grupet dominuese etnike mund të përkufizojnë shkallën dhe formën e praktikave diskriminuese kundrejt grupeve të pafavorizuara, përfshirë këtu edhe praktikën gjuhësore dhe fetare. Grupet shoqërore që jetojnë në rajonet e caktuara me infrastrukturë më pak të zhvilluar, mund të kenë qasje të kufizuar në mbështetjen e shtetit dhe në shërbime, çka mund të çojë në përjashtimin e tyre.

Edhe nëse të gjitha grupeve shoqërore u jepet mundësia e njëjtë, grupet e përjashtuara shoqërore jo domosdo i gëzojnë në mënyrë të barabartë të mirat e një mundësie të tillë. Kur privimi zgjat gjatë tërë jetës së individëve dhe grupeve, ai mund të rezultojë me bartje të përjashtimit nga një brez në tjetrin. Bartja e përjashtimit është si rezultat i tronditjeve të vazhdueshme të jashtme dhe të brendshme, duke ua vështirësuar brezave të tashëm që të ofrojnë mundësi më të mira për brezat e ardhshëm.

Kam kryer disa kurse kompjuteri në harduer dhe për rregullim të kompjuterëve. Kam aplikuar për një pozitë por as që më ftuan për testim, dhe më thanë se pasi që jam grua, nuk kuptoj shumë këto gjëra dhe nuk mund të kryej këtë punë.

Pjesëmarrëse e re në grup të fokusit

1.3 Lidhjet në mes të zhvillimit njerëzor dhe përfshirjes sociale

Zhvillimi njerëzor dhe përjashtimi social janë dy koncepte që e plotësojnë njëra tjetrën. Që të dyja përqendrohen në mundësitë e barabarta të njerëzve, si masë e përparimit social dhe kapacitetit njerëzor dhe si motor kryesor i progresit. Në aspektin e zhvillimit njerëzor, përfshirja sociale është proces dhe rezultat i lidhur me spektrin e plotë të përmbushjes njerëzore. Nëse synimi i zhvillimit është krijimi i mjedisit të favorshëm për njerëzit që të kenë jetë të gjatë, të shëndetshme dhe të frytshme, përjashtimi mund të pengojë zgjedhjet dhe mundësitë. Zhvillimi njerëzor nuk mund të ndodhë në kontekstin e përjashtimit social.

Paradigma e zhvillimit njerëzor, që u krijua në vitin 1990 nga Mahbub ul Haq, Amartya Sen, Francis Stewart, Paul Streeten, dhe që u promovua përmes Raporteve të zhvillimit njerëzor të UNDP-së, është ndryshe nga teoritë paraprake të zhvillimit duke argumentuar se rritja ekonomike nuk rezulton automatikisht në përmirësimin e mirëqenies së popullatës. Koncepti i zhvillimit njerëzor rrjedh nga perspektiva e individit, duke inkorporuar gjuhën e "aftësive" për të siguruar se çdo individ, vetëm pse ekziston, e gëzon të drejtën morale që të zhvillojë plotësisht aftësitë e tij (intelektuale, fizike, sociale) dhe të ushtrojë lirinë më të madhe të mundshme të zgjedhjes për formësimin e jetës së tij në shoqëri.

Pra, koncepti i zhvillimit njerëzor promovon vënien e qytetarëve në qendër, si mjet dhe qëllim i zhvillimit. Prandaj, synimi i zhvillimit përkufizohet si zgjerim i numrit të zgjedhjeve, lirive dhe aftësive njerëzore.²⁴

Përmes kësaj qasjeje, zhvillimi njerëzor e thekson "të vepruarit" e vet njerëzve. Ai synon përmirësimin e jetës njerëzore në aspektin e mirëqenies dhe lirisë dhe gjithashtu të realizojë kapaci-

tetin njerëzor për të ndryshuar dhe përmirësuar rrënjësisht shoqëritë e veta. Zhvillimi njerëzor thekson dy procese të njëkohshme: 1) formimin e aftësive njerëzore si objektiv i qartë zhvillimor; dhe 2) shfrytëzimin e aftësive të përvetësuar nga njerëzit për të plotësuar synimet dhe potencialin e tyre jetësor. Ai promovon idenë se veprimi dhe nisma njerëzore është kryesore në heqjen e pengesave për zhvillimin njerëzor.

më shumë të ardhura, qasje më të madhe në dije, ushqim më të mirë dhe shërbime më të mira shëndetësore, jetë më të sigurt, siguri kundër krimit dhe dhunës fizike, kohë të lirë të mjaftueshme për tu kënaqur, liri politike dhe kulturore, ndjenjë të pjesëmarrjes në aktivitetet e komunitetit, vetë-respektim dhe dinjitet.

Prandaj, rritja ekonomike është vetëm një mjet për mirëqenie më të mirë të njerëzve – e jo qëllim në vete. Qeniet

“Qëllimi kryesor i zhvillimit është zgjerimi i gamës së zgjedhjeve të njerëzve. Në parim, këto zgjedhje mund të jenë të pakufishme dhe mund të ndryshojnë me kohën. Njerëzit shpeshherë vlerësojnë të arriturat që nuk vërehen fare, ose nuk vërehen menjëherë, në të ardhura apo shifra të rritjes: qasje më të mëdha në dituri, ushqim dhe shërbime shëndetësore më të mira, lagje më të sigurta, siguri kundër krimit dhe dhunës fizike, kohë të mjaftueshme pushimi, liri politike dhe kulturore dhe ndjenjë të pjesëmarrjes në aktivitete të komunitetit. Objektiv i zhvillimit është që të krijojë mjedis që u jep mundësi njerëzve që të jetojnë jetë të gjatë, të shëndetshme dhe krijuese.”

Mahbub ul Haq

Duke theksuar nevojat e ndryshme të njerëzve, zhvillimi njerëzor u kuptua si alternativë ndaj parashkrimeve tradicionale të politikave – siç janë Konsensusi neoliberal i Uashingtonit – që ka diktuar një tërësi të reformave standarde dhe radhën e tyre, shpeshherë duke mos marrë parasysh realitetet kombëtare. Qasja e zhvillimit njerëzor promovon qasjen e përgjithshme ndaj zhvillimit, që duhet të ngërthejë një gamë të gjerë të zgjedhjeve që vlerësohen nga njerëzit:

njerëzore nuk perceptohen vetëm si instrumente të prodhimit përmes rritjes së kapitalit njerëzor, por si fokus përfundimtar i zhvillimit. Lidhja shkak-pasojë në mes të rritjes ekonomike dhe përmirësimit të mirëqenies nuk ngrihet automatikisht, por duhet të bëhet në mënyrë të ndërgjegjshme përmes politikave publike. Këto politika duhet të përshtaten për çdo kontekst por duhet të jenë të bazuara në arritjet e njëkohshme, jo të njëpansnjëshme, të katër parimeve themelore:

1

Efikasiteti/produktivitet: shfrytëzimi optimal i kapacitetit njerëzor përmes investimeve në arsim, shëndetësi, aspirata dhe aftësi të personave si dhe shfrytëzim efikas të resurseve.

2

Barazia: drejtësi shpërndarëse dhe shpërndarje e drejtë e të hyrave dhe pasurisë nëpërmjet qasjes së barabartë në mundësi.

3

Qëndrueshmëria: shqetësimet jo vetëm për këto breza, por edhe për brezat e ardhshëm.

4

Fuqizimi/pjesëmarrja: mundësimi i personave që të arrijnë nivel të zhvillimit individual që i mundëson bërjen e zgjidhjeve më afër zemrës së tyre. Liria ka vlerë konstituive (vlerë nga vetja) dhe vlerë instrumentale (si mjet i efikasitetit dhe barazisë).

Përfshirja sociale e plotëson pasqyrën e zhvillimit njerëzor në disa mënyra. Ajo njeh rëndësinë e proceseve sociale të përjashtimit aktiv dhe pasiv dhe rolin e institucioneve joformale dhe formale në trajtimin e përjashtimit. Nën konceptin e përfshirjes sociale, lidhjet mund të bëhen më lehtë në mes të strukturave tradicionale të qeverisjes – organizatave shtetërore dhe ligjeve – dhe koncepteve vitale, por më pak të prekshme sociale siç janë, vlerat, besimi, rrjetet, lidhjet familjare dhe miqësia. Prandaj ky koncept mundëson qasje më të hollësishme dhe më të përshtatshme ndaj zhvillimit njerëzor, veçanërisht në kontekstet ku pabarazitë janë të institucionalizuara dhe janë pjesë e strukturës sociale. Si rezultat, strategjitë e zhvillimit njerëzor mund të kenë synime më të përcaktuara për të adresuar format e veçanta të diskriminimit, pafuqisë, mungesës apo kornizave joadekuate ligjore dhe politike, si dhe dështimeve në llogaridhënie që përjashtojnë disa individë dhe grupe nga të drejtat e tyre themelore të njeriut.

1.4 Mësimet për Kosovën

Korrelacioni në mes të përjashtimit social dhe zhvillimit njerëzor përmban mësimet të rëndësishme për Kosovën. Përkundër përmirësimeve të fundit, Indeksi i Zhvillimit Njerëzor (IZhNj) të Kosovës – një matje e rëndësishme e progresit të qytetarëve – është më i ulëti në rajon. Kjo tregon se përjashtimi social në Kosovë ndoshta është duke penguar reformën e rëndësishme dhe procesin e rimëkëmbjes në një varg mënyrash të ndryshme, të cilat akoma nuk janë kuptuar si duhet.

Një krahasim i komponentëve individualë të IZH NJ-së në rajon (shih Tabelën 1.2 më poshtë) zbulon se performanca e dobët e Kosovës në këtë aspekt është kryesisht për shkak të faktit se ajo e ka HBK-në më të ulët për kokë banori dhe shkallën më të ulët të jetëgjatësisë së pritshme në rajon. Rezultatet e këtij krahasimi nuk janë befasues. Varfëria në Kosovë është shumë e përhapur. Rreth 45 për qind (pak më shumë se 2 në 5 kosovarë) je-

- Të dyja konceptet e plotësojnë njëra tjetrën në aspektin e politikave: zhvillimi njerëzor ka një fokus më të fortë në atë se çfarë duhet të arrihet; përderisa përfshirja sociale fokusohet në mënyrën se si duhet të arrihet.
- Përfshirja sociale i shton konceptit të zhvillimit njerëzor procesin e dimensionit të përjashtimit (agjentët, grupet dhe institucionet që përjashtohen).
- Perspektiva e përfshirjes sociale mund të ndihmojë në qartësimin e strategjive për arritjen e zhvillimit njerëzor duke adresuar diskriminimin, përjashtimin, pafuqinë dhe dështimet në llogaridhënie të cilat janë bazë e varfërisë dhe problemeve të tjera zhvillimore.
- Përjashtimi social mund të kufizojë liritë dhe zgjedhjet, qoftë si procese qoftë si rezultate, prandaj ai e redukton zhvillimin njerëzor.
- Prandaj përjashtimi është pararendës thelbësor i zhvillimit universal njerëzor.

tojnë nën kufirin e varfërisë, i cili është caktuar në 43 Euro në muaj. Treguesit e shëndetësisë janë ndër më të këqijtë. E veçanërisht, shkalla e vdekshmërisë për fëmijët nën moshën 5 vjeçare, e vlerësuar në 35-40 në çdo 1,000 lindje të gjalla, është më e larta në rajon.

Raporti në mes të rritjes së BPV-së, shpenzimeve publike dhe treguesve të zhvillimit njerëzor në Kosovë janë komplekse. Ngritja nga 2007 deri më 2010 tregon se shpenzimet publike nuk ndikojnë në jetën e përditshme në Kosovë dhe nuk përmirësojnë mirëqe-

TABELA

1.2

Indeksi i Zhvillimit Njerëzor të Kosovës – krahasim rajonal

	Indeksi i Zhvillimit Njerëzor (IZhNj)	Jetëgjatësia në lindje (vite)	Numri mesatar i viteve të shkollimit	Numri i pritur i viteve të shkollimit	Bruto të hyrat kombëtare (BHK) për kokë banori
Sllovenia	0.828	78.8	9.0	16.7	25,857
Mali i zi	0.769	74.6	10.6	14.4	12,491
Kroacia	0.767	76.7	9.0	13.8	16,389
Bullgaria	0.743	73.7	9.9	13.7	11,139
Serbia	0.735	74.4	9.5	13.5	10,449
Shqipëria	0.719	76.9	10.4	11.3	7,976
Bosnja dhe Hercegovina	0.710	75.5	8.7	13.0	8,222
Maqedonia (ish republika jugosllave)	0.701	74.5	8.2	12.3	9,487
Kosova	0.700 ²⁵	69.0 ²⁶	11.4 ²⁷	12 ²⁸	5,575*

Burimet: Treguesit për shtetet në rajon të marra nga Raporti i UNDP-së për zhvillimin njerëzor 2010

Treguesit për Kosovë të llogaritur nga Hulumtimi i UNDP-së për Kosovën dhe Njësia e politikave sipas RGZHNj 2010 faqe 215.

* Raporti i FMN-së për shtetet numër 10/245, korrik 2010

Megjithatë, ka pasur disa përmirësime të IZhNj-së së Kosovës kohëve të fundit, të cilat çojnë në disa drejtime të mundshme politike. Nga viti 2007 gjer në 2010, IZhNj e Kosovës ka pasur ngritje shumë të vogël nga 0.678 në 0.700. Kjo rritje nuk i atribuohet krejtësisht rritjes së BPV-së; në këtë periudhë ka pasur një rritje të rëndësishme të numrit të shkollave të mesme dhe objekteve të arsimit universitar, publike dhe privat, që shpie në rritje të dukshme të normës së regjistrimit në arsimin e mesëm dhe terciar, normën e shkrim-leximit të rriturit dhe numrin e viteve mesatare të shkollimit (shih tabelën 1.3).

TABELA

1.3

Treguesit e Zhvillimit Njerëzor për Kosovë 2007-2010

Viti	2007	2010
Indeksi i jetëgjatësisë	0.840	0.844 ²⁹
Indeksi i arsimit	0.712	0.748 ³⁰
Indeksi BPV	0.521	0.543 ³¹
Vlera e IZhNj	0.678	0.700

Shënim: Për kalkulimin e IZhNj-orë shiko shtojcën 2

nien e shumë personave. Megjithatë, stagnimi i shumë treguesve tjerë kyç, përfshirë shkallën e papunësisë dhe varfërisë, dhe pabarazitë e vazhdueshme madje edhe të keqësuar ndërmjet grupeve tregojnë se përfitimi nga rritja e BPV-së nuk është e barabartë për tërë shoqërinë. Ato më të rrezikuara nuk janë të përfshira. Nëse përparimi ekonomik dhe i qeverisjes lë segmente të mëdha të popullsisë prapa, atëherë aspiratat e Kosovës drejt BE-së mund të vonohen shumë.

Krahasuar me vendet e rajonit, Kosova ka shkallën më të lartë të papunësisë dhe nivelin më të ulët të shpenzimeve publike për mbrojtjen sociale. Vlerësohet se në vitin 2008, 48 për qind e fuqisë punëtore ishte e papunë. Papunësia ka tendencë të jetë afatgjate, ku përafër-

sisht 82 për qind e të papunësuarve janë të papunë për më shumë se 12 muaj. Vetëm 3.7 për qind e BPV, apo 12.7 për qind e shpenzimeve qeveritare ndahen për mbrojtjen sociale. Për më tepër, sistemi i mbrojtjes sociale nuk mbulon 75 për qind të të varfërve dhe kështu përforcon varësinë dhe gjendjen ekzistuese. Në këtë kontekst, emigracioni dhe remitancat janë një mekanizëm efektive për zbutjen e varfërisë në Kosovë.

Të varfrit janë gjeografikisht të përqendruar në vendbanimet rurale, si dhe në disa rajone të Kosovës. Shumë grupe dhe individë, të cilët jetojnë në vendbanimet rurale, janë më të përjashtuar sa i përket qasjes në kujdesin shëndetësor, arsim dhe shërbimet publike. 36 për qind e familjeve kanë raportuar se nuk kanë qasje në një prej shërbimeve thelbësore, siç është uji i pijshëm, instalimet hidrosanitare dhe energji elektrike.

Pjesëtarët e komuniteteve Romë, Ashkali dhe Egjiptian (RAE) janë, në aspektin ekonomik dhe social, më të përjashtuar se të tjerët. Për shembull, shkalla e punësimit e këtyre komuniteteve është më e ulët se mesatarja: 75 për qind e të rinjve meshkuj, të moshës 15-24, janë të papunë. Një çerek i fëmijëve të komuniteteve RAE nuk vijojnë aspak arsimin fillor, ndërsa gjendja është edhe më e keqe sa i përket arsimin të mesëm.

Edhe grupet e tjera janë të rrezikuara nga përjashtimi prej vendeve të punës, arsimit dhe shëndetësia. Shkalla e pa-

punësisë për rininë është 73 për qind. Po ashtu, kjo shkallë e papunësisë shënohet edhe me dallimet mes gjinisë. Shkalla e papunësisë për femrat është 55 për qind kurse për meshkujt është 39 për qind. Numri i nxënësve që detyrohen të largohen nga shkolla vazhdon të jetë i lartë, posaçërisht vajzat. Vetëm 10 për qind e fëmijëve me aftësi të kufizuar janë të regjistruar në shkollë. Pensionistët janë shpesh të përjashtuar nga shërbimet cilësore, duke qenë se pensionet e tyre mujore nuk janë të mjaftueshme për të mbuluar shpenzimet për kujdes shëndetësor dhe për barnat esenciale.

Kur shihet nga këndvështrimi i përfshirjes sociale, reforma e Kosovës dhe përpjekja për ripërtëritje kërkon që të ri-mendohet dhe t'i jepet prioritet barazisë po aq sa (nëse jo më shumë sesa) shpejtësisë. Kjo është thelbësore për të zhvilluar potencialin e njerëzve të Kosovës - dhe të arrihet përfshirja sociale ashtu siç kuptohet në Evropë. Në ri-përcaktimin e procesit të zhvillimit njerëzor në Kosovë, masat objektive të përjashtimit social (p.sh. nivelet e varfërisë, nivelet e shkrim-leximit, qasja në shërbimet publike, papunësia, etj.) dhe masat subjektive të përjashtimit (p.sh. perceptimet dhe mendimet për përjashtimin, kënaqshmëria me shërbimet dhe përfaqësuesit politikë, gatisshmëria për të marrë pjesë në procesin demokratik) janë po aq të rëndësishme si udhëzues për rekomandimet e ardhshme politike. Kapitujt e mëposhtëm shtjellojnë mënyrën se si mund të arrihet ri-përcaktimi.

Përrjashtimi ekonomik dhe nga tregu i punës

2.1 Zhvillimi i pabarabartë ekonomik që nga viti 1990

Vitet e 90-ta ishin shumë sfiduese për ekonominë e Kosovës. Gjatë zhvillimit të ngjarjeve deri në konfliktin e vitit 1999, ekonomia e përkeqësua dhe u shoqërua me humbje të tregjeve të eksportit dhe kolapsin e shumë ndërmarrjeve shoqërore. Mungesa tepër e madhe e investimeve, politikat e dobëta ekonomike, sanksionet ndërkombëtare dhe lënia anash e ndërmarrjeve shkaktoi de-industrializimin substancial. Nxjerrja e mineraleve, energjia dhe bujqësia, që ishin shtyllat kyçe të ekonomisë së Kosovës, pësuan rënie të konsiderueshme.

Pas vitit 1999, Kosova bëri një përparim të konsiderueshëm drejt rimëkëmbjes ekonomike, me rritje të shpejtë që është e zakonshme në vitet e para të rimëkëmbjes dhe rindërtimit pas konfliktit. Reforma e politikave ekonomike dhe ndërtimi i institucioneve ndihmuan në përshtatjen e domosdoshme drejt ekonomisë së tregut. Donatorët ndërkombëtarë luajtën një rol pozitiv duke mobilizuar me sukses dhe duke shpenzuar gjithsej 1.96 miliardë euro për Kosovën në mes të viteve 1999 dhe 2003.³² Prezenca e madhe ndërkombëtare në Kosovë gjithashtu u ri-konfigurua në mbështetje të procesit për anëtarësim në BE – si financiarisht ashtu edhe me vëllim të lartë të këshi-

llimit dhe asistencës teknike. Vetëm BE-ja siguroi mbi 1.0 miliardë euro për Kosovën në mes të viteve 2000 dhe 2006 përmes programit CARDS (Asistenca e Komunitetit për Rindërtim, Zhvillim dhe Stabilizim) dhe mbi 426 milionë euro përmes Instrumentit të para-anëtarësimit (IPA) prej vitit 2007 deri në vitin 2010.

Gjatë kësaj periudhe po ashtu u transferuan edhe shuma të larta të remitancave, që papritur u bënë faktorë i rëndësishëm në procesin e rimëkëmbjes. Paratë e ardhura kësisoj së bashku me ndihmat ndërkombëtare u shpenzuan për rindërtimin e shtëpive si dhe për infrastrukturën fizike dhe sociale (siç janë rrugët, shkollat dhe qendrat shëndetësore). Mbështetja e ndërlidhur me remitancat ishte aq e përhapur sa që u bë pothuajse universale. Prej atyre që kanë familjarë jashtë vendit, 82 për qind e shqiptarëve marrin mbështetje financiare, në krahasim me 14 për qind të serbëve (shih tabelën 2.1).

TABELA

2.1

Familjarët e mi që jetojnë jashtë vendit më mbështesin financiarisht

	Shqiptarë %	Serbë %	Të tjerët %
Rregullisht	30.4	1.3	14.9
Herë pas here	51.5	12.3	41.8
Kurrë	16.2	85.1	40.3
ND/PP	1.9	1.3	3.0
Gjithsej	100.0	100.0	100.0

Burimi: UNDP, Raportet e Paralajmërimit të Hershëm, janar 2009

Remitancat dhe financimi i donatorëve i kontribuuan së bashku shkallës dyshifrore të rritjes vjetore të Bruto Prodimit Vendor (BPV) nga 2000 deri më 2001. Megjithatë, me rënien e këtij lulëzimi të pas konflikti, rritja në periudhën 2002–2005 u ngadalësua dukshëm. Ulja e mbështetjes financiare ndërkombëtare dhe zvogëlimi i pranisë së Kombeve të Bashkuara goditi rritjen e BPV-së nga ndërtimi dhe tregtia. Gjithashtu u prekën edhe sektori i bujqësisë dhe i industrisë në Kosovë, që kurrë nuk u rimëkëmbën plotësisht.

Në periudhën 2005–2008, rritja e BPV u përshpejtua edhe njëherë me rritje mesatare vjetore prej mbi 4%, dhe arriti në 5.4 për qind në vitin 2008. Rritja kryesisht u shkaktua nga kërkesa e madhe brenda vendit (konsumi dhe investimi), rritja e kredisë vendore,³³ rritja e konsiderueshme në investime publike dhe nivelet e qëndrueshme të dërgesave të parave nga jashtë dhe aktivitetit donatore. Procesi i privatizimit gjithashtu dha kontributin e vet në ngritjen e investimeve dhe zhvillim gjatë viteve të kaluara. Privatizimi

investimeve (vendore dhe të huaja) dhe rritje të eksportit (shih Tabelën 2.2).

Rënia e ekonomisë globale e kohëve të fundit preku Kosovën përmes rënies së eksporteve, investimeve të huaja dhe remitancave. Eksportet regjistruan rënie prej 18% (nga 198.5 miliona euro në vitin 2008 në 162.6 milion euro në vitin 2009). Megjithatë pasi që eksportet e mallrave përbëjnë vetëm rreth 5% të BPV-së, ndikimi ishte i vogël në krahasim me ndikimin që ato kishin në vendet fqinje. Sipas të dhënave preliminare nga BQK, në vitin 2009 investimet e huaja direkte (IHD) në Kosovë ranë për 20.5% (nga 366 miliona euro në vitin 2008 në 291 miliona euro në vitin 2009) pasi që kriza globale financiare ndikoi negativisht në destinacionet kryesore për IHD, përfshirë këtu edhe sektorin e energjisë. Remitancat, kategoria e vetme më e madhe e të hyrave në bilancin e pagesave, ende nuk ka pësuar ndonjë rënie të madhe të cilës disa i frikësoheshin. Megjithatë, Kosova i iku ndikimit më të keq të krizës, për shkak të integritetit të kufizuar të saj në ekonominë globale. Rritja e BPV-së u rikthye në 4% në vitin 2009.

TABELA

2.2

Indikatorët kryesor makro-ekonomik, 2003 – 2010

Indikatorët kryesor/vitet	2003-2005	2006	2007	2008	2009	2010
Normat e rritjes³⁴ %						
BPV	3.0	3.9	5.0	5.4	3.8	4.3
BPV për kokë banori	0.1	2.4	3.8	3.8	2.3	2.8
Indeksi i Çmimit të Konsumatorit (IÇP)	-0.7	0.6	4.4	9.4	-2.2	1.4
% e BPV-së						
Të hyrat	20.2	22.3	25.9	25.3	29.5	25.4
Shpenzimet	22.2	19.9	18.9	25.3	31.3	29.7
Bilanci primar	-2.0	2.4	7.0	0.0	-1.8	-4.3
Bilanci i llogarisë rrjedhëse (pas granteve)	-7.6	-4.4	-10.2	-16.3	-18.4	-17.3
BPV nominale (në miliona euro)	3,023	3,191	3,464	3,724	3,792	4,028
BPV nominale për kokë banori (në euro)	1,480	1,520	1,629	1,726	1,731	1,812
Popullata (në mijëra)	2,042	2,100	2,126	2,158	2,190	2,223

Burimi: Departamenti për makro-ekonomi, MEF dhe FMN Aide-Memoire, shator 2009

u përshpejtua në vitin 2005 pas një fillimi shumë të ngadalshëm në vitin 2004. Kjo çoi në ngritje të nivelit të përgjithshëm të

Shpenzimet publike, në veçanti për investime kapitale, gjithashtu u ngritën gjatë periudhës 2008–2009. Kosova

arriti që të rris shpenzimet e veta publike për 20% apo rreth 188 milionë euro nga 950.5 milionë euro në vitin 2008 në 1138.6 milionë euro në vitin 2009. U regjistruan rritje të rëndësishme në të gjitha kategoritë e shpenzimeve publike në vitin 2009. Rrogat dhe pagat u ngritën nga 221.7 milionë euro në 264.4 milionë euro; mallrat dhe shërbimet nga 157.9 në 216.7 milionë euro; transferimet dhe subvencionet nga 218.5 në 257 milionë euro; dhe në fund shpenzimet kapitale nga 347.1 në 400 milionë euro. Duhet të theksohet se rritja e shpenzimeve publike nuk ishte rezultat i rritjes së qëndrueshme të tatimeve apo shtimit të ndihmave ndërkombëtare por për shkak të shfrytëzimit të tepriçës nga vitet paraprake dhe nga e vetmja dividendë e të ardhurave të pa tatimuar nga ndërmarrja publike Posta dhe Telekomit i Kosovës (PTK), në shumën prej 200 milionë € (apo 5% e BPV-së).

Ndikimi i dëmshëm i zhvillimit jo të barabartë të Kosovës – apo thënë më mirë - themelet e saj të brishta për rritje, mund të shihen qartë në gjendjen e tregut të saj të punës. Konsumi privat i nxitur nga remitancat dhe ndihmat e huaja nuk janë platformë e besueshme për zhvillimin e sektorit privat. Në Kosovë sektori privat mbetet kryesisht joformal, i parregulluar, dhe çdo herë e më shumë përpiqet që të ofrojë punësim të qëndrueshëm, afatgjatë dhe të paguar mirë. Përkundër vlerave pozitive në BPV dhe HDI, tregu i punës së Kosovës mbetet i kufizuar dhe në stagnim. Në bazë të anketës së fundit të fuqisë punëtore,³⁵ rreth 48 për qind e fuqisë punëtore llogaritet se është e papunë,³⁶ përderisa 73 për qind e rinisë ishte e papunë në vitin 2008. Papunësia ka tendencë që të jetë afatgjatë, ku afro 82% e të papunëve nuk kanë punuar për më shumë se 12 muaj. Sipas disa anketa të opinionit publik, papunësia shihet nga kosovarët si çështja më e rëndësishme me të cilën përballet Kosova.³⁷

Masat e shfrytëzimit të fuqisë punëtore në Kosovë siç është shkalla e pjesëmarrjes së fuqisë punëtore (përqindja e personave të moshës së punës në një ekonomi

të cilët janë të punësuar dhe që janë të papunë por kërkojnë punë) dhe shkalla e punësimit (përqindja e të rriturve që punojnë me pagesë dhe që janë në gjendje që të fitojnë të ardhura dhe të kujdesen për veten dhe familjet e tyre) janë më të ulëtat në rajonin e Ballkanit perëndimor (46% dhe 24% përkatësisht) dhe janë shumë më të ulëta sesa mesatarja në BE. Të njëjtat nivele tek femrat janë tepër të ulëta (26.1 % dhe 10.5 %). Më shumë se gjysma e popullatës së moshës së punës në Kosovë në vitin 2008 ishte joaktive përderisa 58 për qind e femrave (15-64 vjeçare) ishin joaktive.³⁸

TABELA

2.3

Treguesit kyç të tregut të punës, përqindjet (2004-2008)

	2004	2006	2008
Shkalla e pjesëmarrjes në fuqinë punëtore	46.2	52.3	46.0
Shkalla e punësimit	27.9	29.0	24.1
Shkalla e papunësisë	39.7	44.9	47.5

Burimi: ESK, Anketat e fuqisë punëtore (2004-2008)

Shkalla e lartë e papunësisë çon në shkallë të lartë, të vazhdueshme dhe të përhapur të varfërisë. Raporti i vlerësimit të varfërisë i Bankës Botërore i vitit 2007 vlerësoi në bazë të të dhënave nga viti 2005 dhe 2006 se rreth 45 për qind e popullatës në Kosovë është e varfër³⁹ dhe e ka të pamundshme që të përmbushë nevojat e tyre njerëzore përderisa 18 për qind e saj jeton në varfëri të skajshme⁴⁰ që nuk mund të përmbushë madje as nevojat themelore të mbijetesës. 18 për qind e popullatës jeton pak mbi kufirin e varfërisë. Këto norma të varfërisë janë shumë të larta në krahasim me vendet fqinje. Madje, ato nuk janë duke rënë me kalimin e kohës. Raporti i Bankës gjithashtu identifikon se niveli i varfërisë dhe cënueshmërisë do të ishte shumë më i lartë po të mos ishte siguria që ofron migracioni dhe remitancat. Varfëria në Kosovë mbetet fenomen kryesisht rural⁴¹ që ndikon

në mënyrë jo-proporcionale të familjet e mëdha, ekonomitë familjare me gra vetushqyese, personat me aftësi të kufizuara, personat e papunë, mbajtësit e vendeve të pasigurta të punës (kryesisht punëtorët 'me pagesë ditore') dhe ekonomitë familjare bujqësore të vetë-punësuar.

Specifikat e kontekstit ekonomik të Kosovës - ngritja e BPV-së por stagnimi i shkallës së varfërisë dhe papunësisë - tregojnë përjashtimin si faktorë që shkatërrojnë rritjen ekonomike me përfshirje. Pasi që përjashtimi ekonomik është doemos më i ndërlikuar sesa privimi ekonomik (varfëria), ky kapitull bën përpjekje që të kuptojë mekanizmat që mbështesin dhe e shtyjnë atë, para se të shikojmë në gjetjen e zgjidhjeve.

nomia e nëntokës, remitancat e paraportuara dhe sistemet e pazhvilluara statistike dhe të mbrojtjes sociale. Për të identifikuar grupet e përjashtuara shoqërore në fushën ekonomike, analiza synon që të tregojë grupet e përjashtuara nga dy proceset thelbësore ekonomike, do të thotë:

1. të gjithë faktorët e tregut / faktorët e prodhimit siç janë puna, toka, kapitali, dhe
2. mundësia për të blerë mallrat dhe shërbimet e domosdoshme

Forma më e rëndë e përjashtimit është përjashtimi nga të gjitha tregjet e faktorëve të prodhimit: d.m.th. një individ apo ekonomi familjare e përjashtuar nuk mund të merr pjesë në proceset normale të prodhimit, dhe nuk fiton të ardhura përmes profitit, pagave, qirasë apo kamatës. Përjashtimi nga të gjitha tregjet e faktorëve të prodhimit zakonisht (por jo gjithmonë) çon në formë të dytë të përjashtimit – pamundësinë për të blerë mallrat dhe shërbimet e domosdoshme. Kjo formë e përjashtimit është sinonim me varfërinë – mungesa e mirëqenies materiale dhe pamundësia për të përmbushur nevojat kritike. Individët apo ekonomitë familjare bëhen të varura nga rrjetet e sigurisë sociale dhe/apo remitancat.

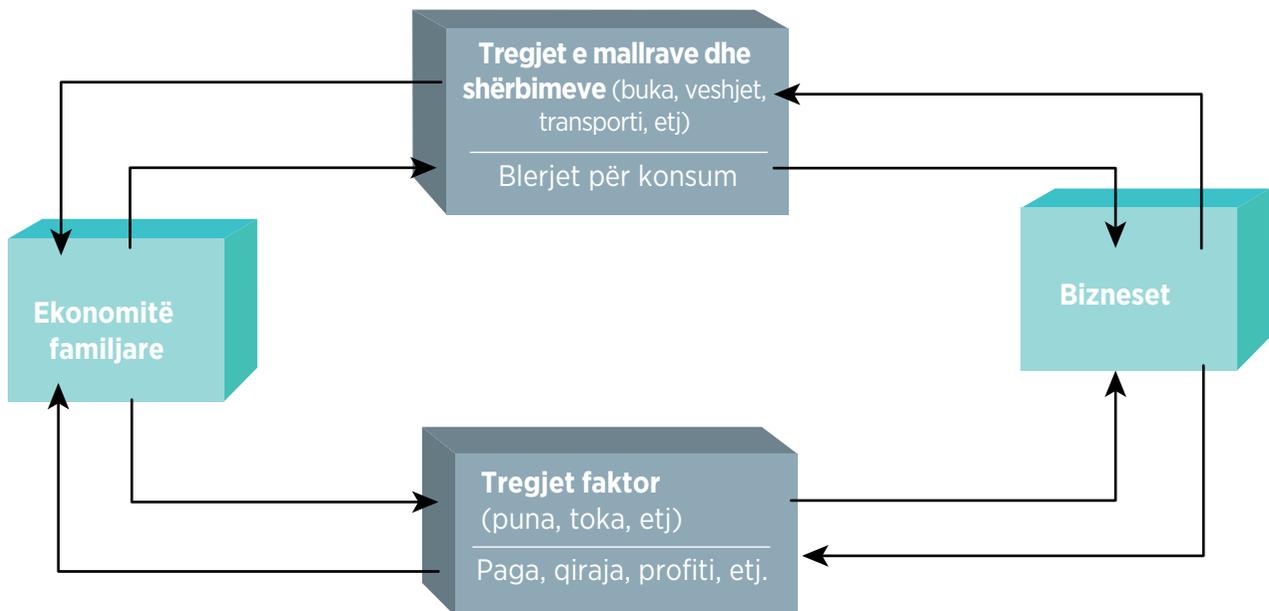
2.2 Mekanizmat dhe shtytësit e përjashtimit ekonomik dhe të tregut të punës

Identifikimi i mekanizmave për përjashtim social në vendet në tranzicion gjithmonë ka qenë një punë e vështirë. Të dhënat për përjashtimin ekonomik shpeshherë shtrembërohen nga faktorët siç janë eko-

ILUSTRIMI

2.1

Dy procese kryesore ekonomike: tregjet e faktorëve të prodhimit dhe të mallrave dhe shërbimeve

(i) Përjashtimi nga të gjitha tregjet e faktorëve të prodhimit: Mozaiku i Kosovës nga UNDP-ja: Anketat Shërbimet publike dhe autoritetet lokale në fokus (2009) tregojnë se afër tetë për qind e Kosovarëve janë të përjashtuar nga të gjitha burimet e të ardhurave si punëtorë, pronarë të tokës, punëdhënës dhe nuk marrin kurrfarë të ardhurash siç janë pagat, qiraja dhe profiti.⁴² Tregu i punës është burimi kryesor i qasjes në faktorët e tregut: afër gjysma e të gjithë kosovarëve (42.7 për qind) mbështeten në të pa kurrfarë burimi tjetër të të ardhurave (p.sh. pronësia e biznesit apo tokës bujqësore).

TABELA

2.4

Llojet e përjashtimit nga tregjet e faktorëve të prodhimit

I kanë të gjitha	8.3%
Pa tokë të punueshme	12.2%
Pa biznes	22.2%
Pa tokë të punueshme dhe pa biznes	42.7%
Të papunë	0.8%
Pa tokë të punueshme, të papunë dhe pa biznes	0.5%
Të papunë dhe pa biznes	5.6%
Pa tokë të punueshme, pa biznes dhe të papunë	7.6%
Gjithsej	100.0%

Burimi: E llogaritur nga Anketat Mozaiku i Kosovës, UNDP 2009

(ii) Përjashtimi nga mallrat dhe shërbimet themelore: kjo formë e përjashtimit supozon pamundësinë për konsumin "minimal" që mjafton për të siguruar gjërat e domosdoshme për jetë. Konsumi "minimal" përfshinë ushqimin e mjaftueshëm, strehimin, veshmbathjet, shëndetin bazik, arsimin

dhe shërbimet thelbësore që personit t'i sigurohet dinjiteti njerëzor. Në Kosovë përjashtimi nga mallrat dhe shërbimet themelore sipas Anketës Mozaiku i Kosovës i vitit 2009 llogaritet në 21 për qind.

Tabela 2.5 më poshtë analizon në hollësi shpërndarjen e përjashtimit të ekonomive familjare nga mallrat dhe shërbimet themelore në bazë të mungesës së qasjes së tyre në tregje të ndryshme të faktorëve. Të dhënat tregojnë brishtësinë ekstreme të tregut të punës në Kosovë. Ata që sigurohen nga tregu i punës (d.m.th. pronarët e biznesit dhe pronarët e tokave) në përgjithësi mund të përmbushin nevojat e tyre të rëndësishme. Nga mallrat dhe shërbimet themelore përjashtohen vetëm 2.7% të pronarëve të tokave dhe asnjë nga pronarët e bizneseve. Përveç kësaj, vetëm punësimi nuk mund të mbrojë dikë nga përjashtimi nga mallrat dhe shërbimet. Të dhënat tregojnë se 30.2 për qind e ekonomive familjare të përjashtuara nga mallrat dhe shërbimet themelore kanë nga një anëtar të punësuar. Kjo vërteton se pagat e marra nuk janë gjithmonë të mjaftueshme për të nxjerrë ekonominë familjare nga përjashtimi. Ngjashëm, 28.7 për qind e atyre që e kanë të pamundur të përmbushin nevojat e tyre kritike janë të varfër përkundër qasjes në tokë dhe në tregun e punës. Shumica, 85.9 për qind, e atyre që nuk mund të përmbushin nevojat kritike marrin pjesë në tregjet e faktorëve të prodhimit në një mënyrë apo në tjetrën.

TABELA

2.5

Përqindja e ekonomive familjare të përjashtuara nga mallrat dhe shërbimet me qasje të ndryshme në tregjet e faktorëve të prodhimit

	% e të përjashtuarve	% e tërë Kosovës
Kanë të gjithë faktorët e tregjeve të prodhimit	8.0	1.7
Kanë biznes dhe janë të punësuar	4.6	1.0
Kanë tokë dhe janë të punësuar	28.7	6.1
Vetëm të punësuar	30.2	6.4
Kanë tokë dhe biznes	1.8	0.4
Kanë biznes	0.0	0.0
Kanë vetëm tokë	12.6	2.7
Nuk kanë tregje faktorë	14.1	3.0
Gjithsej	100	21.2

Mbivendosja në mes të personave të përjashtuar nga tregjet e faktorëve të prodhimit dhe atyre të përjashtuar nga mallrat dhe shërbimet themelore është befasisht shumë i vogël: prej gjithsej 7.6 për qind të ekonomive familjare të përjashtuara nga të gjitha tregjet e faktorëve të prodhimit, mbi gjysma e tyre (rreth 60 për qind) janë në gjendje që të përmbushin nevojat e tyre kritike. Kjo mospërputhshmëri mund të shpjegohet nga fakti se rreth 20 për qind e ekonomive familjare marrin remitanca⁴³ dhe rreth 5 për qind e ekonomive familjare marrin transfere të parave nga mbrojtja sociale.

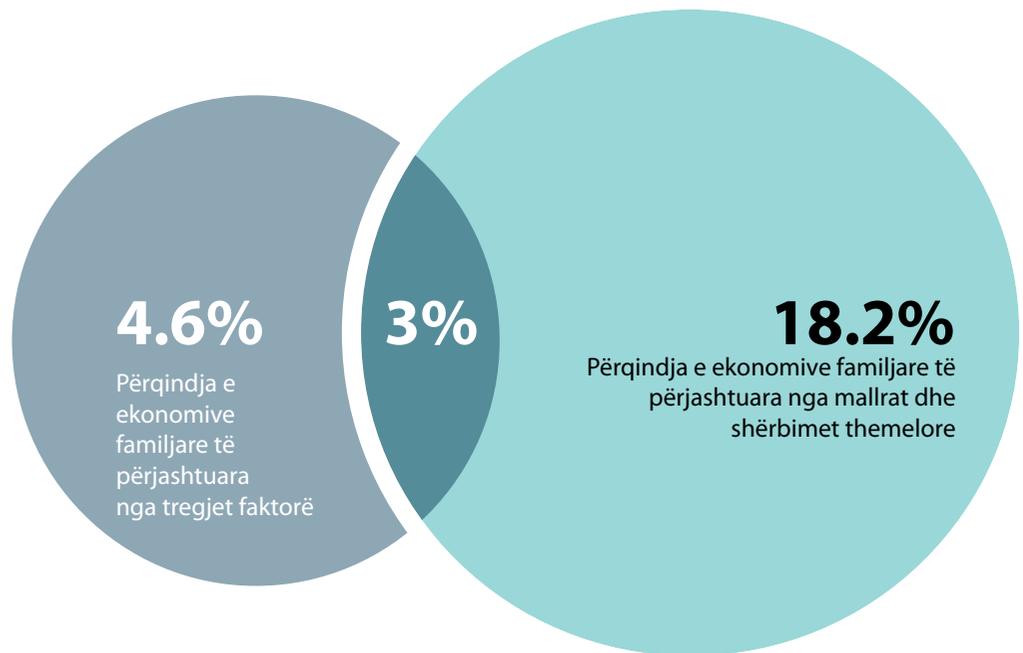
Në Kosovë, roli i transfereve për mbrojtje sociale është i kufizuar vetëm në përmirësimin e mirëqenies së popullatës⁴⁴ sepse sistemi i tanishëm i mbroj-

nizmi më efektiv për uljen e varfërisë së familjeve pranuese.⁴⁸

(iii) Shtytësit e përjashtimit: tre shtytësit kryesor të mekanizimit përjashtues në Kosovë janë papunësia, produktiviteti i ulët në bujqësi dhe sistemi i dobët i mbrojtjes sociale.

Papunësia: Në nën-seksionin e mëhershëm pamë se si mungesa e vendeve të punës çon në përjashtim nga proceset thelbësore dhe të rregullta ekonomike. Papunësia gjithashtu mund të çojë në dobësimin e motivimit dhe t'i bëjë të papunët afatgjatë edhe më pasiv. Papunësia e të rinjve mund të jetë shumë e lartë, që çon në humbje afatgjata të vetëvlerësimit. Papunësia mund të dobësojë harmoninë dhe koherencën e familjes dhe të rris ndasitë gjinore.

Pikat e përbashkëta në mes të atyre që janë përjashtuar nga tregjet e faktorëve të prodhimit dhe atyre që janë përjashtuar nga mallrat dhe shërbimet themelore

tjes sociale⁴⁵ karakterizohet me shuma mjaft të kufizuara të beneficioneve,⁴⁶ dhe me mbulesë të ulët të të varfërve.⁴⁷ Megjithatë studimet tregojnë se emigracioni dhe remitanca janë bërë meka-

Në seksionet paraprake kemi parë se vetëm punësimi nuk paraqet mbrojtje nga përjashtimi nga mallrat dhe shërbimet.⁴⁹ Kjo vërteton se ka shumë punëtorë të angazhuar në vende pune

me pagë dhe produktivitet të ulët të cilët nuk fitojnë mjaft para për të dalë nga varfëria.

Nëse jeni mbi 40 vjeçar, është vështirë të gjejsh punë të qëndrueshme pranë daj më duhet të punojë kryesisht punë sezonale dhe të përkohshme.

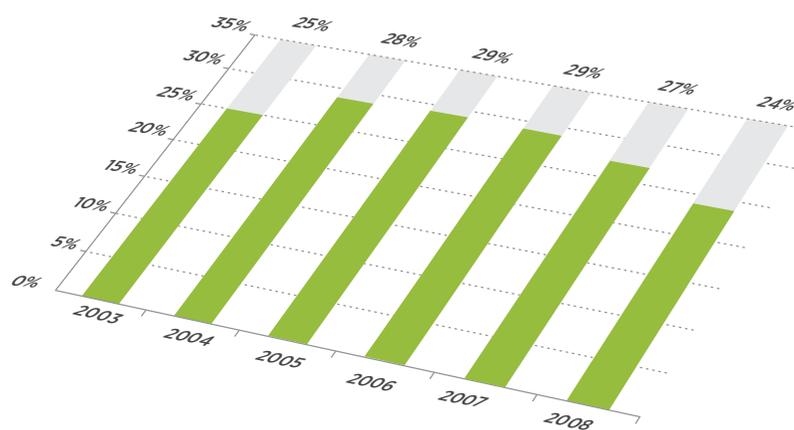
Një pjesëmarrës i papunë në grupin fokus

Fatkeqësisht, Kosova nuk ka arritur të ngrit përqindjen e popullatës që është e punësuar me pagesë dhe mundësitë për punësim mbesin të vogla. Përpjesëtimi në mes të punësimit dhe popullatës ka mbetur pothuajse i pandryshuar gjatë periudhës 2003-2008 (shih Ilustrimin 2.3), kur Kosova përjetoj rritjen e BPV-së pothuajse "pa vende pune" jashtë kryeqytetit të Prishtinës. Përderisa popullata në rritje dhe aftësitë e dobëta të punëkërkimit janë disa faktorë që i kontribuojnë këtij rezultati dëshpërues, niveli joadekuat i kërkesës për punëtorë mbetet pengesa kryesore. Kërkesa për punëtorë ka qenë e pamjaftueshme për të absorbuar fuqinë e re punëtore dhe për të reduktuar numrin e të papunëve. Kërkesa joadequate për punëtorë është gjithashtu një nga shkaqet kryesore për vende pune me pagë dhe produktivitet të ulët.

Janë dy shkaqe të mundshme të rritjes së ulët të kërkesës për fuqi punëtore (punësim): së pari, norma e ulët e rritjes për kokë banori përkundrajt BPV-së dhe së dyti, 'modeli i rritjes'. Rritja ekonomike gjatë periudhës 2003-2005 ishte pak më e lartë sesa rritja e popullatës, që do të thotë BPV për kokë banori stagnoi. Gjatë periudhës 2003-2009, norma mesatare e rritjes së BPV-së mezi ishte 1.8 për qind. Rritja mesatare vjetore e të ardhurave për kokë banori prej nën 2 për qind

thjeshtë nuk është e mjaftueshme për të nxitur kërkesën e fortë për fuqi punëtore dhe reduktimin e varfërisë, veçanërisht jo pa mekanizma institucional për shpërndarje të të hyrave në mënyrë të të barabartë dhe të fokusuar në varfëri. Përvojat e vendeve tjera tregojnë se rritja 2 për qind për kokë banori e BPV-së përkthehet së paku në rritje vjetore prej 1 për qind të konsumit personal për kokë banori.⁵⁰ Rritja e konsumit prej 1 për qind vështirë se do të pengonte rritjen e varfërisë kur rritet pabarazia brenda vendit.⁵¹

ILUSTRIMI 2.3 Përpjesëtimi në mes të popullatës së punësuar dhe të moshës së punës

Burimi: ESK, Anketat e fuqisë punëtore (2003-2008)

Përveç kësaj, rritja është dominuar vetëm nga këta sektorë: ndërtimtaria dhe tregtia (importet), si përgjigje ndaj ngritjes së konsumit të financuar nga ndihmat e jashtme dhe remitancat. Bujqësia dhe sektori i prodhimit në Kosovë, motorët thelbësor të rritjes së sektorit privat dhe të krijimit të vendeve të punës, dhe investimet e huaja direkte (IHD), nuk ja dolën të rimëkëmben.⁵² Ky model i rritjes karakterizohet me investime të ulëta nga sektori privat në sektorët prodhues dhe bazohet në konsum privat (i nxitur nga remitancat) që kufizon kapacitetin e ekonomisë që të krijojë vende pune

shtesë dhe çon në rritje më të ulët të punësimi.

Industritë e mihjes, siç janë minierat dhe mineralet, janë burim tjetër potencial i rritjes por mbeten të pas-hfrytëzuara kryesisht për shkak të problemeve me të drejtat pronësore dhe mungesën e kornizave të shëndosha dhe transparente ligjore dhe institucionale për investime. Problemet rëndohen nga performanca vazhdimisht e dobët e sektorit të energjisë. Biznesi nuk mund të lulëzojë në këtë klimë të ndërprerjes së shpeshtë dhe të paparashikueshme të rrymës elektrike. Mjedis afarist gjithashtu vazhdon që të vuajë nga shumë dobësi të politikave dhe praktikave rregullative. Në Raportin e Bankës Botërore për afarizmin në vitin 2009, Kosova radhitet në vendin 113 prej 183 shteteve. Raporti theksoi problemet e Kosovës në fazën e pas-regjistrimit kur të fillohet një biznes, që përfshinë licencimin operacional dhe një llojlojshmëri të lejeve (në vend të 164), lejet e ndërtimit (vendi 176) dhe përmbartimi i kontratave (vendi 157).⁵³

Produktiviteti i ulët në sektorin e bujqësisë: Sektori i bujqësisë që së bashku me përpunimin e ushqimit, konsiderohet se ka përparësi krahasuese dhe potencial për zhvillim, mbeti i paorganizuar dhe karakterizohet me ngastra relativisht të vogla të tokës, praktika të pamjaftueshme të prodhimit, produktivitet të ulët, dhe gjenerim të kufizuar të të hyrave. Si rezultat, shumë fermerë të vegjël mbeten në varfëri.

Madhësia mesatare e fermës së shfrytëzuar në Kosovë është rreth 1.4 hektarë të shpërndarë në shumë ngastra të vogla. Kjo strukturë e fermës çon në zhvillim të bujqësisë sa për ekzistencë që pengon sektorin nga përmbushja e potencialit të vet të prod-

him. Produktiviteti dhe rendimenti bujqësor është i ulët në ferma të vogla. Veprimtaria bujqësore i kombinuar me qasje të ulët në asistencë teknike dhe mungesë të kredive, bëhet duke përdorur mjete bujqësore joadekuate si dhe praktika të vjetruara të kultivimit dhe menaxhimit.

Mbrojtja joadekuate sociale dhe pa synime të caktuara: Sistemi i tashëm i mbrojtjes sociale në Kosovë përbëhet nga beneficinet e asistencës sociale me fushëveprim të ngushtë dhe një rrjet i qendrave për punë sociale që ofron këshillime dhe shërbime referimi për individët dhe familjet në gjendje të vështirë (shkelësit e rinj të ligjit, bonjakët, viktimat e dhunës në familje, etj.) si dhe një sistem pensional nga tri shtylla që përbëhet nga pensioni bazë paushall, skema e detyrueshme e paguar paraprakisht dhe skema vullnetare e bazuar në ndërmarrje. Sistemi i pensionit plotësohet nga skemat e veçanta për invalidë të luftës, pensionin e hershëm për të përkrahur ristrukturimin në sektorin e minierave dhe pensionin invalidor që është futur në zbatim kohëve të fundit.

Në Kosovë roli i sistemit të mbrojtjes sociale është larg nga përmbushja e funksionit të vet kryesor që është mbrojtja kundër përjashtimit (privimit). Banka Botërore llogarit se në mungesë të asistencës sociale, varfëria mund të jetë më e lartë për rreth 2 pikë përqindjeje; kurse në mungesë të pensioneve, varfëria do të ishte më e lartë për rreth 4 pikë përqindjeje.⁵⁴ Kjo ndodh kryesisht pasi që sistemi i tashëm i mbrojtjes sociale karakterizohet me shuma shumë të kufizuara të beneficioneve, dhe me mbulesë të ulët të të varfërve.

Politika e tashme përkufizon dy kategori të asistencës sociale: Katego-

ria e parë janë ekonomitë familjare pa asnjë familjarë të aftë për punë, dhe Kategoria e dytë janë ekonomitë familjare me vetëm një familjar të aftë për të punuar dhe i cili është i regjistruar si i papunë në Shërbimin Publik për Punësim (ShPP) dhe kërkon aktivisht punë, dhe me së paku një fëmijë nën moshën 5 apo një bonjak të moshës nën 15 vjeçare.

Sistemi pensional në Kosovë është gjithashtu larg nga ai i duhuri, dhe shihet si gjest simbolik për 138,900 të moshuar të Kosovës. Si sistem i pagesës së njëtrajtshme, ai nuk e bën dallimin në mes të kohëzgjatjes dhe shumës së kontributit. Ekonomia familjare me më shumë se gjysmën e anëtarëve që janë të moshuar përballen me rrezik nga varfëria prej 62.3 për qind më shumë sesa të gjitha kategoritë tjera të ekonomisë familjare.

Beneficionet në të holla që i jepen përfituesve të asistencës sociale janë të pamjaftueshme për të nxjerrë këta përfitues nga varfëria. Asistenca minimale sociale është 35 euro për një familjar dhe 75 euro për familjet me shtatë apo më shumë anëtarë (shih tabelën 2.11), përderisa rroga mesatare në Kosovë është rreth 250 euro.

Në përgjithësi shuma mesatare e parave që pranojnë familjet e varfra në muaj në Kosovë është përafërsisht 60 euro (14 euro për anëtarë të familjes). Një person që jeton në asistencë sociale në Kosovë ka 0.46 euro në ditë për jetesë. Kjo skemë është paraqitur në vitin 2003 dhe nuk ka ndryshuar përkundër stagnimit social dhe varfërisë së vazhdueshme.

Shumat e ulëta të beneficioneve që i ofrohen përfituesve të asistencës sociale janë si rezultat i fondeve të kufizuara që i dedikohen këtij segmenti.

Shpenzimet publike të Kosovës për mbrojtje sociale në përqindje të BPV-së janë më të ulëta në rajon, me vetëm 3.7 për qind të BPV-së apo 12.7 për qind të shpenzimeve totale që ndahen për mbrojtje sociale.

TABELA 2.6 Nivelet e asistencës sociale

Madhësia e familjes	Asistenca sociale në Euro
Një anëtarëshe	35
Dy anëtarëshe	50
Tre anëtarëshe	55
Katër anëtarëshe	60
Pesë anëtarëshe	65
Gjashtë anëtarëshe	70
Shtatë e më shumë	75

Burimi: Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale

Për më tepër, sistemi i tanishëm i mbrojtjes sociale karakterizohet me mbulesë të ulët të të varfërve. Sistemi i mbrojtjes sociale nuk mbulon mbi 75 për qind të të varfërve dhe ka varësi të fortë dhe status quo. Vetëm 34% të atyre që mbulohej me transfere të mbrojtjes sociale janë në varfëri të skajshme. Synimi i qartë në sistemin e mbrojtjes sociale është relativisht i dobët dhe për momentin rreth një e treta e atyre që marrin asistencë sociale nuk janë të varfër. Mbrojtja sociale fokusohet në nivelin e ekonomive familjare, ku statusi i të papunësuarit të familjarëve është faktori kryesor që përcakton pranueshmërinë e tyre dhe shumën e asistencës sociale. Kjo listë e ngushtë e kriterëve nuk ofron drejtësi për personat me nevojë për mbështetje të qeverisë.

2.3 Në kë ndikon përjashtimi ekonomik dhe tregu i punës?

(i) **Grupet e përjashtuara nga të gjitha tregjet e faktorëve të prodhimit (për nga lokacioni, arsimimi, kombësia dhe gjinia):** Përjashtimi nga të gjitha tregjet e faktorëve të prodhimit kryesisht është fenomen urban. Të përjashtuarit kryesisht janë të koncentruar në viset urbane, në veçanti në qytetet sekondare. Nivelet e arsimit korrespondojnë në mënyrë të kundërt me nivelet e përjashtimit. Grupet RAE të Kosovës janë të lidhur me norma më të larta të përjashtimit sesa mesatarja. Ekzistojnë dallime të mëdha gjinore në përjashtim nga të gjitha tregjet e faktorëve të prodhimit, ku femrat kanë më shumë gjasa që të përjashtohen nga punësimi dhe pronësia e biznesit.

Lokacioni: banorët e të gjitha qyteteve përveç kryeqytetit Prishtinë kanë shkallë më të lartë të pranisë së përjashtimit nga tregjet e faktorëve të prodhimit sesa shkalla e përgjithshme e Kosovës. Kjo mund të shpjegohet nga fakti se shumica e ekonomive familjare që jetojnë në fshatra kanë në pronësi tokë bujqësore, për-

derisa ekonomitë familjare në kryeqytetin Prishtinë kanë qasje më të mirë në tregjet e punës.

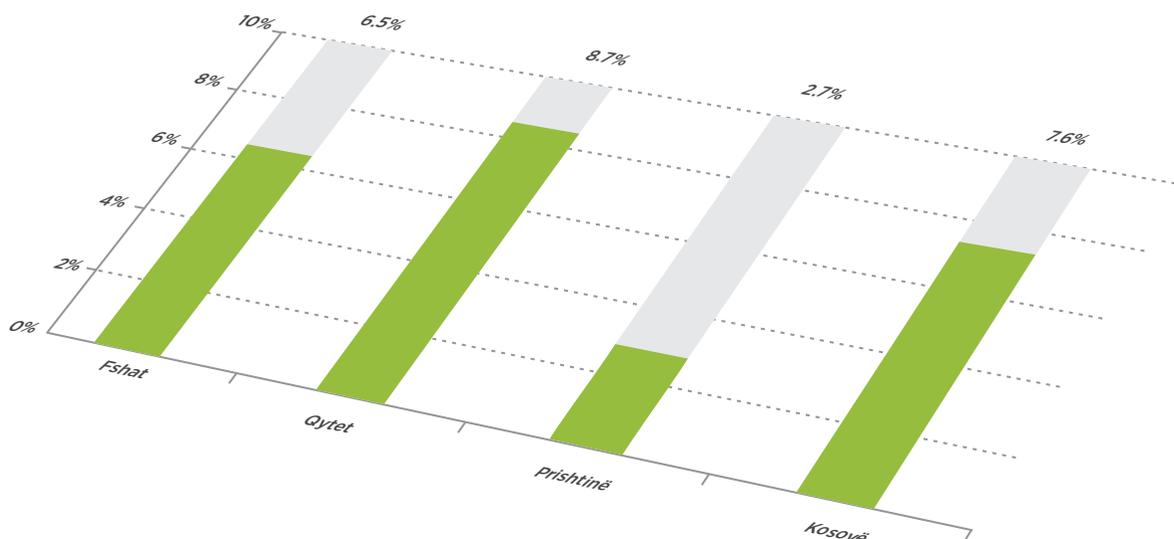
Shpeshtësia ndodhjes së përjashtimit nga të gjitha tregjet e faktorëve të prodhimit ndryshon shumë në mes të rajoneve. Sipas Anketës Mozaik, rajonet e Prizrenit dhe Gjilanit kanë një shkallë më të lartë të paraqitjes së përjashtimit nga tregjet e faktorëve të prodhimit në krahasim me normën për tërë Kosovën, kurse Gjakova dhe Mitrovica kanë shkallën më të ulët të përjashtimit. Tutje, përderisa shkalla e paraqitjes së përjashtimit është më e ulëta në kryeqytetin Prishtinë, rajoni i Prishtinës radhitet më lartë sesa norma e përgjithshme e Kosovës për shkak të komunave fqinje.

Në Dragash dhe Malishevë (të dyja në rajonin e Prizrenit) ka shkallë më të lartë të përjashtimit nga tregjet e faktorëve të prodhimit, ku 22.5 për qind, respektivisht 15.5 për qind të ekonomive familjare janë të përjashtuara nga të gjitha tregjet e faktorëve të prodhimit, përderisa në rajonin e Gjilanit, Vitia ka shkallën më të lartë të paraqitjes së përjashtimit nga tregjet e faktorëve të prodhimit, me 18.6 për qind. Në rajonin e Prishtinës, Fushë Kosova dhe Lipjani radhiten më lartë me 16.5 për qind, respektivisht 13.6 për qind.

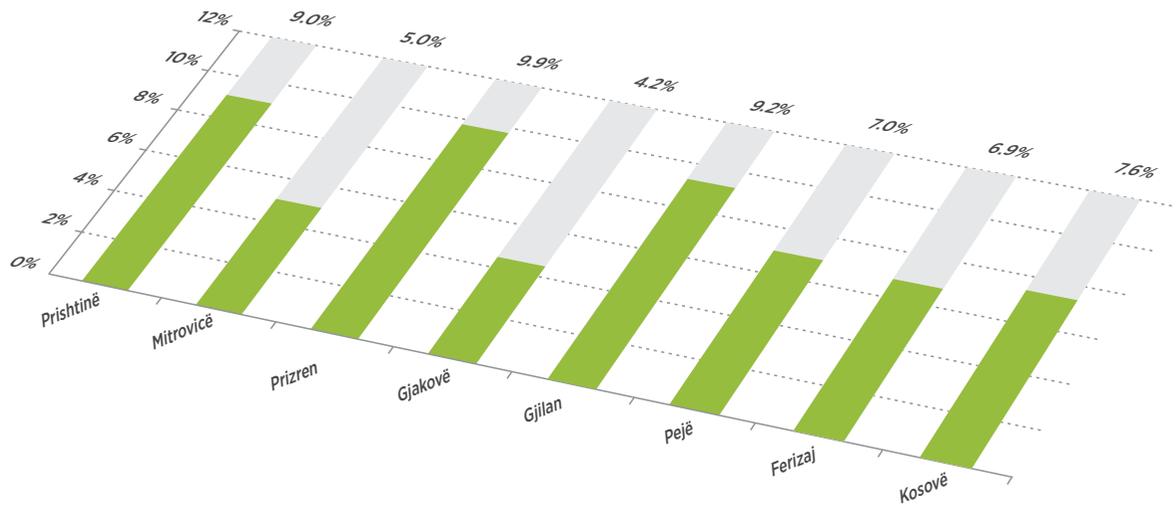
ILUSTRIMI

2.4

Shkalla e përjashtimit nga tregjet e faktorëve të prodhimit në vendbanimet e ndryshme

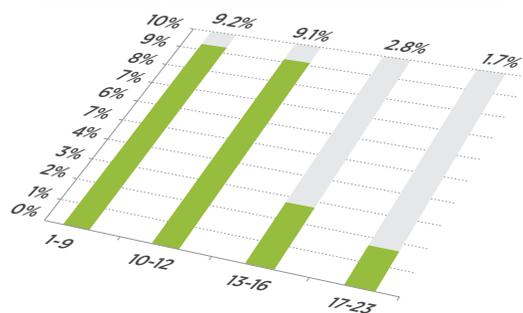
Burimi: I llogaritur sipas Anketës Mozaik i UNDP-së

Burimi: I llogaritur sipas Anketës Mozaiku i Kosovës i UNDP-së

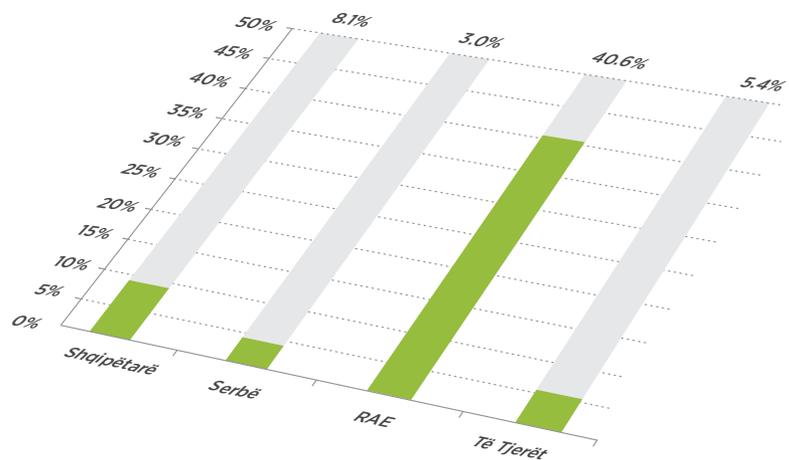
Arsimi: siç pritet, norma e përjashtimit nga të gjitha tregjet e faktorëve të prodhimit ishte më e ulët për individët me nivel të lartë të arsimit. Më të shkolluarit kishin shkallë më të ulët të përjashtimit nga tregjet e faktorëve të prodhimit për shkak të perspektivës më të mirë të tyre për punësim dhe qasje në tregun e punës (shih Ilustrimin 2.6 më poshtë)

qind. Paraqitja më e ulët e përjashtimit është tek serbët me 3 për qind. Ekonomitë familjare të RAE përjetojnë shkallë më të lartë të papunësisë se mesatarja e Kosovës (58 për qind përkundrejt 45 për qind), me 75 për qind të meshkujve të rinj të moshës 15-24 që janë të papunë. Vetëm 8 për qind e romëve të moshës së punës mbajnë pozita udhëheqëse në krahasim me 13.9 për qind të serbëve dhe 15.8 për qind të grupeve tjera kacicë.

Burimi: I llogaritur sipas Anketës Mozaiku i Kosovës i UNDP-së

Përkatësia etnike: Komunitetet RAE të Kosovës kanë normat më të larta të përjashtimit nga tregjet e faktorëve të prodhimit me 40.6 për qind të përjashtuar nga të gjitha tregjet e faktorëve të prodhimit. Përjashtimi i shqiptarëve është i ngjashëm në tërë Kosovën në një mesatare prej 8.1, përderisa turqit dhe boshnjakët përballen me normën e përjashtimit prej 5.4 për

Burimi: I llogaritur sipas Anketës Mozaiku i Kosovës i UNDP-së

Gjinia: gratë në Kosovë përballen me qasje më të ulët në tregjet e faktorëve të prodhimit sesa burrat (shih tabelën 2.7).⁵⁵

Sipas anketës së fundit të fuqisë punëtore, normat krahasuese të pjesëmarrjes në fuqinë punëtore janë më të ulëta për gratë: 26.1 për qind në krahasim me 65.8 për qind për meshkujt. Kjo nënkupton se prej 10 grave që janë të moshës së punës, 7.4 nuk marrin pjesë në tregun e punës. Për krahasim, norma mesatare e pjesëmarrjes së grave në fuqinë punëtore në BE në vitin 2007 ishte 64 për qind. Përkundër normave relativisht të ulëta të pjesëmarrjes së grave, në vitin 2008 norma e papunësisë së grave ishte rreth 17 pikë përqindjeje më e lartë sesa ajo e meshkujve.

qind e grave afariste thanë se kanë shumë vështirësi në marrjen e huave nga bankat në Kosovë, kryesisht për shkak të kamatave të larta, periudhave të shkurtra të pagesës dhe mungesës së huave për bizneset fillestare. Gratë afariste gjithashtu shpeshherë nuk përmbushin kërkesat për të lënë pronën si peng kur kërkojnë kredi. Shumica e pronave në Kosovë janë të regjistruara në emër të meshkujve (burri, babai apo vëllai) dhe vetëm në raste shumë të veçanta gratë mbajnë pronën në emër të tyre (në familjet me gra vetushqyese).⁵⁷

TABELA

2.7

Treguesit kryesor të tregut të punës për nga gjinia (2004-2008)

	2004		2006		2008	
	Burrat	Gra	Burrat	Gra	Burrat	Gra
Shkalla e pjesëmarrjes në fuqinë punëtore	67.8%	25.2%	69.6%	30.6%	65.8%	26.1%
Shkalla e punësimit	46.4%	9.9%	46.1%	11.8%	37.7%	10.5%
SHkalla e papunësisë	31.5%	60.7%	34.6%	61.6%	42.7%	59.6%

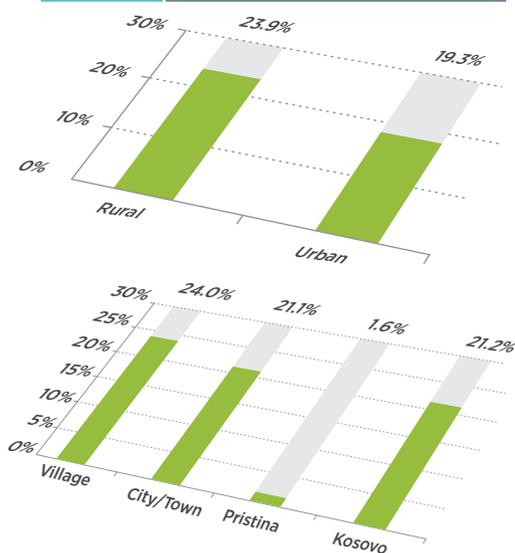
Burimi: ESK, Anketat e fuqisë punëtore (2004-2008)

Punësimi është vetëm një aspekt i përjashtimit të grave nga tregjet e faktorëve të prodhimit. Pjesëmarrja e tyre si pronare të tokës apo biznesit është edhe më e ulët. SHE-ERA, shoqatë afariste e grave në Kosovë, raporton se vetëm 6 për qind e të gjitha bizneseve të regjistruara ishin në pronësi të grave në vitin 2006.⁵⁶ Raporti 'Ndërmarrëset (gra) në Kosovë' paraqet shumë pengesa që vështirësojnë aftësitë e grave për të filluar bizneset e tyre dhe për të siguruar jetë të qëndrueshme. Në bazë të këtij raporti, shumica e grave afariste që u intervistuan u përgjigjën se pengesat kryesore për rritjen e biznesit të tyre janë obligimet dhe përgjegjësitë familjare. Pastaj, 20 për

(ii) Grupet e përjashtuara nga mallrat dhe shërbimet themelore (për nga lokacioni, arsimimi, kombësia dhe qasja në shërbimet publike). Kur shikohen nën-grupet e popullatës, spikaten tri karakteristika që ngritin nivelin e paraqitjes së përjashtimit nga niveli minimal i pranueshëm i mallrave dhe shërbimeve. 1) jetesa në viset rurale dhe në nivel më të ulët në qytetet sekondare; 2) niveli i ulët i arsimimit, dhe 3) të qenit anëtar i komunitetit RAE të Kosovës dhe në shkallë më të ulët anëtar i familjes së shqiptarëve.

Lokacioni: Përderisa shkalla e paraqitjes së përjashtimit nga tregjet e faktorëve të prodhimit ishte më e lartë në viset urbane, shkalla e paraqitjes së përjashtimit nga mallrat dhe shërbimet themelore është shumë më e lartë sesa në viset rurale. Si rrjedhojë, banorët e viseve rurale dhe qyteteve dytësore përballen me rrezik më të lartë të përjashtimit nga mallrat dhe shërbimet themelore në krahasim me Prishtinën.

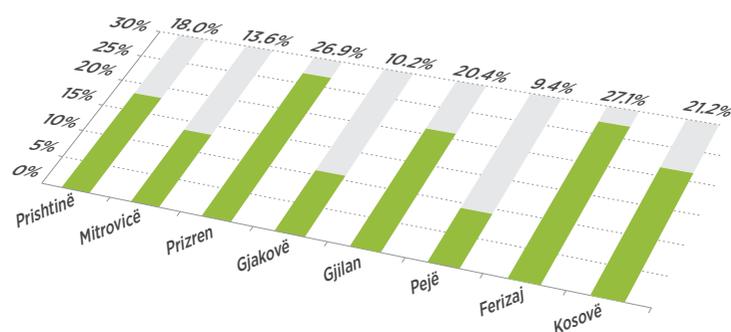
ILUSTRIMI 2.8 Përjashtimi nga mallrat dhe shërbimet themelore sipas lokacioneve dhe vendbanimeve të ndryshme

Burimi: I llogaritur nga anketa Mozaik i UNDP-së

Nga aspektin rajonal, rajonet e Prizrenit dhe Ferizajt kishin shkallën e paraqitjes së përjashtimit më të lartë në krahasim me normën mesatare për tërë Kosovën kurse rajonet Gjakova, Mitrovica dhe Peja kishin shkallë më të ulët të përjashtimit nga mallrat dhe shërbimet themelore. Në nivel komunal, Skenderaj, Obiliqi, Glligoci dhe Malisheva kishin shkallën e më të lartë të paraqitjes së përjashtimit nga mallrat dhe shërbimet themelore me 43 për qind, 53 për qind, 38 për qind dhe 40 për qind, kurse Leposaviqi, Zubin Potoku, Zveçani, Shtërpca dhe Mamusha raportuan zero përjashtim nga mallrat dhe shërbimet themelore.

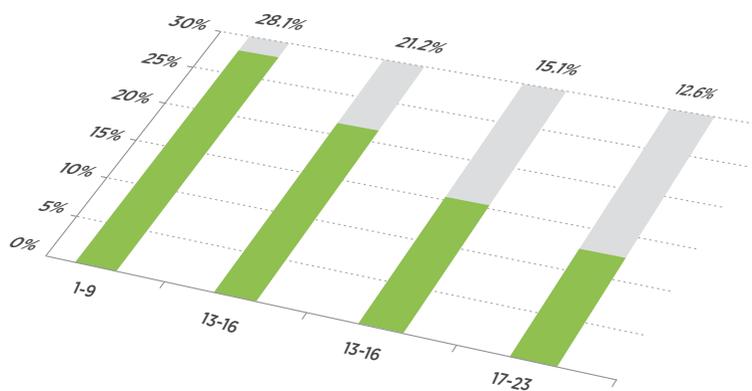
ILUSTRIMI 2.10 Përjashtimi nga mallrat dhe shërbimet themelore sipas rajoneve

Burimi: I llogaritur sipas Anketës Mozaiku i Kosovës i UNDP-së

Arsimimi: probabiliteti i përjashtimit nga mallrat dhe shërbimet themelore ndërlidhet negativisht me arritjen arsimore. Shkalla e paraqitjes së përjashtimit nga mallrat dhe shërbimet themelore ka korrelacion negativ me arritjen arsimore. Shkalla e përjashtimit nga mallrat dhe shërbimet themelore të personave me arsim fillor (1-9 vite të shkollimit) është shumë më e lartë në krahasim me grupet tjera të personave më të arsimuar, që pasqyron mungesën e dijes dhe aftësive të tyre për të përfutur nga mundësitë ekzistuese ekonomike.

ILUSTRIMI 2.11 Vitet e shkollimit dhe përjashtimi nga mallrat dhe shërbimet themelore

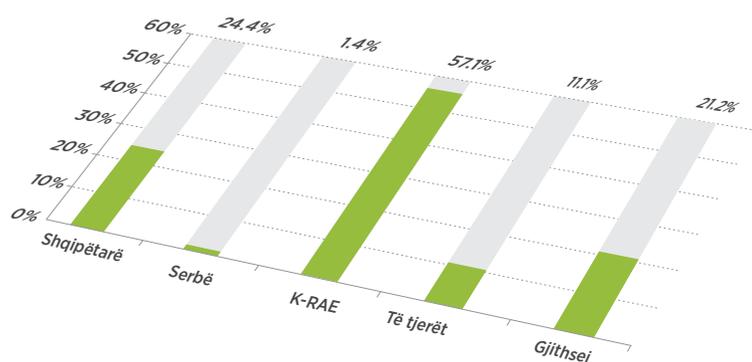

Burimi: I llogaritur sipas Anketës Mozaiku i Kosovës i UNDP-së

Përkatësia etnike: Komunitetet RAE përballen me paraqitje shumë më të lartë të përjashtimit nga mallrat dhe shërbimet themelore (shpeshherë disa herë

më shumë sesa mesatarja e Kosovës) sesa popullata e përgjithshme. Grupet tjera etnike siç janë turqit dhe boshnjakët përballen me shkallë më të ulët të përjashtimit sesa mesatarja me 11.1 për qind të ekonomive familjare të përjashtuara nga mallrat dhe shërbimet themelore. Norma e përjashtimit nga mallrat dhe shërbimet themelore për shqiptarët janë tre pikë përqindjeje sesa norma mesatare e përjashtimit për Kosovën (norma mesatare është 21.2 për qind). Vetëm 1.4 për qind e ekonomive familjare serbe janë të përjashtuar nga mallrat dhe shërbimet themelore.

ILUSTRIMI 2.12 Përkatësia etnike dhe përjashtimi nga mallrat dhe shërbimet themelore

Burimi: I llogaritur sipas Anketës Mozaik i UNDP-së

Qasja në shërbimet komunale: Mungesa e qasjes në shërbimet thelbësore dhe që promovojnë shëndetin është shprehje kritike të përjashtimit. Uji i pastër, kanalizimi, energjia, telekomunikimi dhe të tjerat i kontribuojnë reduktimit të përjashtimit nga tregjet e faktorëve të prodhimit dhe mallrat dhe shërbimet themelore. Pasi që qasja në ujë, kanalizim dhe energji paraqet nevojat themelore, përmbushja e këtyre nevojave ngritë produktivitetin dhe mirëqenien e përgjithshme të ekonomive familjare. Më tej, qasja në shërbimet komunale gjithashtu mund të fuqizojë ekonomitë familjare në aktivitetet e tyre ekonomike. Për shembull qasja

në rrymë elektrike është thelbësore për të stimuluar dhe realizuar mundësitë për aktivitet ekonomik dhe ndërmarrësi.

Sipas rezultateve nga Anketa Mozaiku i Kosovës, rreth 36 për qind e ekonomive familjare raportuan se nuk kanë qasje në ato shërbime themelore komunale siç janë uji i rubinetit, kanalizimi dhe rryma elektrike (shih tabelën 2.8). Të dhënat tregojnë se 21 për qind e ekonomive familjare nuk kanë qasje në ujë rubineti dhe 30 për qind e ekonomive familjare jetojnë pa qasje në kanalizim.

TABELA 2.8 Përqindja e ekonomive familjare të përjashtuara nga shërbimet komunale

Shërbimet thelbësore	Përqindja e ekonomive familjare
Vetëm pa sistem të kanalizimit	11.9 %
Vetëm par rrymë elektrike	2.1 %
Pa kanalizim dhe rrymë elektrike	0.6 %
Vetëm pa ujë rubineti	3.7 %
Pa kanalizim dhe pa ujë rubineti	15.5 %
Pa ujë rubineti dhe pa rrymë elektrike	0.2 %
Pa kanalizim, pa ujë rubineti dhe pa rrymë elektrike	2 %
Kanë qasje në të gjitha	63.7 %
Gjithsej	100 %

Burimi: I llogaritur sipas Anketës Mozaiku i Kosovës i UNDP-së

Përjashtimi nga mallrat dhe shërbimet themelore, megjithatë nuk paraqitet për shkak të përjashtimit nga shërbimet komunale. Rreth 36 për qind e ekonomive familjare që nuk janë të përjashtuara ende nuk kanë qasje në këto shërbime thelbësore. Megjithatë, norma e qasjes është më e mirë për ekonomitë familjare që nuk janë të përjashtuara sesa për ato ekonomi familjare të përjashtuara nga mallrat dhe shërbimet themelore. Së paku 42 për qind e familjeve të përjashtuara kanë mungesë të qasjes në shërbimet komunale kritike, në krahasim me 36 për

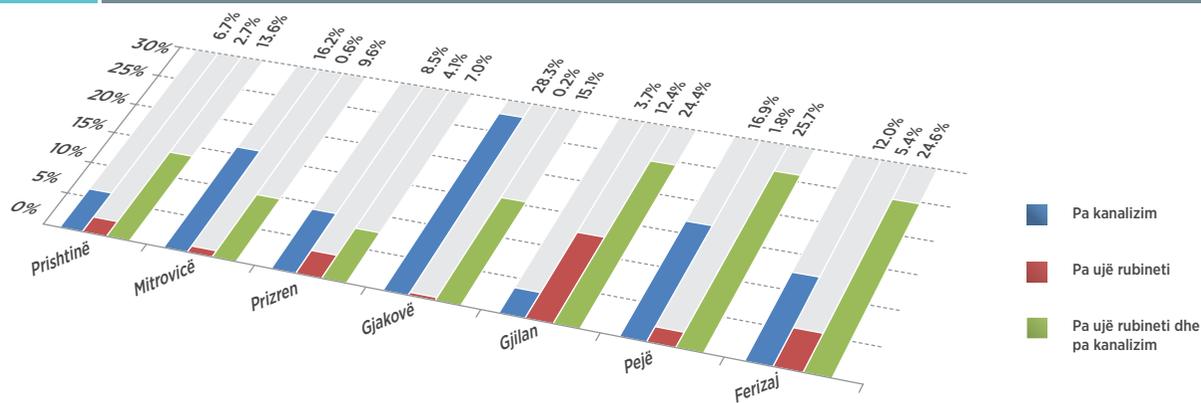
qind të familjeve që nuk janë të përjashtuara. Familjet rurale që jetojnë fshatra kanë çasje shumë më të ulët në shërbime sesa familjet urbane. Vlejnë edhe variacionet rajonale (shih ilustrimet 2.13 dhe 2.14).

Përveç kësaj, Kosova ende vazhdon që të vuajë nga disa barriera politike të pas-statusit që pengon ekspertët dhe investimet.

ILUSTRIMI

2.13

Përjashtimi nga shërbimet komunale sipas rajoneve

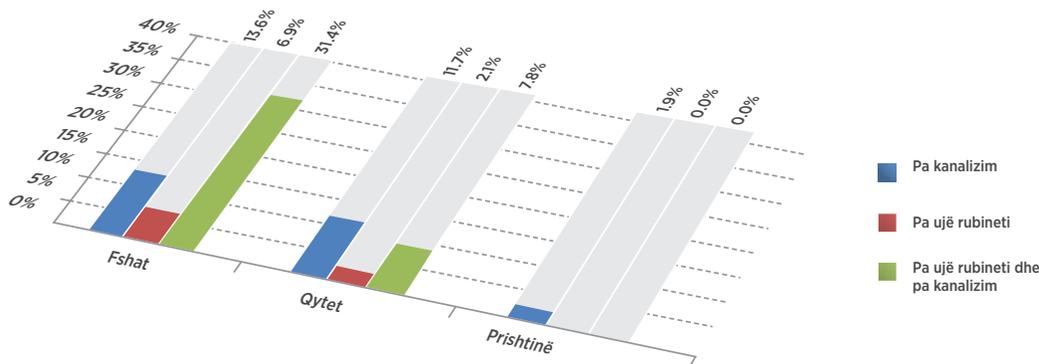

Burimi: I llogaritur sipas Anketës Mozaiku i Kosovës i UNDP-së

ILUSTRIMI

2.14

Përjashtimi nga shërbimet komunale sipas vendbanimeve të ndryshme

Burimi: I llogaritur sipas Anketës Mozaiku i Kosovës i UNDP-së

2.4 Promovimi i rritjes ekonomike përfshirëse – rekomandimet e politikave

Dobësia ekonomike e Kosovës i ka rrënjët në politikat dhe strukturat, shumë prej së cilave Kosova i ka të njëjta me kontekste të tjera të hershme të tranzicionit. Për shembull, sistemi modern arsimor për një fuqi punëtore të arsimuar nuk mund të ndërtohet gjatë natës.

Megjithatë, analiza e lidhjeve të ndërlikuara në mes të përjashtimit të tregut faktor të prodhimit (pjesëmarrjes së kufizuar ekonomike) dhe përjashtimit nga mallrat dhe shërbimet themelore (të barazuar me varfërinë) tregon se trajektorja e tashme ekonomike e Kosovës ka nevojë për ndryshimin e kursit. Përjashtimi ekonomik, prej së cilit varfëria është vetëm një nëngrup, ndikon te një përqindje befasisht të madhe të kosovarëve dhe dëmton

thellë potencialin e tyre të zhvillimit njerëzor. Ndikim të ngjashëm ka edhe në pasqyrën më të gjerë ekonomike e Kosovës. Një makro-ekonomi e varur në ndihma, remitanca dhe importe nuk mund të hapë tregjet e faktorëve të prodhimit për personat tanimë të përjashtuar, pa marrë parasysh ndikimin që e ka në BPV. Përkthimi i rritjes ekonomike në nivele më të larta të punësimit dhe pjesëmarrje më të gjerë ekonomike kërkon politika të ndjeshme sociale dhe ekonomike, dhe përpjekje të sigurtë kolektive për të integruar të përjashtuarit në një shoqëri më të fortë.

Rekomandimet kritike të politikave drejt këtij qëllimi janë:

(i) Riorientimi i rritjes ekonomike kah përforcimi i qëndrueshëm i tregut të punës

- **Reformimi i sektorëve të energjisë dhe minierave është thelbësor për zgjerim të tregut të qëndrueshëm të punës:** Në veçanti, sektori i minierave kërkon reforma urgjente, përfshirë privatizimin, dhe krijimin e kornizave të shëndosha dhe transparente ligjore dhe institucionale për të inkurajuar investime e sektorit privat. Furnizimi i qëndrueshëm me rrymë elektrike është parakusht themelor për veprimtari të mëdha industriale.
- **Duhet të përshpejtohet reforma e klimës së investimeve:** edhe pse është bërë punë e konsiderueshme në nivel qendror të Kosovës për të krijuar një klimë mbështetëse për investime, ende ekzistojnë shumë dobësi strukturore në sistem. Anketa e kryer së fundmi për mjedisin afarist dhe performancën e ndërmarrjeve (BEEPS) nënvizon korrupsionin si dhe krimin dhe mungesën e rregullit si pengesën

e dytë dhe të tretë për bizneset që vjen pas furnizimit të pasigurt me rrymë elektrike.⁵⁸ Shumë firma – në veçanti bizneset rurale⁵⁹ - gjithashtu tregojnë vështirësinë që kanë në qasjen në financa dhe kostoja e saj si pengesë madhore ndaj aftësisë së tyre për të investuar dhe për të krijuar vende pune. Kur të përmirësohet qasja në kredi, firmat fillestare mund të dyfishojnë punësimin në katër vitet e para.⁶⁰ Prioritetet tjera kritike të klimës së investimeve përfshijnë përmirësimin e regjistrimit të tokës dhe banesave nga Agjencia Kadastrale e Kosovës dhe mbështetja e marrëveshjeve të qirasë, duke ulur premitë me rrezik të lartë dhe kostot e larta të transaksionit për bankat dhe huamarrësit dhe hulumtimin e opsioneve të financimit të jashtëm nga bankat apo sipërmarrjet zhvillimore multilaterale dhe kapitali joformal.

(ii) Nxitja e rritjes përfshirëse dhe produktivitetit në viset rurale

- **Mundësitë për punësim përfshirës rural – në veçanti për gratë në zonat rurale – duhet të eksplorohehet në mënyrë më kreative:** sektori dinamik jashtë fermës mund të sigurojë mundësi për shumë persona tani të përjashtuar që të dalin nga jetesat minimale. Investimet më të mëdha publike në ujitje, konsolidim të tokave, infrastrukturë dhe arsim dhe aftësim në viset rurale mund të çojnë në zgjerim të sektorit rural jashtë fermës. Mungesa e koordinimit dhe ndihma e jashtme në bujqësi dhe në sektorët rural jashtë fermës gjithashtu duhet të theksohen. Për shembull, turizmit rural i duhet një sistem adekuat i rrugëve rurale, dhe sektori i ekspor-

timit të pemëve dhe perimeve kërkohet standarde të ndërlukuara fitosanitare. Duhet të forcohet kapaciteti institucional i ministrive përkatëse për të identifikuar dhe për të vepruar në këto çështje.

- **Reformat bujqësore duhet të përqendrohen në prodhimtarinë e bujqësisë së vogël dhe blegtorisë:**⁶¹ me rënien e madhësisë së fermës dhe rritjen e popullatës rurale, ekzistojnë përfitimet e qarta ekonomike në kalimin në produkte të vlerës së lartë, dhe zhvillimin e ekonomisë rurale jashtë fermës dhe të mbarështimit të kafshëve. Aktivitetet potenciale përfshijnë mbështetjen për fermat e vogla përmes shoqatave të tyre të prodhuesve dhe kooperativave që do t'i mundësonte përfitimin nga ekonomitë e shkallës në prodhim dhe marketing. Shërbimet këshillimore për bujqësinë në mbarë Kosovën⁶² mund të përkrahin familjet e bujqve dhe gjithashtu mund të ofrojnë qasje më të mirë në produkte financiare siç janë opsionet e qiradhënies dhe shërbimet e sigurimit⁶³ si dhe inteligjenca e tregut.

Këto lloj përkrahjesh nga Ministria e Bujqësisë, Pylltarisë dhe Zhvillimit Rural mund të ndihmojnë në përmirësimin e kapaciteteve teknike të bujqve dhe të lehtësojnë miratimin e teknikave të reja që do të çojnë në zhvillim të hortikulturës me vlerë të lartë, shpendarisë dhe bulmetit.

- **Tregu funksional i tokave, në veçanti qiramarrja e tokës, gjithashtu është i nevojshëm për të ngritur produktivitetin bujqësor:** veprimi në këtë fushë do të promovojë mekanizmat e tregut që mund të çojnë në transferimin e tokës te

shfrytëzuesit më produktiv. Përmirësimi i regjistrimit të tokës në Agjencinë Kadastrale të Kosovës (AKK) si dhe përmirësimi i përmirësimit të kontratave dhe privatizimi i tokës shoqërore mund të kontribuojë dukshëm në punën e tregut të tokave.

(iii) Përgatitja e grupeve të rrezikuara për punë të dinjitetshme

- **Zbatimi i disa programeve aktive të tregut të punës (PATP) dhe masat tjera që promovojnë punësimin:** PATP-të mund të përkufizohen si politika që mbështesin integrimin në tregun e punës të atyre që kërkojnë punësim, zakonisht të papunët, por edhe të punësuarit me orar të pamjaftueshëm dhe atyre që kërkojnë punë më të mirë. Masat e zakonshme aktive janë ndihma për kërkim të punës, trajnimi për tregun e punës, krijimi i vendeve të punës në formën e programeve publike dhe të punës në bashkësi, programet për krijim të ndërmarrjeve dhe subvencionet për punësim.

Në kontekst të Kosovës, autoritetet dhe në veçanti Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale duhet të analizojë me kujdes potencialin e PATP dhe të identifikojë një numër të kufizuar të ndërhyrjeve, duke mbajtur në mend se PATP-të kanë dëshmuar se janë më të suksesshme për përfituesit urban sesa për ata rural.

- **Programet e përgatitjes që fokusohen në punë për të papunët afatgjatë dhe të rinjtë në tregun e punës:** këto grupe kanë rrezikun e përgjithshëm më të lartë të përjashtimit. Të papunët afatgjatë kanë tendencë të vuajnë nga një seri e grumbulluar e disa-

vantazheve që mund të përfshijnë aftësitë e kufizuara të shkrim-leximit, kompetencat vjetruara, të metat apo shëndeti i dobët dhe faktorët tjerë. Papunësia e zgjatur dhe mos-aktiviteti herët në jetë janë parashikues të mundësisë së ulët të punësimit dhe të pagave ulëta në moshën e rritur, si dhe sjelljet e rrezikshme dhe ekspozimi ndaj dhunës. Ndërhyrjet duhet të jenë mjaft gjithëpërfshirëse për të adresuar ata faktorë që ndikojnë në punësim, siç është mungesa e kujdesit të përballueshëm financiarisht për fëmijë, mungesa e opsioneve të transportimit, mungesa e strehimit, paragjykimi dhe diskriminimi, në veçanti kundër grave dhe grupeve të RAE.

Shumica e vendeve të lira të punës kërkojnë përvojë pune që shumica prej nesh nuk e kanë. Gjithashtu është e vështirë të fitohen pozitat si stazhistë që mund të na ndihmonin të fitojmë vendin e punës. - Pjesëmarrës nga rinia në grupin e fokusit

Pjesëmarrës nga rinia në grupin e fokusit

- **Paraqitja e skemave të kërkimit të punës për të penguar që papunësia të bëhet afatgjatë:** këto skema duhet të operojnë menjëherë pas humbjes së punësimit apo hyrjes në tregun e punës. Për çdo punëkërkues, ato duhet të identifikojnë pengesat kryesore për të gjetur punë, të propozojnë masat specifike për t'i tejkaluar ato dhe për të përkufizuar detyrimet e personave. Masat duhet të ketë synim ata që janë më larg tregut të punës dhe shfrytëzimit të teknika-ve të profilizimit për të tentuar që të rritet efikasiteti i vënies së synimeve. Gama e shërbimeve të ofruara mund të përfshijë kujdesin ndaj

fëmijëve, kurset e shkrim-leximit dhe trajnimit për punë.

- **Zhvillimi dhe zbatimi i strategjive koherente dhe gjithëpërfshirëse për mësimin gjatë gjithë jetës për të për mirësuar integritetin në tregun e punës, me fokus mbi gratë, pakicat etnike të pafavorizuara dhe të papunësuarit afatgjatë:** programet e aftësimin duhet të zhvillohen në konsultim me punëdhënësit. Përmbajtja dhe aftësitë që mësohen nga Qendrat e Aftësimin Profesional duhet të përputhen me kërkesën e tregut të punës; aftësimi duhet të certifikohet; dhe ai duhet që të bëhet në bashkëpunim të ngushtë me punëdhënësit e sektorit privat.
- **Përshkallëzimi i përkrahjes për ndërmarrjet e vogla dhe të mesme (NVM):** punë e mirë është "rrjeti social më i mirë i mundshëm i sigurisë". NVM krijojnë më shumë vende pune për çdo dollar të investuar sesa çdo degë tjetër e biznesit, për shkak të kapitalit relativisht të vogël që kërkohet për të krijuar vende pune. Mbështetja kreative për NVM mund të përfshijë skemat e vetëpunësimit dhe programet zhvillimore të mikro-ndërmarrjeve për të vënë në shënjestër të papunët e kualifikuar.

(iv) Përshtatja e mbrojtjes sociale drejt përfshirjes sociale dhe përmirësimit të synimit

- **Ri-drejtimi i asistencës sociale për familjet më të varfra:** legjislati- cioni siguron se të gjithë qytetarët e Kosovës kanë qasje të barabartë në shërbimet sociale dhe familjare, pa marrë parasysh dallimet në racë, kombësi, gjini, gjuhë amtare, religjion, përkatësi politike, origjinë

kombëtare apo sociale, status me lindje apo dallim tjetër. Përderisa në parim kjo është gjë e mirë, ajo ka implikime të mëdha për personat më të rrezikuar të Kosovës. Ekziston nevoja e qartë për të ngritur beneficionet familjare mesatare ashtu që beneficionet familjare të ndërlidhen me nevojat konkrete. Synimi apo fokusi më i mirë duhet të jetë prioriteti numër një i Ministrisë së Punës dhe Mirëqenies Sociale (MPMS) që duhet të përkrahet përmes përforsimit të strukturës administrative dhe kapacitetit të Ministrisë që mund të arrihet përmes qartësisë më të madhe të rroleve të ofruesve të shërbimeve lokale dhe shfrytëzimit më të mirë të teknologjisë informative.

- **Caktimi i standardeve minimale për shërbimet bazike sociale dhe mbështetja në zbatimin e tyre për grupet më të përjashtuara:** ku analfabetizmi, lokacionet e largëta, mungesa e qasjes në transport apo barrierat tjera qëndrojnë në mes të individëve dhe shërbimeve, MPMS duhet të ndërmerr rolin korrigjues. Ofruesit lokal të shërbimeve sociale mund të ndihmojnë përfituesit që të bartin koston e strehimit, arsimit, përkujdesjes apo asistencës ligjore, apo të gjejnë mjete alternative për të siguruar shërbimet që mund të ofrohen në lokacionin e tyre.
- **Zotimi i një përqindjeje më të lartë të BPV-së për shpenzime sociale dhe strategji të përfshirjes sociale:** kjo do të mundësojë shtimin e transferimeve me synime të caktuara për autoritetet komunale që tani janë pa resurse të mjaftueshme financiare për të zbatuar strategjitë e përfshirjes sociale. Kompetencat

e autoriteteve komunale dhe ofruesit e shërbimeve lokale gjithashtu mund të përmirësohen.

- **Reforma e sistemit të shtesave familjare:** skemat e beneficioneve familjare janë kritike për të zbutur varfërinë dhe për të rritur përfshirjen. Opsionet politike në këtë fushë përfshijnë indeksimin e vjetër të niveleve të beneficionit për të mbuluar kostot e ngritura të shportës së ekonomisë familjare, ngritjen e beneficioneve që i paguhen fëmijëve të moshës shkollore me kusht që ata vijojnë shkollimin (duke lidhur kështu zbutjen e varfërisë me shtimin e regjistrimit) dhe shfuqizimin e kufijve të sipërm të beneficioneve të ekonomive familjare. Skema për beneficione të fëmijëve gjithashtu do të kishte ndikim dramatik për varfërinë e fëmijëve, me potencial të reduktimit të varfërisë për tetë pikë përqindjeje; megjithatë, autoritetet e Kosovës duhet të marrin parasysh koston potenciale administrative të testimit mesatar përkundrejt koston të tashme të lartë dhe synimeve të reduktuara të beneficioneve universale.⁶⁴
- **Vlerësimi i ndikimit të ekonomisë joformale në asistencë sociale, në veçanti për pensionet:** shpeshherë kushtet e shfrytëzimit që ndërlidhen me kushtet e shëndetit dhe sigurisë së dobët, mungesës së stabilitetit të punësimit dhe mungesës së mbulesës pensionale prodhojnë rrezik të lartë për përjashtim social në rast sëmundjeje apo moshe të vjetër.
- **Mbrojtja e përfshirjes së pleqve gjatë reformës së asistencës sociale:** sigurimi se reformat e sistemit pensional nuk lënë pleqtë e dobët pa qasje në asistencë sociale

dhe shërbime të kujdesit.

(v) Forcimi i ndërhyrjeve të synuara për RAE dhe gratë në Kosovë

- **Sigurimi i financimit për zbatimin e Strategjisë së Kosovës për Integrimin e RAE-ve (2009-2015) duke u përqendruar në arsim, punësim, shëndetësi dhe strehim:** strategjia e tillë kërkon plan më të përgjegjshëm të zbatimit, përfshirë caqet specifike, masat e performancës dhe indikatorët. Nga ministritë e linjës dhe institucionet tjera përgjegjëse për zbatimin e strategjisë duhet të kërkohej që të demonstronin dhe raportojnë publikisht nëse janë duke arritur rezultatet e synuara.

Edhe si rom, edhe kur të punësohesh në sektorin privat, duhet të dëshmoresh më shumë se të tjerët me qëllim që të mbash vendin e punës. Një nga pronarët e supermarketeve nuk punësoi një grua sepse ishte rome dhe mendonte se kjo nuk mund të jetë e mirë për biznesin sepse konsumatorët do ta vërejnë se është rome. Romët me ngjyrë më të bardhë kanë përparësi më të mëdha të punësimit në krahasim me ata që e kanë ngjyrën më të mbyllur.

Pjesëmarrës RAE në grupin e fokusit

- **Kryerja e analizës mbarëkoshore për barrierat specifike kulturore dhe ekonomike që kufizojnë pjesëmarrjen e grave dhe tregun e punës:** shpeshherë gratë e arsimuara e kanë të pamundur që të gjejnë punë që paguhet mirë për shkak të - kujdesit të përballueshëm financiarisht, për fëmijët, normat sociale mbi rolin e grave dhe kërkesat familjare për gratë që të qëndrojnë në shtëpi. Veprimet specifike politike që synojnë pjesëmarrjen e femrave në tregun e punës duhet të zhvillohen dhe të zbatohen për të adresuar çdo barrierë.
- **Zhvillimi dhe zbatimi i progra-**

meve të përshtatura të aftësimin në veçanti për gratë që dëshirojnë të punojnë por janë të ngarkuara me përgjegjësi në shtëpi: ky aftësim duhet të pasqyrojë nevojat e tregut të punës dhe të plotësohet me këshillim për punë dhe me shërbime të vendosje në vende pune si bashkëpunim publiko-privat.

- **Mbështetja për përfshirje më të lartë të grave në pronësi të ndërmarrjeve dhe zhvillim të biznesit:** kjo përfshinë sigurimin se gratë përfitojnë në mënyrë të barabartë nga të gjitha skemat për përkrahje të ndërmarrjeve që zbatohen nga Agjencia për përkrahje të NVM-ve, për shembull skema vouçer për këshillim për biznes, aftësimi për menaxhim të biznesit dhe inkubatorët e biznesit. Përkrahja duhet të sigurohet për institucionet financiare të cilave u qasen gratë ndërmarrëse dhe prodhuese (me fokus në qytetet sekondare dhe viset rurale) për të përmirësuar qasjen e tyre në kredi dhe instrumente tjera financiare. Gjithashtu është e domosdoshme që të vlerësohen ndërhyrjet e kaluara dhe ato ekzistuese të projektit pilot⁶⁵ që synon mbështetjen e ndërmarrësisë së grave dhe zhvillimit të ndërmarrjeve të vogla. Vlerësimi mund të analizojë ndikimin, dizajnin dhe çështjet operacionale të këtyre ndërhyrjeve si dhe të identifikojnë mësimet e mësuara. Mësimet e mësuara mund të shpërndahen për të ndarë praktikën e grave të suksesshme në ndërmarrësi në sektorët tradicional dhe jotradicional. Kjo në anën tjetër mund të kontribuojë në reduktimin e barrierave kulturore me të cilat gratë përballesh në sektorin afarist.

(vi) Promovimi i mundësive ekonomike në rajonet e pafavorizuara

- **Mbështetje përmirësimit të infrastrukturës sociale në komunat e lëna anash dhe zbatimi i një sërë masash për krijim të punësimit në tri rajone:** Kosova përballet me dallime substanciale në normat e përjashtimit në mes të viseve rurale dhe urbane, dhe në mes të qyteteve të para dhe qyteteve më të vogla. Nëse këto janë të rënda, rreziku i vazhdimit të përjashtimit në mes të brezave dhe të veprojë si tërheqje për rritjen ekonomike. Shumica e shteteve synojnë që të adresojnë pabarazitë përmes transferimit të barazimit dhe/apo programeve të fokusuar në rajonet e pafavorizuara. Transferimet do të ndihmojnë në reduktimin e dallimeve në mes të rajoneve dhe promovimin e zhvillimit rajonal përmes përmirësimit të infrastrukturës rajonale sociale dhe zhvillimit rajonal. Për shembull ndërmarrjet e vogla dhe të mesme nëpër komuna me papunësi të lartë mund të përkrahen me tatime më të ulëta, subvencione/hua dhe aftësime.
- **Zgjerimi i shërbimeve komunale në viset shumë të përjashtuara:** autoritetet qendrore dhe komunale mund të eksplorojnë mundësitë e partneritetit publiko-privat (PPP) për të mbështetur punën e shtrenjtë të përmirësimit të shërbimeve për grupet e përjashtuara. Gjithashtu kërkohet edhe mirëmbajtja e infrastrukturës ekzistuese. Përderisa sektori privat ka rol të fuqishëm për

tu angazhuar në këtë fushë, sektori i aftë publik është ende fundamental për rregullim dhe mbikëqyrje.

- **Koordinimi me grupet qytetare dhe OJQ-të për ofrimin e decentralizuar të shërbimeve:** pjesëmarrja e shoqërisë civile mund të luaj rol të rëndësishëm në përpjekjen kundër varfërisë dhe përjashtimit social. Konsultimet e shumta jo vetëm që do të përmirësonin llogaridhënien e sektorit publik, por edhe do të përmirësonin performancën e qeverisë dhe do të rindërtonin besimin në procesin qeveritar në mesin e grupeve të përjashtuara.
- **Forcimi i reagimit, kapacitetit analitik dhe zbatues të administratave publike komunale:** administrata publike në nivelin komunal kërkon një lloj të ri të shërbyesve civil të aftësuar si duhet dhe të pajisur me aftësitë dhe resurset teknike të domosdoshme për të qenë më i pavarur dhe reagues ndaj nevojave lokale. Aftësimet që të kenë si synim menaxherët e administratës komunale mund të fokusohen mbi fushat siç janë planifikimi përfshirës, menaxhimi i resurseve dhe caktimi i buxhetit, menaxhimi i resurseve njerëzore, komunikimi dhe koordinimi, dhe qasjet pjesëmarrëse në vendimmarrëse. Kështu mund të ngulitet vlerësimi i qasjeve të bazuara në të drejtat e njeriut në qeverisjen komunale, edhe pse pritet të jetë hapi i radhës për shumë zyrtarë komunalë.

Qasja në arsim dhe përjashtimi

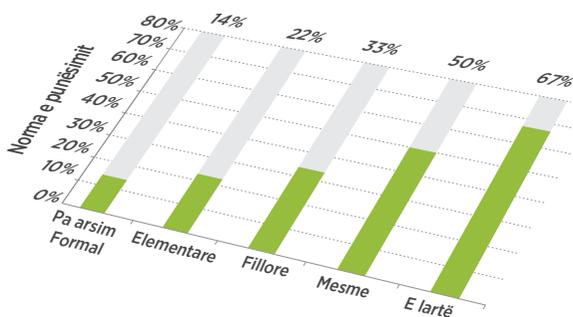
3.1 Qasja në arsim në Kosovë: historia e përjashtimit

Shkrim-leximi dhe arsimi i mirëfilltë janë të ndërlidhura me mundësitë jetësore dhe me zhvillimin njerëzor. Siç tregon edhe anketa e fundit 'Mozaiku' i UNDP-së, nivelet e arsimimit të kosovarëve ndërlidhen pozitivisht me nivelet e punësimit të tyre, d.m.th. ata me më shumë vite shkollimi kanë gjasë më të mëdha për punësim. Rreth 67% e të anketuarve me arsim të lartë thanë se janë të punësuar, në krahasim me 14% të atyre pa arsim formal.⁶⁶

ILUSTRIMI

3.1

Normat e punësimit sipas nivelit të arsimit

Burimi: MOZAIKU I KOSOVËS, UNDP 2009,

Sipas qasjes së zhvillimit njerëzor, arsimi ka një vlerë të çmueshme dhe vlerë thelbësore (të jesh i dijshtëm). Sa i përket vlerës së çmueshme sipas këtij raporti, arsimimi i kontribuon pozitivisht zvogëlimin të varfërisë dhe krijon mundësi për përfitime tjera publike

jofinanciare, siç është zvogëlimi i nivelet të krimit, demokratizimi, përmirësimi i shëndetit publik, stabiliteti politik dhe respektimi i të drejtave të njeriut. Megjithatë, këto përfitime potenciale mund të arrihen vetëm nëse sigurohet "një sistem arsimor i qasshëm për të gjithë dhe i strukturuar në aso mënyre që promovon vlerat specifike (p.sh. dialogun ndërkulturor) dhe njëtrajtësinë e rezultateve që dalin nga ky arsimim."⁶⁷ Nga perspektiva individuale, arsimi i cilësisë së lartë sjell përfitime të shumta siç është produktiviteti më i lartë, ngritja e të ardhurave të familjes, shëndeti më i mirë, jeta me dinjitet dhe mundësia për të marrë vendime në bazë të informatave.

Marrë parasysh sfidat ekonomike të nënvizuara në kapitullin 2, arsimi për të krijuar fuqi punëtore me kualifikim të lartë është ndoshta shansi i vetëm për të zhvilluar një ekonomi konkurrense globale. Probabiliteti i zhytjes në varfëri ndërlidhet në mënyrë negative me arritjet arsimore. Shkalla e paraqitjes së varfërisë së atyre me arsim fillor (1-9 vite shkollimi) është shumë më e lartë në krahasim me grupet tjera, gjë që pasqyron mungesën e aftësive dhe dijës te ta për të përfituar nga mundësitë ekzistuese ekonomike.

Fatkeqësisht, shumë kosovarë besojnë se arsimi është më pak i rëndësishëm për të gjetur punë sesa të kesh miq në pozita të rëndësishme.⁶⁸ Siç janë gjërat

në Kosovë tani – kjo edhe mund të jetë e saktë. Nëse vazhdojnë këto perceptime dhe kushte, Kosova mund të mbetet prapa në procesin e ndërtimit të fuqisë punëtore konkurruese dhe mund të humb mundësinë e ndërtimit të një ekonomie më të fortë.

i kohës dhe u vendos sistemi “paralel” arsimor i Kosovës,⁷⁰ regjistrimi në shkolla fillore i fëmijëve shqipfolës ra nga rreth 304,000 sa ishin në vitin 1989 në më pak se 264,000 në vitin 1999, që është rënie për afro 13 për qind.⁷¹ Gjatë kësaj periudhe, zvogëlimi i nivelit të

RUBRIKA

3.1

UNICEF-i ka përkufizuar arsimin cilësor si:

- Nxënës që janë të shëndoshë, të ushqyer mirë dhe të gatshëm që të marrin pjesë, të mësojnë, dhe mbështeten nga familjet dhe komunitetet e tyre për të mësuar;
- Mjedise që janë të shëndosha, të sigurta, mbrojtëse dhe të ndjeshme për kah gjinia, dhe sigurojnë resurse dhe objekte adekuate;
- Përmbajtje që pasqyrohet në kurrikulume dhe materiale përkatëse për përvetësimin e aftësive themelore, në veçanti në fushat e shkrimleximit, matematikës dhe aftësive për jetesë, dhe dije në ato fusha siç janë gjinia, shëndetësia, të ushqyerit, parandalimi i HIV/AIDS dhe paqja.
- Procese përmes së cilave mësimitdhënësit e aftësuar shfrytëzojnë qasje të mësimitdhënies që e kanë në qendër fëmijën në klasat dhe shkollat e menaxhuara mirë me një vlerësim të duhur për të ndihmuar mësimitnxënien dhe për të zvogëluar dallimet.
- Rezultatet që ngërthejnë dijen, aftësitë dhe sjelljet, dhe që janë të lidhura me synimet kombëtare për arsim dhe pjesëmarrje pozitive në shoqëri.”

(Përkufizimi i cilësisë në arsim, UNICEF, 2000)

Para vitit 1999, sistemi arsimor i Kosovës financohej nga qeveria dhe ishte shërbim falas për ekonominë familjare. Arsimi fillor ishte i cilësisë së mirë dhe nxënësit e shkollës së mesme kishin sukses të mirë. Megjithatë, nuk kishin të gjithë fëmijët në Kosovë qasje në këto mundësi për shkollim, ku faktorët ekonomik, gjeografik dhe kulturor krijuan barriera të caktuara për vajzat dhe fëmijët me aftësi të kufizuara. Në mes të viteve 1989 dhe 1992, para futjes së të ashtuquajturave “masa të dhunshme”, regjistrimi në arsimin fillor në Kosovë ishte pothuajse universal, në afro 95 për qind.⁶⁹ Pas periudhës 1991-92 kur u vendosën masat represive në Kosovë nga regjimi serb

regjistrimit erdhi si rezultat i kufizimit të lëvizjes, shqetësimeve në lidhje me sigurinë dhe si rezultat i zhvendosjes së madhe të brendshme të popullatës shqiptare nga represioni i policisë serbe.

Një problem tjetër për popullatën me aftësi të kufizuara në viset rurale është distanca nga institucionet arsimore. Shumë shpesh, infrastruktura e keqe e rrugëve dhe kushtet klimatike ua pamundësojnë njerëzve me aftësi të kufizuara që të vijojnë shkollimin.

Pjesëmarrës me aftësi të kufizuara në grupin e fokusit

Këto zhvillime dramatike politike ndikuan në natyrën dhe modelin e përjashtimit si dhe në përbërjen e grupeve të përjashtuara sociale. Përveç vajzave dhe fëmijëve me aftësi të kufizuara, kishte një ngritje të përqindjes në mesin e pakicave joserbe, fëmijëve nga familjet e varfra dhe nga viset rurale, të cilët u përjashtuan nga sistemi arsimor. Shpenzimet e larta arsimore siç janë shpenzimet për libra, transport dhe veshje përkatëse për shkollë, shqetësimet për sigurinë personale dhe preferencat për arsimim të djemve në disa komunitete, i kontribuan rritjes së normave të braktisjes së shkollimit.⁷²

Pas vitit 1999, rruga për të përafruar sistemet e Kosovës me standardet evropiane çoi në miratimin e legjislativonit jetik i cili garanton mundësitë e barabarta, mosdiskriminimin dhe përfshirjen në sektorin arsimor.⁷³ Kushtetuta e Kosovës parasheh se çdo person gëzon të drejtën për arsim fillor falas. Arsimi i obligueshëm rregullohet me ligj dhe financohet nga fondet publike. Nga institucionet publike kërkohet që të sigurojnë mundësi të barabarta për arsimim për të gjithë në pajtim me aftësitë dhe nevojat e tyre specifike.⁷⁴

Sipas Ligjit për arsimin nëpër komuna, Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë është përgjegjëse për zhvillimin dhe zbatimin e një sistemi mosdiskriminues të arsimit që siguron mundësi formale dhe joformale të mësimit gjatë gjithë jetës. Ligji përfshin një numër të dispozitave për të arritur këtë synim: (1) politika përfshirëse për integrim të personave me aftësi të kufizuara në sistemin arsimor, (2) sistem gjithëpërfshirës të certifikimit për të gjithë mësimdhënësit në Kosovë, (3) dhe nxitje të partneriteteve shkollë/komunitet në nivel lokal për t'ua

mundësuar prindërve dhe pjesëtarëve të komunitetit që të marrin pjesë në aktivitetet arsimore.⁷⁵

Gjer tani, këto synime janë realizuar dobët. Te shumë kosovarë ende mbizotëron trashëgimia e përjashtimit, në veçanti te pakicat dhe vajzat. Autoritetet e Kosovës raportuan se afro 308,000 nxënës vijnë në sistemin shkollor publik në Kosovë në vitin 2002. Përqindja e nxënësve nga pakicat etnike ishte si vijon: 14,000 (4.5 për qind) ishin nga pakica serbe, 0.9 për qind e nxënësve ishin RAE, dhe 2 për qind ishin anëtarë të grupeve tjera të pakicave.⁷⁶ Në vitin 2009/2010, autoritetet e Kosovës raportuan se në sistemin publik shkollor në Kosovë vijnë 440,452 nxënës. Së paku 96.6 për qind ishin shqiptarë dhe vetëm 3.4 për qind janë nga grupet e pakicave. Këto të dhëna tregojnë sfidën me të cilën përballen pakicat në Kosovë në synimin e të mësuarit cilësor.

Në përgjithësi, normat e regjistrimit në shkollë në Kosovë vazhdimisht kanë qenë të larta. Sipas raportit: "Arsimi i Kosovës në shifra 2008/09", normat e regjistrimit janë 114.7 për qind⁷⁷ për arsimin e mesëm të ulët dhe 81.8 për qind për arsimin e mesëm të lartë. Regjistrimi i nxënësve në universitete është ngritur kohëve të fundit për shkak të themelimit të disa universiteteve private (rreth 30 sosh).⁷⁸ Në vitin 2008/09, shkollimin e vijuan 7.797 studentë (në nivelin e studimeve të rregullta dhe atyre post-diplomike) nëpër universitetet private, që është sa 27 për qind e studentëve në universitetin publik.⁷⁹ Përkundër normës së lartë të regjistrimit në shkollë, Kosova ende është prapa vendeve tjera të rajonit në kuptim të numrit të të diplomuarve nga universiteti.⁸⁰

3.2 Mekanizmat dhe shtytësit e përjashtimit nga arsimit

Në çdo fshat apo qytet nëpër Kosovë, nxënësit potencial përballen me një gamë të gjerë të nevojave mësimore. Disa mund të përjetojnë vështirësi në lexim, shkrim apo matematikë. Të tjerët i përkasin pakicave tjera dhe nuk flasin as nuk shkruajnë mirë në gjuhën shqipe. Të tjerët mund të jenë nga ekonomitë familjare të varfra që përballen me vështirësi në furnizimin me ushqim, këpucë dhe libra. Shfrytëzuesit e karrocave për njerëz me aftësi të kufizuara mund të kenë nevojë për qasje të veçantë fizike nëpër shkolla dhe universitete.

Mekanizmat që përjashtojnë shumë nxënës të tillë nga procesi arsimor në Kosovë kanë rrënjë unike historike/socio-kulturore, dhe të qeverisjes:

(i) Shtytësit socio-kulturor

- **Varfëria dhe papunësia ndër breza:** 48.6 për qind e fëmijëve të moshës 0-19 vjeçare në Kosovë cilësohen si të varfër.⁸¹ Sikurse gjetiu, vet varfëria, që është produkt i arsimit të ulët, ia vështirëson fëmijëve vijimin e shkollimit. Për fëmijët e varfër që vijojnë shkollimin, normat e braktisjes janë të larta kurse të mësuarit është më e vështirë. Fëmijët e varfër përjashtohen në disa mënyra. Familjet e tyre mund të mos jenë në gjendje që ta përballojnë koston minimale për libra, veshje dhe ushqim. Ata ndoshta obligohen që të punojnë për të plotësuar të ardhurat e ulëta të familjes. Të ushqyerit, që është thelbësore për zhvillimin e trurit dhe për energjinë mësimore, është më e dobët sesa te bashkëmoshtarët tjerë. Ndjenja e tyre e margji-

nalizimit dhe pavlefshmërisë relative mund të bëj shkollën përvojë të dhimbshme. Pasi që varfëria dhe mungesa e qasjes në tregjet e faktorëve të prodhimit është e ndërlidhur drejtpërsëdrejti me nivelet e arsimit, sipas të gjitha gjasave as prindërit e tyre nuk posedojnë standarde të larta arsimore. Prandaj, ata në familje nuk kanë asnjë shembull që do të inkurajonte fëmijët e varfër të Kosovës që të vijojnë arsimin. Familjet e varfra me gjasë e konsiderojnë arsimin si me më pak prioritet në kuptim të shpenzimeve të ekonomisë familjare.⁸²

- **Trashëgimia historike e përjashtimit:** E kaluara e përçarjes në Kosovë komplikon shumë ofrimin e mundësive të barabarta për të gjithë nxënësit potencial.⁸³ Organizimi i sistemit paralel të arsimit nga pakica serbe në Kosovë pas përfundimit të konfliktit të armatosur në Kosovë, si formë e vetëpërjashtimit nga sistemi formal arsimor i Kosovës, është një nga sfidat më të mëdha për funksionimin e një sistemi arsimor në Kosovë si tërësi. Njëkohësisht ky sistem paralel pengon mbledhjen e statistikave për përfshirjen e nxënësve serb të Kosovës në të gjitha nivelet e arsimit.
- **Kultura e caktimit të prioritetit të ulët për të mësuarit në fëmijërinë e hershme:** të mësuarit në fëmijërinë e hershme ka treguar në mbarë botën se nxitë një shkallë më të lartë të vijimit në shkollë dhe cilësi më të mirë të arsimit. Megjithatë Kosova ka një normë tepër të ulët të regjistrimit në arsimin parashkollor. Çerdhet e fëmijëve dhe parashkollorët jo vetëm që nuk janë pjesë e kulturës mësimore, por janë larg arritjes për shumë persona të

rrezikuar dhe për ata që kanë gjasat më të ulëta për të vijuar shkollimin gjer në fund. Vetëm 5,051 (rreth 12 për qind) e fëmijëve të moshës parashkollore vijonin mësimnxënien në fëmijëri të hershme në vitin 2006-2007.⁸⁴ Fëmijët që jetojnë në viset rurale shpeshherë nuk kanë qasje në programet e arsimit parashkollor që ka ndikim negativ në mësimnxënien e tyre në fëmijërinë e hershme.⁸⁵ Përderisa 98.2 për qind e fëmijëve të përfshirë në institucionet parashkollore janë shqiptarë, vetëm 1.7 për qind e tyre janë nga grupet tjera etnike. Në komunat më të vogla (Malishevë, Dragash, Junik dhe Mamushë), asnjë fëmijë nuk u raportua se është regjistruar në institucionet parashkollore.

- **Diskriminimi në mungesë të kohezionit social:** mbi të gjitha, arsimiti përfshirës varet nga bashkëpunimi i mirë në mes të familjeve, shoqërive dhe qeverive për të siguruar realizimin e kësaj të drejte fundamentale. Në Kosovë, kohezioni social është i dobët dhe i përçarë. Shoqëritë refuzojnë pjesëmarrjen e plotë të grupeve etnike (në veçanti komunitetet RAE), fshehin fëmijët me të meta dhe kanë besim të ulët në strukturat e tyre të qeverisjes. Koncepti i arsimit si nxitës i mundësive jetësore kërcënohet edhe nga ambienti i patronazhit, korrupsionit dhe papunësisë së madhe. Mobilizimi i vërtetë i resurseve publike, private, vullnetare, ekonomike dhe njerëzore në drejtim të arsimit për të gjithë është ende ëndërr e paralizuar.

(ii) Shtytësit qeverisës

- **Llogaridhënia e dobët për zbatimin e politikave:** MASHT-i (Mi-

nistria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë) ka bërë përpjekje për të përfshirë parimin e përfshirjes në politikat e veta sektoriale.⁸⁶ Për shembull, komunat me komunitete pakicë kanë të drejta shtesë në arsim, siç është organizimi i institucioneve të arsimit të lartë (p.sh. Universiteti në Mitrovicën veriore). Megjithatë, ligjet për arsim, rregulloret dhe strategjitë shpeshherë mbesin vetëm si deklarata qëllim-mira pa zbatim pasues dhe pa raportim të duhur. Këto mangësi pjesërisht i atribuohen planifikimit joreal si dhe kapaciteteve të kufizuara zbatuese në nivel sektorial. Mungojnë mekanizmat për zbatim të politikës dhe për planifikim adekuat të buxhetit. Kjo pasqyron një kundërthënie fundamentale në mes të zotimeve zyrtare politike ndaj sistemit të integruar dhe mosdiskriminues në njërin anë dhe realitetit në anën tjetër. Si pasojë, në vend të adresimit të barrierave fundamentale për zbatimin e legjislacionit të ri për arsim, politikëbërësit pothuajse ri-hartojnë apo vazhdimisht ndryshojnë ligjet.⁸⁷ Përveç kësaj, mungesa e të dhënave të regjistrimit të popullatës pamundëson kalkulimin e përqindjes së fëmijëve të regjistruar në sistemin arsimor në Kosovë. Numri ndryshon në mes 95-104 për qind. Të dhënat për pakicat kombëtare dhe fëmijët me nevoja të veçanta pothuajse nuk ekzistojnë dhe nuk janë të besueshme.

- **Ndarja e kufizuar buxhetore për arsim dhe në veçanti për masat e caktuara që synojnë përfshirjen sociale:** Qasja në arsim cilësor varet kryesisht nga disponueshmëria e financave, infrastruktura, politikat

dhe programet që mbështesin arsimin cilësor përfshirës. Duke pasur këtë në mendje, buxheti për sektorin arsimor në Kosovë është shumë më i ulët sesa që nevojat. Në vitin 2001, Kosova ndau 3.8 për qind të BPV-së për arsim, që është shifër e krahasueshme me të ardhurat e ulëta gjer të mesme të vendit.⁸⁸ Nga viti 2004 gjer në vitin 2006 ndarja buxhetore e Kosovës për arsim u ngrit nga 3.9 për qind në 4.4 për qind të BPV-së.⁸⁹ Megjithatë, në vitin 2009 ndarja buxhetore për arsim ra në 3.7 për qind të BPV-së.⁹⁰ Edhe pse kjo është e përafërt me mesataren e BE-së (4-5 për qind e BPV-së), shuma aktuale e ndarë për sistemin arsimor është e pamjaftueshme në krahasim me nevojat e sektorit. Ndarjet e pamjaftueshme buxhetore kanë ndikim negativ në përpjesëtimin nxënës-mësimdhënës në Kosovë. Numri i nxënësve për mësimdhënës në Kosovë është 18.2 në shkollën fillore, dhe 20.3 në shkollën e mesme (MASHT, 2009), një përpjesëtim i pabalancuar në krahasim me vendet tjera në Ballkanin perëndimor. Në Serbi për shembull përpjesëtimi mësimdhënës-nxënës në vitin 2006 ishte 13.8 në shkollë fillore dhe 10.7 në shkollë të mesme.⁹¹ Në vendet e zhvilluara përpjesëtimi mësimdhënës-nxënës është 13.7 në arsimin fillor, dhe 11.4 në arsimin e mesëm.⁹²

- **Infrastruktura ekskluzive e shkollës:** Qasja në objekte arsimore të mirëmbajtura mirë, të sigurta dhe të pastra është e domosdoshme për mbështetjen e nismave për përfshirje sociale në arsim. Përkundër investimeve substanciale në infrastrukturën e shkollore në Kosovë, viset ur-

bane ende përballen me sfidat e ndërlidhura me mungesën e përgjithshme të hapësirës dhe numrin në rritje të nxënësve për shkak të migrimit rural-urban. Arritja e minimumit prej 2 metra katrorë për nxënës dhe arritja e synimit që klasat të jenë në një ndërtesë të vetme, do të mbesin sfida për kohë të konsiderueshme në të ardhmen.⁹³ Shumë shkolla ende punojnë në tre-katër ndërrime dhe janë të shpërndara në disa ndërtesa. Kushtet fizike të infrastrukturës shkollore mbeten të dobëta, pasi që shkollat kanë mungesë të ndërtesave adekuate, të hapësirave përkatëse për të mësuar dhe për rekreacion, materialit didaktik dhe pajisjeve.⁹⁴

- **Reforma arsimore jo-përfshirëse.** Reforma thelbësore e Kosovës dhe përpjekjet për rimëkëmbje pa dashje kishin efekte negative mbi përfshirjen sociale në sistemin arsimor. Në vitin 2000/2001, struktura e sistemit arsimor në Kosovë ndryshoi nga tetë vite të shkollimit fillor të obliguar plus katër vite të arsimin të mesëm, në sistemin pesë-katërtre vite për arsimin e obliguar fillor, të mesëm dhe të mesëm të lartë. Kjo lëvizje i shtoi një vit (klasën e nëntë) sistemit fillor të Kosovës dhe shkurtoi shkollën e mesme në tri vite.⁹⁵ Si rezultat, shkollimi i obligueshëm u braktis nga më shumë vajza, kryesisht vajza rurale. Shumë shkollave fillore, në veçanti në viset rurale, u detyruan që të organizojnë klasën e nëntë në lokacione tjera për shkak të mungesës së objekteve, duke shtuar distancën e udhëtimit që tejkaloi mundësitë e shumë familjeve të varfra rurale.⁹⁶ Cilësia e mësimdhënies u ndikua

njësoj nga përshtatja dhe decentralizimi i sistemit arsimor. Transferimi i përgjegjësisë shtesë në nivel të shkollës nuk u përshtatë me ndërtime e nevojshëm të kapacitetit, në veçanti në lidhje me punën me fëmijët me aftësi të kufizuara.

- **Mosharmonizimi në mes të sistemit arsimor dhe nevojave të tregut të punës:** Tani, ekziston mungesa e sinkronizimit në mes të lëndëve mësimore dhe aftësive të mësuar në shkollë me aftësitë e nevojshme për të pasur sukses në jetë dhe për tu përfshirë në tregun e punës. Ky fakt krijon një barrierë të rëndësishme ndaj përpjekjeve të përfshirjes sociale në Kosovë.⁹⁷ Janë dy çështje kryesore që ndikojnë këtë proces në Kosovë: 1) orientimi programor në institucionet arsimore nuk është i drejtuar kah nevojat e tregut të punës, ku nuk është kryer kurrfarë hulumtimi për të vlerësuar ato nevoja, dhe 2) metodologjia joadekuate mësimore, në veçanti në nivel të arsimin të mesëm dhe të lartë, dhe mungesa e programeve praktike (në vend të atyre plotësisht teorike) prodhojnë rezultate të dobëta në përgatitjen e fuqisë së ardhshme punëtore. Rëndësia e kësaj çështjeje duhet të theksohet fuqishëm. Tregu i punës së bashku me sistemin arsimor janë dy përcaktuesit primar të së ardhmes së Kosovës.

3.3 Kush ndikohet nga përjashtimi nga arsimi?

Në masë më të madhe apo më të vogël, të gjithë të varfrit, personat me aftësi të kufizuara dhe fëmijët e pakicave në Kosovë vuajnë nga një shkallë e përjashtimit nga arsimi. Kjo analizë

synon identifikimin e saktë të këtyre grupeve, me qëllim të identifikimit të mekanizmave potencial që do të përdoren për përfshirjen e tyre.

- (i) **Fëmijët me nevoja të veçanta:** Sipas hulumtimit nga OECD-ja në bazë të analizës krahasuese të vendeve, me qëllim të pajisjes së studentëve të pafavorizuar me mjetet ekuivalente mësimore, madje edhe në rastet e paaftësisë së rëndë, ata duhet që të arsimohen në shkollat e rregullta e jo në institucione të ndara.⁹⁸ Arsimi i fëmijëve kosovarë me aftësi të kufizuara, sikurse në shumë vende në rajon, historikisht ishte fushë e lënë anash. Para vitit 1999 dhe menjëherë pas konfliktit të armatosur, fëmijët me nevoja të veçanta nuk mund të akomodohejshin në numrin e vogël të shkollave speciale, apo e kishin të pamundur që fare të vijonin shkollimin. Politikat dhe praktikat e klasifikimit dhe dërgimit të nxënësve me nevoja të veçanta në shkollë u bazuan kryesisht në modelin mjekësor të paaftësisë që nuk inkurajon përfshirjen. Në disa raste fëmijët me të meta të vogla regjistroheshin në shkollat të rregullta, pa kurrfarë akomodimi special për nevojat e tyre arsimore.⁹⁹

Përkundër përparimit të tashëm legjislativ, fëmijët me aftësi të kufizuara vazhdojnë të kenë përqindje të lartë të përjashtimit në arsim. Barrierat ndaj përfshirjes sociale me të cilat përballen fëmijët me aftësi të kufizuara janë: varfëria, mungesa e resurseve dhe ndihmës, mungesa e transportit për në objektet arsimore, zakonet kulturore, mungesa e aftësimin special për mësimdhënësit si dhe mungesa e infrastrukturës përkatëse.¹⁰⁰

Si rezultat, vetëm 10 për qind e fëmijëve me aftësi të kufizuara janë të regjistruar nëpër shkolla.¹⁰¹ Suksesi i përfshirjes në arsim të rregullt të disa grupeve të fëmijëve me aftësi të kufizuara dhe zvogëlimi i numrit të shkollave të ndara është i dyshimtë kur dihet se nuk ka buxhet të mjaftueshëm për të përkrahur përfshirjen e këtyre grupeve. Gjithsej 909 fëmijë me aftësi të kufizuara janë regjistruar në sistemin shkollor në vitin 2009/10 (nga 508 në vitin 2002). Prej tyre, 57 për qind janë në klasa speciale në shkollat e rregullta dhe 43 për qind në shkolla speciale. Shumica e fëmijëve kanë të meta intelektuale. Pabarazitë gjinore janë të larta: vajzat përbëjnë vetëm 35 për qind të totalit.

(ii) Fëmijët e pakicave: Vazhdon të ketë pabarazi të mëdha në lidhje me qasjen në arsim në mesin e grupeve etnike. Në vitin 2005, pothuajse të gjithë fëmijët shqiptarë dhe serbë u regjistruan në shkollën fillore. Për dallim, shkollimin e vijuan vetëm 77 për qind e fëmijëve të moshës 7-14 në mesin e grupeve tjera etnike (RAE, turq, boshnjakë, goran dhe të tjerë). Regjistrimi i vajzave nga këto grupe madje ishte edhe më i ulët - 69 për qind.¹⁰² Fëmijët nga pakicat joserbe gjithashtu kalojnë më pak kohë në arsim sesa bashkëmoshtarët e tyre. Sipas Anketës 'Mozaik' të UNDP-së (2009), shqiptarët kalojnë mesatarisht 11.5 vite në arsim, serbët 11.2 vite dhe pakicat tjera vetëm 10.6 vite.¹⁰³

Prej të gjitha grupeve etnike, fëmijët RAE përballen me barriera komplekse për përfshirje në arsim. Nxënësit RAE mezi përbëjnë 1.43 për

qind (6,523 nxënës) nga regjistrimi total në shkollë fillore dhe të mesme në vitin 2009 (MASHT 2010). Një çerek i të gjithë fëmijëve RAE nuk e vijon fare shkollimin, dhe dy të tretat (78 për qind e vajzave dhe 62 për qind e djemve) nuk e vijnë shkollën e mesme. Vetëm 1.4 për qind e grave dhe burrave RAE vijnë apo kanë kryer shkollën e mesme dhe një pakicë shumë e vogël kanë kryer apo kanë vijuar universitetin.¹⁰⁴ Në përgjithësi, fëmijët RAE qëndrojnë në shkollë për kohëzgjatje më të shkurtër dhe arrijnë më pak nivel akademik sesa grupet tjera etnike. Si rezultat, mbi 16 për qind e RAE nuk dinë të shkruajnë as të lexojnë. Alfabetizimi është më i shprehur te gratë RAE (25 për qind) sesa te burrat (8 për qind) dhe është rezultat i normave të larta të braktisjes së shkollës nga vajzat RAE.¹⁰⁵

Barrierat ndaj përfshirjes në arsim për RAE përkeqësohen tutje nga problemi i regjistrimit civil të tyre. Mbi 10,000 prej 30,000 pjesëtarëve sa llogariten të jenë të komunitetit RAE në Kosovë, konsiderohet se nuk janë regjistruar fare. Kjo ndikon drejtpërdrejtë në qasjen e tyre në dokumentacionin bazik, shërbimet publike dhe në arsim.¹⁰⁶ Barrierat tjera përfshijnë varfërinë dhe traditat kulturore, ku prindërit e paarsimuar nuk mund të përkrahin dhe të inkurajojnë fëmijët e tyre që të arsimohen. Gjuha është çështje e ndjeshme por edhe kritike; fëmijët RAE shpeshherë vijnë shkollimin në sistemin paralel serb apo në sistemin formal të Kosovës varësisht nga vendbanimi dhe gjuha amtare. Kjo është mangësi e madhe për fëmijët romë, pasi që shumica e tyre flasin gjuhën Romani në shtëpi.¹⁰⁷

Grupet tjera etnike gjithashtu shohin identitetin etnik të tyre si barrierë ndaj arsimit cilësor. Brenda kurrikulumit të Kosovës, e drejta për boshnjakët dhe turqit e Kosovës që të arsimohen në gjuhën e tyre amtare, përfundon me shkollën fillore. Nxënësit shqiptarë në Kosovën e veriut kanë qasje në arsimin fillor në gjuhën amtare, por nuk kanë mbështetje nga komunat e tyre. Komunat me shumicë serbe në veri të Kosovës nuk përkrahin transportimin e nxënësve shqiptarë.¹⁰⁸ Për shkak të arsyeve të sigurisë, fëmijët, familjet e së cilëve nuk mund të paguajnë transportimin privat, arsimohen në objekte të përkohshme dhe jopërkatese shkollore që kanë mungesë madje edhe të kushteve themelore për mësimnxënie.¹⁰⁹

(iii) Vajzat, në veçanti ato që jetojnë

në viset rurale: Ekziston tendenca në rritje në mesin e të rinjve që të braktisin shkollën para përfundimit të arsimit fillor. Kjo komprometon mundësinë për zhvillimin njerëzor të tyre në të ardhshmen. Përlllogaritjet tregojnë se 33 për

qind e nxënësve braktisin shkollën për arsye ekonomike, që lidhet drejtpërdrejtë me varfërinë. Kurse 15 për qind e tyre braktisin shkollën për shkak punësohen me qëllim që të krijojnë të ardhura për jetesë. Kjo është më e theksuar në viset rurale.¹¹⁰

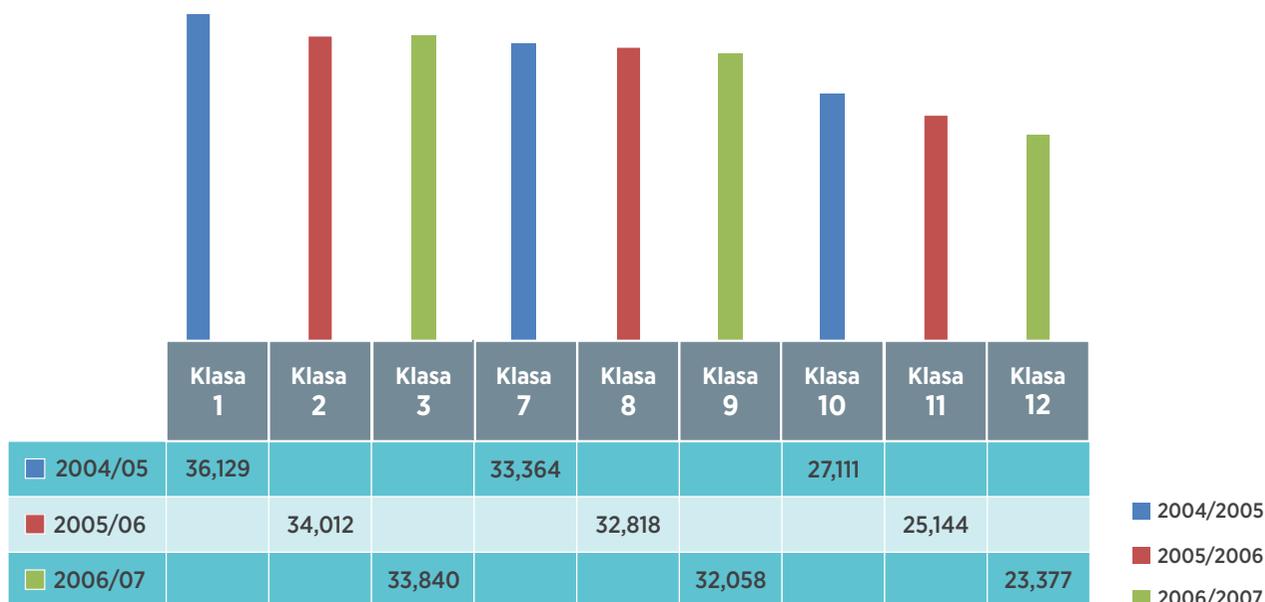
Vajzat janë veçanërisht në rrezik nga ky fenomen. Përfshirja e vajzave në arsim ndikohet nga shumë faktorë, siç janë pikëpamjet tradicionale të rolit të grave, varfëria dhe distanca nga shkollla. Si rezultat i normave të larta të braktisjes në mesin e vajzave, në vitin 2003 raporti në mes të vajzave dhe djemve të regjistruar në shkollën fillore ishte 0.89. Ky raport është më i ulët sesa raporti vajza/djem në cilindo vend tjetër në tranzicion në Evropë (mesatarja ishte 0.94). Në nivel të mesëm, raporti vajza/djem ra më tutje në 0.87 (klasat 6-9) dhe 0.82 (klasat 10-12).¹¹¹

Ilustrimi 3.2 tregon rënie të numrit të nxënësve në tri nivele: nga klasa një gjer tre, klasa shtatë gjer nëntë, dhe

ILUSTRIMI

3.2

Regjistrimi në arsimin fillor dhe të mesëm, mostra sipas klasave. MASHT, 2008

klasa dhjetë gjer dymbëdhjetë. Niveli i braktisjes së shkollës nga klasat një (1) gjer në tre (3) është 6.3 për qind, nga klasat shtatë (7) gjer nëntë (9) është 3.8 për qind, dhe nga klasat dhjetë (10) gjer dymbëdhjetë (12) është 13.8 për qind. Në aspektin gjinor, braktisjet e djemve janë më të shpeshta në pesë vitet e para të arsimit fillor dhe në mes të vitit 10 dhe 12 të shkollimit, derisa në mes të klasave gjashtë dhe nëntë, norma e braktisjes është pothuajse e njëjtë në kuptim të paritetit gjinor.¹¹²

Gjatë dy viteve të fundit, ka pasur rritje të madhe në numrin e vajzave që kanë braktisur shkollën në nivelin fillor dhe të mesëm. Te nxënësit meshkuj, në anën tjetër, është parë një zvogëlim i normave të braktisjes. Tutje, vajzat gjatë periudhës së sipërpërmendur

Mentaliteti tradicional është shumë i rëndësishëm kur vije te përfshirja e vajzave në sistemin arsimor. Në vitin 2002 për shembull, kur institucionet arsimore në Kosovë morën parasysh mundësinë e mbylljes së shkollave të mesme të mjekësisë, që tradicionalisht vijoheshin më shumë nga nxënësot femra (rreth 80% e numrit të përgjithshëm të nxënësve), ata u përballën me kundërshtim të fuqishëm nga komuniteti. Aftësitë e përvetësuara nga vajzat në shkollat e mjekësisë përshtaten me rolin tradicional "të femrave" brenda familjes.

"Në komunitetin shqiptar, shpjegoi një drejtor i shkollës së mesme të mjekësisë, shkollat e mesme të mjekësisë janë të rëndësishme për dy arsye. E para, nuk është e pazakontë që femrave, që kanë përfunduar shkollën fillore, në veçanti nga viset rurale, tu jepen dy mundësi: 'ose të vijojnë shkollën e mesme të mjekësisë, ose të rrinë në shtëpi'. E dyta, prindërit kuptojnë qartë se vendi i punës nuk i pret vajzat e tyre kur ato të përfundojnë shkollën e mesme të mjekësisë, por aftësitë dhe dija e përfituar nga shkolla e mesme e mjekësisë konsiderohet e dobishme pa marrë parasysh punësimin. Të diplomuarat nga mjekësia megjithatë zbatojnë dijen dhe aftësitë mjekësore për "të ndihmuar familjet e tyre" si vajza, bashkëshorte dhe nëna".

Botët paralele – rindërtimi i sistemit arsimor në Kosovë, UNESCO, IIEP, 2004

kanë pasur normë më të ulët sesa norma mesatare e kalimit nga arsimit fillor në arsimin e mesëm në krahasim me djemtë (80.4 për qind në krahasim me 89.7 për qind).

Kultura e përjashtimit për vajzat nuk përfundon në shkollë. Sikurse në shumë vende në rajon, gratë janë të mbi-përfaqësuara në nivelin universitar në fushat specifike akademike që zakonisht përgatisin të diplomuarit për vende pune që paguhen pak.¹¹³ Për shembull, në vitin 2008/2009 në Universitetin e Prishtinës ishin regjistruar 20,816 (50.6 për qind) studente femra. Përqindjet e studenteve femra ndryshojnë për nga fusha e studimit, ku numri më i madh i tyre vijon mësimin për tu përgatitur për mësimdhënie: edukim (73.1 për qind), filologji (69.7 për qind) dhe filozofi (58.8 për qind). Përqindja më e ulët e femrave ishte regjistruar në inxhinierinë mekanike (15.7 për qind), shkencat e aplikuara (18.5 për qind), inxhinierinë elektrike dhe kompjuterike (27.3 për qind), dhe ndërtimtari dhe arkitekturë (25.8 për qind).

(iv) Fëmijët në komunat më të varfra:

në nivel komunal, dallimet kyçe në trajektoret historike, faktorët demografik, shpërndarja e resurseve natyrore, asetet fikse, institucionet dhe traditat e arsimit ndikojnë fuqishëm në rezultatet e arsimimit të banorëve. Si rezultat, mes të komunave të Kosovës ndryshojnë edhe vitet mesatare të arsimimit. Kur krahasohen nivelet mesatare të arsimit në mes të komunave vërehet një dallim i madh prej 2.2 viteve në mes të mesatares më të ulët (Lipjan, në 10.1 vite) dhe mesatares më të lartë (Prizren, në 12.3 vite). Komunitat tjera me mesatare të ulët

të viteve të arsimit janë Novobërda, Fushë Kosova, Hani i Elezit, Malisheva dhe Rahoveci. (Për detaje shih tabelën 3.1 më poshtë).

Çdo vend ka rrugën plotë me pen-gesa drejt arsimit përfshirës, përfshirë edhe shtetet anëtare të BE-së. Qasjet duhet të jenë specifike për secilin vend

TABELA

3.1

Vitet mesatare të arsimit sipas komunave

Komuna	Mesatarja	Komuna	Mesatarja
Lipjan	10.1	Junik	11.4
Novobërdë	10.2	Klinë	11.4
Fushë Kosovë	10.4	Glllogoc	11.4
Hani i Elezit	10.5	Skenderaj	11.5
Malishevë	10.6	Leposaviq	11.5
Rahovec	10.6	Vushtrri	11.5
Kamenicë	10.8	Suhareke	11.5
Obiliq	10.9	Gjilan	11.6
Gjakovë	11.1	Mamushë	11.7
Zveqan	11.1	Viti	11.8
Shtime	11.3	Shterpcë	11.9
Istog	11.3	Kaçanik	12.0
Dragash	11.3	Prishtinë	12.1
Zubin Potok	11.3	Deçan	12.1
Podujevë	11.4	Pejë	12.1
Mitrovicë	11.4	Prizren	12.3
Ferizaj	11.4	Gjithsej	11.5

3.4 Promovimi i përfshirjes në arsim – rekomandimet për politikën

Kosova ka një dritare të kufizuar demografike të mundësisë. Gjysma e popullatës së saj është e moshës nën 25 vjeçare. Të pajisur me arsim cilësor, nesër ky brez i të rinjve mund të shërbejë si motor ekonomik i Kosovës. Por në të kundërtën, nëse këtyre të rinjve nuk u ofrohet arsimi cilësor si dhe aftësitë e nevojshme për nevojat e ardhshme të tregut, është përgatitje për dështim të perspektivës së përgjithshme zhvillimore të Kosovës. Prandaj arsimi është domosdoshmëri publike, jo vetëm për përfshirje sociale, por edhe për perspektivën zhvillimore të Kosovës.¹¹⁴

dhe duhet të pasqyrojnë prioritetet kombëtare. Megjithatë gjithçka duhet të fillojë nga pika e njëjtë: me ndryshimet në vizionin politik që mund të sistemohet në tërë sistemin arsimor. Ndërhyrjet specifike që adresojnë një grup të pafavorizuar apo ndonjë grup tjetër nuk mund të jenë efektive në afat të gjatë. Prandaj këto rekomandime bazohen në supozimin se ndryshimet pozitive në drejtim të arsimit për përfshirës mund të ndodhin nëse aktorët kyç në proces, përfshirë shoqërinë civile dhe vet grupet e përjashtuara nga shoqëria, janë të përgatitura mirë, kanë dijen dhe motivimin e domosdoshëm si dhe përkrahjen e plotë të autoriteteve të Kosovës dhe të partnerëve zhvillimor.

(i) Rritja e llogaridhënies së sektorit të arsimit në nivel qendror dhe komunal për të siguruar përfshirjen sociale

- **Zhvillimi i planeve përfshirëse dhe konsultative të zbatimit për legjislacionin e pazbatuar:** sistemi arsimor i Kosovës ka nevojë për reformë gjithëpërfshirëse strukturore dhe të kapacitetit me fokus në zbatim dhe konsultim me komunitetet. Secilit ligj duhet t'i ndahet buxheti, afati kohor, caqet, indikatorët dhe strategjia monitoruese. Këto duhet të hartohen nga MASHT-i në konsultim me akterët kyç, përfshirë vetë përfaqësuesit grupeve të përjashtuara nga shoqëria. Pasi që zbatimi është i vështirë dhe shpeshherë është proces sekondar në Kosovë, komuniteti ndërkombëtar duhet të ripërcaktojë përpjekjet për të siguruar se legjislacioni ekzistues për arsimin përfshirës të operacionalizohet në botën reale.
- **Ndarjet buxhetore të përshtatura për strategjitë për promovimin e përfshirjes:** ndarja buxhetore e ndjeshme ndaj përfshirjes është fundamentale për procesin e përfshirjes sociale në arsim. Strategjitë për të inkurajuar përfshirjen kërkojnë ndarje speciale dhe të qëndrueshme buxhetore, të bëra me kohë nga autoritetet qendrore dhe të ekzekutuara nga autoritetet komunale. Për shembull, MASHT-i mund të merr parasysh ndarjen e më shumë fondeve për transportim për të adresuar nevojat e komuniteteve rurale. Kur shkollimi i mesëm të bëhet i obligueshëm, do të jetë shumë e vështirë për nxënësit rural që të përmbushin këtë kërkesë pasi që udhëtimi për

në qytetin më të afërt merr kohë dhe është i kushtueshëm.¹¹⁵ Nëse këtyre mundësive dhe mundësive tjera për të promovuar përfshirjen i jepet një burim i besueshëm i financimit, Kosova mund të bëjë përparime të dukshme në afat relativisht të shkurtër për të tejkaluar barrierat ndaj përfshirjes – veçanërisht barrierat në logjistikë për fëmijët që dëshirojnë të vijnë shkollimin.

Qendra për Arsim e Kosovës (KEC) ka qenë e përfshirë në aftësimin e mbi 15000 mësimitdhënësve vendorë në mes të viteve 2000 dhe 2008 në metodologji të ndryshme inovative, ndërvepruese dhe përfshirës me programet Shkrimi dhe Leximi për të Mëduarit Kritik (SHLMK), Hap-pas-hapi, Drejtësia Sociale, dhe Edukimi për të Drejtat e Fëmijëve kishin rolin kryesor si për nga sasia (programet zgjasin në mes 5 dhe 15 ditë të trajnimit) ashtu edhe për nga cilësia (zakonisht interesi për këto kurse tejkalon ofertën). Gjatë kësaj periudhe, mbi 130 trajnerë lokal janë aftësuar në qasjet përfshirëse dhe të ndërlidhura.

Identifikimi i politikave dhe praktikave për përgatitjen e mësimitdhënësve për arsimin përfshirës në kontekst të Raportit për diversitetin social dhe kulturor për Kosovën, 2009

- **Përforcimi i bazës së dëshmimeve për përfshirjen sociale, përfshirë kohën gjatë regjistrimit të ardhshëm:** baza e dobët e dëshmimeve për politikën arsimore në përgjithësi, dhe në veçanti për ndikimin e përjashtimit në arsim, shkatërron përparësinë e mundësive të ardhshme të politikave. Një numër i mundësive për të përforcuar bazën e dëshmimeve mund të vijnë në të ardhmen,

përfshirë regjistrimin e planifikuar. Përveç kësaj, ministritë përgjegjëse për zbatimin e programeve që përkrahin përfshirjen sociale mund të zhvillojnë dhe zbatojnë anketat e veçanta për të grumbulluar të dhëna për grupet specifike të përjashtuara nga shoqëria. Për shembull mund të bëhet një anketë për personat dhe fëmijët me aftësi të kufizuara për të llogaritur numrin e personave që mendojnë se u janë përmbushur nevojat e tyre; nuk iu janë përmbushur nevojat e tyre apo u janë përmbushur nevojat vetëm pjesërisht, për nga profili demografik, niveli i të ardhurave, niveli i arsimit, niveli i paaftësisë dhe për nga kombësia. Ekziston edhe nevoja për të kryer një hulumtim për të identifikuar mangësitë në shërbimet e ofruara për disa grupe të marginalizuara që nuk mund të adresohen përmes

Në Zvicër ekziston infrastruktura përkatëse në ndërtesa që mundëson qasjen dhe lëvizjen e lirë të personave me aftësi të kufizuara. Përveç kësaj, atje ka edhe tualete dhe ashensorë special për persona me aftësi të kufizuara. U ktheva në Prishtinë kur isha 11 vjeçar, dhe u mundova të regjistrohem në shkollë. Drejtori i shkollës personalisht me refuzoi. Edhe pse arrita që të regjistrohem në një shkollë tjetër, u përballa me shumë probleme në lidhje me pranimin në mesin e nxënësve dhe miqve. Nuk dëshiroj që të trajtohem ndryshe nga nxënësit tjerë, kështu që hyra në të gjitha provimet dhe përfundova shkollën me sukses përkundër vështirësive të përditshme me të cilat përballesh në klasë. Nuk ka qasje nëpër shkolla për personat me aftësi të kufizuara; qasja nuk ekziston në asnjërin nga shkollat në Kosovë, me sa di unë.

Pjesëmarrës me aftësi të kufizuara në një grup të fokusit

mjeteve mbarëkombëtare që janë specifike për sektorë. Njëkohësisht, duhet të ofrohet trajnimi sistematik për shërbyesit civil për të përmirësuar shfrytëzimin e të dhënave në zhvillim të politikave, ndarjes buxhetore, zbatimit dhe monitorimit.

- **Pajisja e mësimdhënësve me aftësitë të ndjeshme ndaj përfshirjes:** mësimdhënësit mund të bëjnë ndryshime kur flasim për inkurajimin e vijueshmërisë dhe parandalimin e braktisjes së shkollës. Mësimdhënësit e Kosovës duhet të pajisen për të përkrahur grupet e përjashtuara nga shoqëria nëpër klasë. Që nga viti 2000, shumë organizata lokale dhe ndërkombëtare si dhe institucione siç janë Fondi i Kombeve të Bashkuara për Fëmijë (UNICEF); Programi i Kosovës për Zhvillim të Edukatorëve (KEDP), Përkrahja finlandeze për zhvillimin e sektorit arsimor në Kosovë (FSDEK), Qendra e Arsimit e Kosovës (KEC), kanë përkrahur MASHT-in në ofrimin e programeve të aftësimin për mësimdhënësit kosovarë, përfshirë aftësimet për përfshirje. Tani është bërë urgjente që kjo dije dhe metodologjia të reja të aplikohen në praktikë.
- **Përforcimi i kapaciteteve në nivel komunal gjatë zbatimit të decentralizimit:** duhet ndërmarrë veprime të caktuara për të ndërtuar kapacitetet menaxhuese nëpër shkolla, dhe për të përforcuar lidhjet në mes të shkollave dhe komuniteteve (përmes OJQ-ve dhe shoqatave tjera të stilit prindër-mësimdhënës). Zbatimi i Ligjit për arsimin pengohet në nivel lokal nga mungesa e kapaciteteve adekuate financiare dhe administrative në drejtoritë komunale të arsimit nën sistemin e ri të decentralizuar.¹¹⁶ Decentrali-

zimi mund të përmirësojë ndarjen e resurseve dhe ofrimin e shërbimeve duke sjellë vendimmarrësit dhe ofruesit e shërbimeve më afër banorëve. Ky nivel i reagimit dhe përshtatjes mund të ngritët tutje në shërbyesit lokal publik zhvillojnë dhe zbatojnë zgjidhje të veçanta për problemet specifike lokale. Decentralizimi i menaxhimit të arsimit mund të ofrojë një mundësi pozitive për rolin e komunitetit në korrigjimin e çështjeve të përjashtimit shoqëror në sistemin shkollor. Megjithatë realizimi i këtyre mundësive varet tërësisht nga kapaciteti institucional dhe ndërlidhjet me komunitetet.

(ii) Promovimi dhe prioritetizimi i arsimit për personat që nuk kanë gjasa të përfshihen

- **Zhvillimi i stimulimeve financiare dhe kulturore për shkollim në mesin e të varfërve, familjeve me fëmijë me aftësi të kufizuara dhe komuniteteve RAE - me theks te vajzat:** nxënësit e rinj Kosovar të përjashtuar kërkojnë një strategji gjithëpërfshirëse sociale të mobilizimit, të mbështetur me financim, për t'ua mundësuar atyre qasjen në shkollim. Barrierat kulturore dhe financiare të përjetuara nga të varfrit, fëmijët me aftësi të kufizuara dhe fëmijët e pakicave nuk mund të tejkalohen jashtë kontekstit të komuniteteve dhe familjeve të tyre. Mirëpo promovimi i arsimit në parim, pa zgjidhje të çështjeve urgjente të varfërisë së familjes, çmimit të lartë të transportit, nevojës që fëmijët të plotësojnë të ardhurat e familjes, etj. mund të jetë joefektiv. Nevojiten strategjitë e veçanta për të inkurajuar vijimin dhe mbajtjen e

vajzave në shkollë të cilat përndryshe kanë gjasat më të pakta për të vijuar arsimimin cilësor. Përveç strategjive të gjera të komunitetit për ndryshimin e sjelljeve, mundësitë e politikave për përkrahje financiare përfshijnë ndarjet buxhetore për format e përkrahjes së studentëve siç janë bursat, subvencionet për ushqim në mensë dhe shtesat për jetesë. Me qëllim të mbledhjes së këtyre të ardhurave shtesë për të mbuluar këto programe, shkollat mund të mbledhin taksa për studime zgjedhore dhe për aktivitete të lira.

- **Inkurajimi i mësimnxënies institucionale dhe kulturore në fëmijërinë e hershme:** Kosova duhet të ngërthejë kulturën e mësimnxënies së hershme në kornizën e saj të legjisllacionit dhe në psikikën sociale. Institucionet parashkollore mund të luajnë një rol shumë të rëndësishëm në tejkalimin e barrierave etnike, gjinore dhe të kriterëve tjerë tipike të përjashtimit, shumë herët në kohë. Pasi që të vendoset legjisllacioni për të mbështetur strategjitë për zhvillimin në fëmijërinë e hershme, zbatimimi në nivel të komunitetit duhet që të përfshijë krijimin e më shumë qendrave të arsimit parashkollor, në veçanti në viset rurale dhe në qytetet e vogla – dhe partneritetit publiko-privat për të përkrahur vijueshmërinë e fëmijëve të cenueshëm.

(iii) Përforcimi i lidhjeve në mes të tregut të punës dhe strategjive arsimore

- **Përforcimi i bashkëpunimit ndërmjetror për strategjitë për përfshirjen sociale të cilat përkrahin njëra-tjetrën:** Përfshirja sociale, integrimi

dhe mësimnxënia gjatë gjithë jetës janë temat kryesore udhëzuese në strategjitë ekzistuese të arsimit, por këto strategji nuk janë sa duhet të lidhura me hapin e ardhshëm – botën e vërtetë të punës. Është me rëndësi të madhe që të bëhet integrimi i zbatimit të strategjive të MASHT-it (përfshirë arsimin profesional dhe shkencën e teknologjinë) me strategjitë tjera institucionale që promovojnë përfshirjen sociale. Masat për të përmirësuar përfshirjen në arsim duhet të mbështeten me masat në sektorët tjerë siç janë shërbimet shëndetësore, mirëqenia sociale dhe shërbimet e punësimit. Ministritë dhe agjencitë e përfshira në aktivitetet e zbatimit që promovojnë përfshirjen sociale mund të koordinojnë ndarjen e resurseve, veprimet menaxhuese dhe politikat që adresojnë çështjet e ndërlidhura.

- **Përfshirja e përgatitjes punë dhe jetë në kurrikulum:** duhet që të rishikohet kurrikulum i Kosovës me qëllim që të harmonizohet me nevojat e tregut të punës, dhe duhet të mobilizohen partneritetet publiko-private për të përforcuar lidhjet me tregun e punës. Nxënësve të shkollës së mesme duhet dhënë mundësinë për të vijuar mësimin praktik dhe të eksplorojnë opsionet e ndryshme për karrierë për të zhvilluar aftësitë thelbësore si dhe sjelljet që kërkohen në vendin e punës. Duhet të zhvillohen skemat gjithëpërfshirëse të aftësisimit profesional për të nxitur aftësitë e nevojshme në ekonominë e tregut. Nga kjo nismë mund të përkrahen shkollat e ndryshme profesionale dhe programet e ndryshme të praktikës.

- **Zbatimi i një pakoje të masave për të promovuar mësimin gjatë gjithë jetës:** Me ndryshimet rapide dhe kërkesat e vazhdueshme për dije të re, vetëm disa persona tani besojnë se shkollimi formal apo praktika janë përgatitje adekuate për punë. Mësimi gjatë gjithë jetës është pranuar gjerësisht si një komponent thelbësor i zhvillimit njerëzor – pasi që një raport i fundit i financuar nga BE-ja Parimet dhe udhëzimet operationale për njohjen e të mësuarit të mëhershëm në shkollimin dhe aftësimin e mëtejshëm të lartë, thotë që “koncepti i mësimin gjatë gjithë jetës pranon se mësimi nuk kufizohet vetëm në fëmijëri apo në klasë (...) Si i tillë, ai nuk përmirëson vetëm përfshirjen sociale, qytetarinë aktive dhe zhvillimin personal, por edhe konkurrencën dhe gjasat për punësim.”¹¹⁷ Shumë të rritur të Kosovës kanë nevojë të jashtëzakonshme për aso mundësisht. Për shkak të viteve të jostabilitetit në vend, arsimiti i tyre u ndërpre. Transicioni efektiv politik dhe ekonomik në Kosovë kërkon nga popullata e të gjitha moshave që të përvetësojnë aftësitë që do të përmirësojnë aftësitë e tyre për të konkuruar në ekonominë e re.¹¹⁸ Tani, OJQ-të bartin barrën kryesore për zbatimin e programeve arsimore korrigjuese për të rriturit dhe kurset aftësuese për shkathtësi. Këso lloj kursesh i janë vënë në dispozicion komuniteteve të përjashtuara, siç janë gratë dhe pakicat kombëtare. Autoritetet kosovare tani duhet të marrin këtë përgjegjësi në mënyrë kuptimplote, të përqendruar mbi grupet më të përjashtuara dhe të vetëdijshëm për përfitimet e mëdha ekonomike dhe në mes të

brezave nga arsimimi i të varfërve dhe i grave të përjashtuara.

- **Mbështetje zhvillimit të aftësive TIK:** për të pajisur fuqinë punëtore të ardhshme të Kosovës, MASHT-i duhet që të hartojë një program që mundëson nxënësit që të zhvillojnë

aftësitë në Teknologjinë e Informimit dhe Komunikimit (TIK). Duhet të ofrohet qasja në kompjuter dhe internet në mjedise publike për të ndihmuar eliminimin e barrierave për përfshirjen sociale jashtë sektorit arsimor.

Shërbimet e kujdesit shëndetësor dhe përjashtimi

4.1 Konteksti i përgjithshëm dhe treguesit thelbësor të shëndetit në Kosovë

Jetesa e gjatë dhe e shëndetshme është një nga dimensionet kyçe të zhvillimit njerëzor dhe garantimi i qasjes në shërbimet cilësore shëndetësore është aspekt fundamental për arritjen e këtij synimi. Ky synim është pasqyruar në Kushtetutën e Kosovës që afirmon se shëndetësia është e drejtë themelore e njeriut. Ligji i Kosovës për Shëndetësi dhe politikat specifike shëndetësore udhëhiqen nga parimet e njohura ndërkombëtarisht të barazisë, cilësisë, solidaritetit dhe mosdiskriminimit, si dhe financimit të qëndrueshëm dhe me kosto efikase. Megjithatë, përkthimi i këtyre parimeve në veprime mbetet një sfidë e madhe për qeverinë.

Koncepti i drejtësisë në kujdesin shëndetësor është shfaqur vetëm gjatë dekadës së fundit. Gjatë viteve të 90-ta, Kosova përjetoi diskriminimin e institucionalizuar (de facto, nëse jo edhe de jure), në tërë sistemin e kujdesit shëndetësor. Represioni kundër shqiptarëve etnik, qoftë si ofrues qoftë si kërkues të shërbimeve shëndetësore, shkatërroi kapacitetin e autoriteteve të Kosovës për të siguruar të drejtat themelore në shëndetësi. Ky kapacitet i dobët mbeti i pranishëm edhe pas konfliktit të vitit 1999. Në përgjigje ndaj

kësaj, komuniteti ndërkombëtar dhe autoritetet e përkohshme të Kosovës vendosën që të paraqesin një sistem të ri të financimit të shëndetësisë. Sistemi shëndetësor i pas konfliktit në Kosovë financohet kryesisht nga tatimet e përgjithshme në të ardhura. Resurset tjera për sektorin e shëndetësisë krijohen nga grumbullimi i pjesëmarrjes nga pacientët¹¹⁹ që përbën 2 për qind¹²⁰ dhe nga kontributet donatore. Fondet transferohen nga Ministria e Financave te Ministria e Shëndetësisë, te spitalet dhe komunat në formë të granteve të përcaktuara për kujdesin shëndetësor për ofrimin e shërbimeve të kujdesit primar shëndetësor. MSH merr 22 për qind të fondeve të përgjithshme për shëndetësi, spitalet sekondare dhe terciare marrin 51 për qind, përderisa komunat marrin pjesën e mbetur prej 26 për qind të ndarjes buxhetore për kujdesin shëndetësor. Në mesatare, fondet e ndara institucionale në vitet e kaluara paraqesin 9.2– 10.4 për qind të buxhetit të përgjithshëm të Kosovës.

Përkundër sfidave për ringjalljen e sistemeve dhe rrjeteve të dëmtuara të shëndetësisë, treguesit e përgjithshëm demografik dhe shëndetësorë të Kosovës janë përmirësuar në mes të viteve 1999 dhe 2010. Jetëgjatësia në lindje, për shembull, është ngritur nga 67 vjeç sa ishte në vitin 2005 në 69 vjeç në vitin 2008, përderisa shkalla e vdekshmërisë perinatale ka rënë nga 29.1

për një mijë lindje të gjalla në vitin 2000 në 19.3 për një mijë lindje të gjalla në vitin 2009.¹²¹ Ky përmirësim nuk është vetëm rezultat i reformave në sistemin e kujdesit shëndetësor, por është një pasqyrim i ngritjes së të hyrave nga familjet, stabilitetit, arsimimit më të mirë të popullatës në lidhje me mënyrat e jetesës së shëndetshme dhe shumë faktorë tjerë.

Edhe pse këto arritje janë mbresëlënëse, rezultatet shëndetësore të kosovarëve mbesin të dobëta në krahasim me shtetet fqinje të Ballkanit dhe shtetet e tjera të Evropës. Për shembull kosovarët jetojnë mesatarisht 2 – 6 vite më shkurt sesa qytetarët e shteteve fqinje të Ballkanit dhe mbi 11 vjet më shkurt sesa qytetarët e shteteve të vjetra të BE-së (shih tabelën 4.1). Shkaqet kryesore të vdekjes në Kosovë ndërlidhen me sëmundjet kardiovaskulare, të pasuara nga sëmundjet malinje dhe sëmundjet e sistemit të frymëmarrjes.¹²²

zim është përmirësuar dukshëm, nga norma shumë e ulët e mbulesës prej 19 – 40 për qind pas konfliktit të vitit 1999, në mbi 95 për qind në vitin 2009. Mbulesa më e lartë është për Bacille Calmette-Guérin dhe dozat e para të Diphtheria-Pertussis-Tetanus dhe vaksinën Oral Polio (të gjitha në 97 për qind) dhe mbulesa më e ulët është për fruthin, shytat dhe rubeolën (93 për qind).¹²³ Si rezultat është rënia e shkallës së vdekshmërisë prej sëmundjeve që parandalohen me vaksinë. Nuk janë vërejtur sëmundje që parandalohen me vaksinë siç janë poliomieliti dhe difteria, dhe Kosova është shpallë si vend i lirë nga polio në vitin 2002 (shih tabelën 4.2). Për shkak të rutinës së suksesshme dhe aktiviteteve të fushatës së imunizimit, gjatë dhjetë viteve të fundit në Kosovë nuk është regjistruar asnjë epidemi i fruthit. Ka rënë edhe paraqitja e tuberkulozit nga 56/100,000 sa ishte në vitin 2004 në 43/100,000 në vitin 2009.¹²⁴

TABELA

4.1

Jetëgjatësia në lindje në disa shtete të përzgjedhura evropiane

Jetëgjatësia në lindje 2006 (vjeç)			
Lokacioni	Të gjithë	Femra	Meshkuj
Shqipëria	71	73	69
Bosnja dhe Hercegovina	75	78	72
Kroacia	76	79	72
Mali i Zi	74	76	72
Serbia	73	76	71
Sllovenia	78	82	74
Maqedonia	73	76	71
Franca	81	84	77
Gjermania	80	82	77
Luksemburgu	80	83	77
15 shtetet e zonës së Euros*	80.2		
Kosova*	69	71	67

Burimi: OBSH SIS (përveç për Kosovë* Burimi SOK 2007)

Jetëgjatësia sipas gjinisë, shiko në: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tps00025> (dhjetor 2010).

Për shkak të politikave dhe ndërhyrjeve të Ministrisë së Shëndetësisë (MSh), mbulesa e përgjithshme me imuni-

TABELA

4.2

Numri i rasteve të sëmundjeve që mund të parandalohen me vaksinë në Kosovë 2008/2009

Sëmundja	2008	2009
Poliomieliti	0	0
Parotiti	797	731
Fruthi/Rubeola	19	27
Hepatiti B	95	102
Difteria	0	0
Kolla e keqe	37	28
Tuberkulozi	948	901
Tetanus	0	0
Gjithsej	1,898	1,789

Burimi: Raporti vjetor i IKShP 2009

Sëmundjet tjera ngjitëse vazhdojnë të jenë mjaft të përhapura në Kosovë.¹²⁵ Në vitin 2009, ishin 115,999 raste të raportuara të sëmundjeve ngjitëse me shkallë të vdekshmërisë prej 5,510 për

100,000 banorë. Sëmundjet më të raportuara ishin sindroma akute diarrale që përbën pothuajse 43 për qind të vdekshmërisë totale e përcjellë nga infeksionet akute të traktit respirator. Në vitin 2009, Kosova u përball me pandeminë virusale të Gripit A H1N1 me 308 raste të konfirmuara dhe 14 vdekje të shkaktuara nga virusi.¹²⁶ HIV/AIDS gjithashtu është një shqetësim në rritje, përkundër normës së ulët të përhapjes. Në mes të viteve 1986 dhe 2009 u regjistruan gjithsej 80 raste të HIV/AIDS në Kosovë (gjashtë raste të raportuara në vitin 2009), me 27 vdekje të raportuara. Megjithatë, Kosova përballlet me një numër të rreziqeve përfshirë normën në rritje të përdorimit intravenoz të drogave, krimit që ndërlihet me seksin, dija dhe vetëdija e ulët për HIV dhe metodat parandaluese, komuniteti i stigmatizuar dhe diskriminuar i MSM-ve,¹²⁷ konteksti që ndryshon shpejtë në lidhje me normat sociale, prezenca e komunitetit të madh mobil dhe sektori i shëndetësisë që bën gjithçka për të reaguar.¹²⁸ Këta faktorë garantojnë ndërhyrjet efektive shumësektoriale në një afat më të gjatë.¹²⁹

4.2 Mekanizmat dhe shtytësit e përjashtimit nga sistemi i kujdesit shëndetësor

Siç tregojnë shumë shembuj nga Evropa qendrore dhe lindore, nuk mjafton vetëm korniza e fuqishme ligjore për të siguruar qasjen në kujdesin shëndetësor dhe për të përmirësuar rezultatet shëndetësore për grupet e përjashtuara nga shoqëria. Në Kosovë, shtytësit e përjashtimit të kujdesit shëndetësor janë të natyrës institucionale, socio-kulturore dhe mjedisore. Ata mund të përkufizohen si:

(i) **Politika e kujdesit shëndetësor dhe mungesa e financimit:** përkundër sektorëve të tjerë, ku legjislacioni modern ka përmirësuar përfshirjen e kornizave politike, MSH dhe autoritetet tjera të shëndetësisë nuk marrin parasysh nevojat për grupet veçanërisht të rrezikuara gjatë formulimit të politikës. Për shembull, për grupet mobile, përfshirë komunitetet RAE si dhe për personat e zhvendosur brenda vendit (PZhBV), nuk caktohen kurrfarë llojesh të veçanta të shërbimeve të informimit sipas ligjit. Si rezultat, këto grupe luftojnë për qasjen në kujdesin cilësor antenatal dhe në shërbimet për planifikim të familjes – që çon në shtatzënësi të paplanifikuar dhe kujdes të dobët për foshnjat.¹³⁰ Përveç kësaj, sistemi i kujdesit shëndetësor në Kosovë financohet dobët dhe resurset e saj të kufizuara nuk menaxhohen me efikasitet. Financimi i dobët i shëndetësisë është identifikuar si një nga faktorët që i kontribuon rezultateve të dobëta në shëndetësi dhe i kontribuon pabarazisë në kujdesin shëndetësor. Kostoja e kujdesit shëndetësor në Kosovë kryesisht i ngarkohet pacientit. Financimi privat 'prej xhepit' kontribuon me rreth 40 për qind të shpenzimeve të përgjithshme shëndetësore.¹³¹

TABELA

4.3

Shpenzimet për shëndetësi 2004-2009

	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Shpenzimet e Kosovës për shëndetësi (miliona euro)	64.6	71.4	68.3	70.1	62.6	74.5*
Shpenzimet e Kosovës për shëndetësi (% e BPV-së)	2.8	3.2	3.0	3.1	3.0	2.8
Shpenzimet e Kosovës për shëndetësi (% e shpenzimeve të përgjithshme)	10.4	9.6	9.8	9.8	9.7	9.2
Granti për kujdesin shëndetësor primar (% e shpenzimeve të përgjithshme në shëndetësi)	28	25	26	27	26	26

Burimi: MEF; MAPL, ESK xhirollogaritë e qeverisë së Kosovës 2004 – 2008; *MEF 2009.

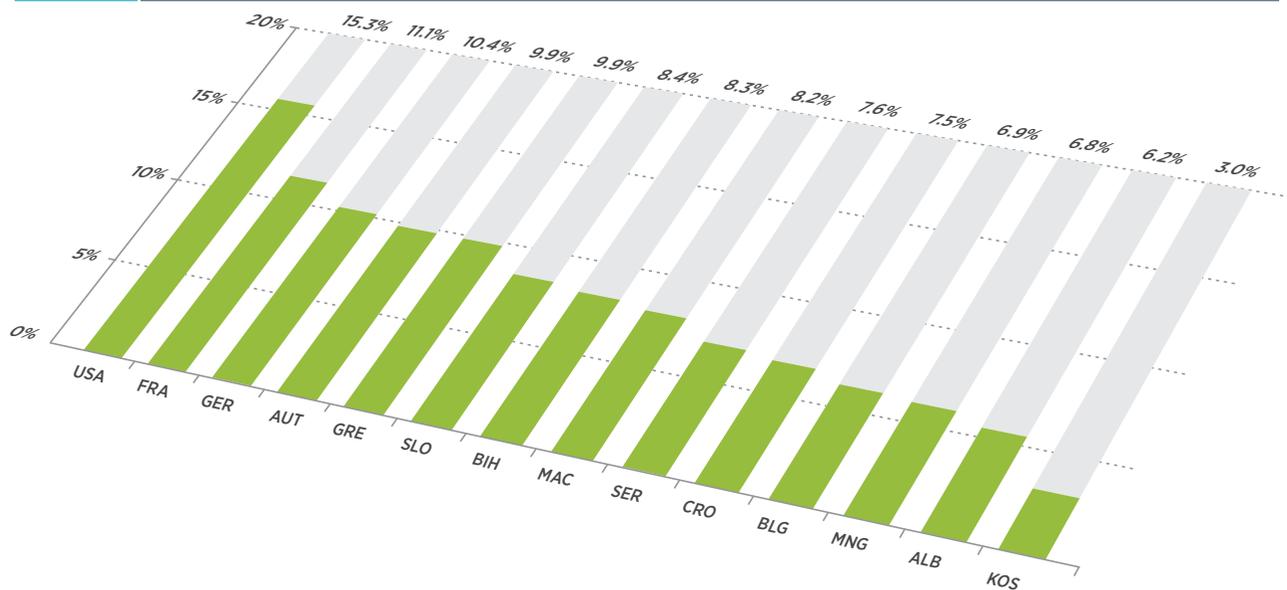
Në kuptim absolut, ndarja buxhetore e Kosovës për kujdesin shëndetësor mbetet relativisht e ulët nga 35 gjer në 45 euro (d.m.th., 50 – 75 dollarë amerikan) për kokë banori, që është tre gjer pesë herë më e ulët sesa në vendet fqinje. Në bazë të të dhënave nga sistemi i informatave statistikore të OBSH-së për vitin 2006, Shqipëria kishte ndarë 174 dollarë amerikan, Maqedonia 245 dollarë amerikan, Serbia 247 dollarë amerikan, BH 258 dollarë amerikan, Mali i Zi 306 dollarë amerikan dhe Sllovenia 1,599 do-

social mund të ndikojë në gjendjen shëndetësore. Banka Botërore llogarit se 45 për qind e kosovarëve jetojnë në varfëri dhe 18 për qind në varfëri të skajshme. Në përgjithësi, njerëzit me nivele të ulëta të arsimimit, profesionit apo të ardhurave kanë tendencë që sistematikisht të kenë normë më të lartë të morbiditetit dhe të mortalitetit.¹³³ Meshkujt ekonomikisht joaktiv, për shembull, janë në rrezik më të lartë të vdekjes së parakohshme sesa te meshkujt e punësuar. Hulumtimi gjatë 15 viteve të fundit tregon korrelacionin

ILUSTRIMI

4.1

Shpenzimet e përgjithshme për shëndetësi si % e BPV-së

Burimi: OBSH SIS (përveç Kosovës burimi MEF 2008)

llarë amerikan për kokë banori për kujdesin shëndetësor.¹³²

(ii) Varfëria dhe mungesa e kohezionit social: Varfëria, përjashtimi social dhe shëndetësia kanë ndërlidhje të fuqishme në mes vete. Shëndeti i dobët mund të çojë në përjashtim social dhe varfëri, përderisa ka shumë mënyra në të cilat jetesa në varfëri dhe përjashtimi

e rëndësishëm në mes të statusit socio-ekonomik dhe shëndetësisë. Në mesatare, sa më të avancuar të jenë personat, aq më të mirë e kanë shëndetin, pa marrë parasysh se a matet kjo në kuptim të sëmundjes apo mortalitetit¹³⁴ apo në kuptim të shëndetit psiko-social apo fizik të vetë-vlerësuar.¹³⁵ Në Kosovë një e treta e popullatës ka qasje të kufizuar në ujë të pijshëm dhe kanalizim të duhur, ku lakorja e privimit ka ngritje rapide te një e pesta

më e varfër. Efekti i varfërisë në përjashtim përbëhet nga çarjet sociale që parandalojnë komunitetet nga bashkëpunimi për të përmirësuar qasjen universale në shëndetësi. Ndarjet e hidhura ndëretnike e Kosovës janë vetëm një shembull, pasi që serbët refuzojnë që të kërkojnë shërbime nga objektet shëndetësore të udhëhequra nga shqiptarët, dhe anasjelltas.

1. Distanca nga zyra e mjekut/spitali/qendra e mjekësisë;
 2. Vonesa në rezervim të vizitës;
 3. Koha e pritjes për tu vizituar nga mjeku në ditën e vizitës;
 4. Kostoja e vizitës te mjeku; dhe
 5. Kostoja e blerjes së barnave.
- Përqindja më e madhe mendojnë se u është dashur që të tejkalojnë të gjithë pesë faktorët për të pasur qasje në kujdesin e nevojshëm shëndetësor. Siç

TABLE

4.4

Faktorët që pengojnë qasjen në kujdesin shëndetësor sipas gjinisë

		Gjinia		
		Meshkuj	Femra	Gjithsej
<ul style="list-style-type: none"> • Distanca nga zyra e mjekut/spitali/qendra e mjekësisë; • Vonesa në rezervim të vizitës; • Koha e pritjes për tu vizituar nga mjeku në ditën e vizitës; • Kostoja e vizitës te mjeku; dhe • Kostoja e blerjes së barnave 	Asnjë faktorë	15.4%	15.1%	15.2%
	1 nga faktorët	17.3%	18.2%	17.8%
	2 nga faktorët	17.3%	17.2%	17.2%
	3 nga faktorët	13.4%	13.3%	13.3%
	4 nga faktorët	9.3%	9.5%	9.4%
	Të gjithë faktorët	27.3%	26.7%	27.0%
	Gjithsej	100.0%	100.0%	100.0%

Burimi: MOZAIKU I KOSOVËS, UNDP 2009.

(iii) Sfidat e shumëfishta në qasjen e ofruesvetëkujdesitshëndetësor:

Kosova ka një rrjet të gjerë të objekteve publike të shëndetësisë, dhe numri i objekteve private të licencuara dhe funksionale të shëndetësisë është në rritje.¹³⁶ Mbi 80 për qind e popullatës ka në njëfarë shkalle qasje në kujdesin primar brenda 10 minutave dhe 99 për qind brenda 20 minutave. Megjithatë distanca për te ofruesi i kujdesit shëndetësor nuk është faktori i vetëm që ndikon në përfshirje. Në anketën e UNDP-së 'Mozaiku i Kosovës' (2009), të intervistuarve iu shtrua kjo pyetje për kujdesin shëndetësor: Në rastin e fundit kur ju është dashur që të vizitoni mjekun apo specialistin, në çfarë mase ju penguan faktorët e mëposhtëm?

tregon Tabela 4.4, burrat përjetojnë nivele të njëjta të vështirësive sikurse gratë në qasjen në shërbimet e kujdesit shëndetësor.

Nuk ka sigurim shëndetësor për personat me aftësi të kufizuara. Të gjitha trajtimet e nevojshme duhet që të paguheshin sepse ato nuk ofrohen nga institucionet e publike të shëndetit. Asistenca sociale nga qeveria është shumë e vogël për të ndihmuar në kujdesin shëndetësor.

Pjesëmarrës me aftësi të kufizuara në grupin e fokusuar

(iv) **Mungesa e informimit për shëndetin publik:** shëndeti i mirë është rezultat i vetëdijes për shëndet të mirë sa edhe i trajtimit të mirë mjekësor. Megjithatë në Kosovë informatat për shëndetin, në veçanti në fushën e të ushqyerit, nuk gjenden lehtë. Informimi i mirë për shëndetin dhe të ushqyerit është veçanërisht i rëndësishëm për

gratë shtatzëna apo ato që rrisin të vegjlit. Fatkeqësisht Kosova nuk ka mobilizuar resurset e veta për të mundësuar këtë grup të rrezikuar që të bëj zgjidhjet të rëndësishme në lidhje me mënyrën e jetës, shëndetin, ushqimin dhe zgjedhjet e ushqimit. Shkalla e ulët e Kosovës në ushqimin ekskluziv me gj, për shembull, si dhe praktika e përhapur e pirjes së duhanit gjatë shtatzënësisë dhe pirja e duhanit përreth fëmijëve të vegjël, flet për mungesën e dijes në mesin e popullatës. Informimi në domenin publik shpeshherë nuk është orientuar mjaftë kah ata që kanë nevojën më të madhe. Përkundër kësaj është e qartë se informimi i duhur për ushqim, i kombinuar me përbërësit e duhur ushqyes dhe përpjekjet për pasurim të ushqimit, mund të ndryshojnë shumë mangësi të rrezikshme në të ushqyer. Në vitin 2001, për shembull, kripa e jodizuar ishte në dispozicion vetëm të 84 për qind të ekonomive familjare, dhe vetëm 51 për qind e grave shtatzëna të moshës bartëse dhe të fëmijëve treguan vlera normale të sekretit urinal me jod. Në vitin 2007, pas fushatës së madhe të informimit publik, 95 për qind e familjeve përdornin kripën e jodizuar dhe 95 për qind e grave shtatzëna dhe fëmijëve kishin sekretimin urinal të jodit që përmbushte pjesën më të madhe të standardeve ndërkombëtare për eliminimin e mungesës së jodit. Por nuk mjafton veprimi vetëm mbi njërin element ushqyes. Si qëndrojnë gjërat tani, shumë gra ende vdesin gjatë lindjes së foshnjave në Kosovë. Në vitin 2008, u raportuan 12 raste të vdekjes së nënave gjatë lindjes në Kosovë.¹³⁷

(v) Degradimi mjedisor: degradimi mjedisor është mjaft i përhapur në Kosovë, si pasojë e ndotësve, sistemit të dobët të menaxhimit të mbeturinave, ndërtimeve të shumta dhe të papërgjegjshme dhe moskujdesit dhe abuzimit të resurseve natyrore.¹³⁸ Kosova ka nivelin më të lartë të kontaminimit me plumb në botë. Teknikat e vjetruara të kultivimit bujqësor dhe shpyllëzimi i shpejtë për qëllime të ndërtimit i shkaktojnë dëme të mëdha tokës së punueshme dhe zonave të rrezikuara pyjore të Kosovës. Ndotja industriale nëpër qytete është shumë e lartë: përdorimi i linjtit liron 25 tonelata hiri në ajër për çdo orë – 74 herë më shumë sesa toleranca mjedisore evropiane.¹³⁹ Programet për menaxhim të mbeturinave industriale nga dikasteret e mëdha siç është kompleksi Trepça, nuk mund të përballen me vëllimin e kontaminuesve. Mungojnë kryesisht sistemet e informimit që mund të alarmojnë komunitetet dhe të mobilizojnë reagimin. Si rezultat, kosovarët janë pothuajse armiqtë më të mëdhenj të vetvetes sa i përket mjedisit, duke kontribuar me përhapjen e mbeturinave, shkatërrimin e tokës dhe duke shkaktuar dëme shëndetësore kundër vetes dhe familjeve të tyre përmes pirjes së tepruar të duhanit. Më të rrezikuarit prej pasojave shëndetësore nga mjedisi i Kosovës janë të varfrit dhe të keqinformuarit, gratë dhe fëmijët që nuk kanë ndikim dhe resurse për të ndryshuar mjediset e tyre. Për shembull UNICEF-i llogaritë se 60 për qind e shkollave nuk kanë qasje në ujë të sigurt të pijshëm dhe mbështeten nga uji nga pusët që shpeshherë është i ndotur, gjë

që ndikon në rritjen e fëmijëve dhe në mësimnxënien e tyre dhe i kontribuon ciklit të përjashtimit.¹⁴⁰

(vi) Mungesa e shërbimeve speciale:

për të gjithë, përveç kosovarëve të pasur, qasja në shërbimet e specializuara shëndetësore paraqet një sfidë tepër të madhe. Kosova ka mungesë të specialistëve të kardiokirurgjisë, onkologjisë dhe disa shërbimeve tjera terciare dhe diagnostike. Shumica e pacientëve duhet të udhëtojnë jashtë Kosovës, kryesisht në shtetet fqinje siç është Maqedonia, Serbia dhe madje Turqia. Përkundër mungesës së të dhënave të besueshme në këtë fushë, MSH ka raportuar shpenzimin e disa miliona eurove çdo vit për të mbështetur trajtimin e kosovarëve jashtë vendit. Vetëm në vitin 2010, MSH ndau 2 miliona euro nga buxheti i saj për këtë qëllim.¹⁴¹ Për periudhën nga janari gjer në qershor të viti 2010 MSH pranoi 582 aplikacione për trajtim jashtë vendit, prej të cilave u mbështetën 293 aplikacione të cilët shkuan për trajtim jashtë vendit, përdorisa të tjerët janë në proces apo në listën e pritjes.¹⁴² Fondet për trajtime jashtë vendit shpeshherë shpenzohen në gjysmë të vitit, duke lënë pa zgjidhje pacientët e pafat që sëmuren në tremujorin e tretë apo të katërt të vitit.

4.3 Kush është i prekur nga përjashtimi prej kujdesit shëndetësor?

(i) Familjet që nuk mund të përballojnë

koston e trajtimit mjekësor: nga ata që kërkojnë përkujdesje shëndetësore në Kosovë sot mund të kërkohet që të gjejnë fondet për bashkëpagesë, ilaçe dhe për mjete mjekësore, shërbi-

me të diagnostifikimit dhe shërbime bazike shëndetësore. Kostot plotësuese përfshijnë udhëtimin për në qendrat e shëndetit, si dhe pagesat private “nën tavolinë” për stafin mjekësor për të mundësuar trajtimin. Në total, këto kosto arrijnë gjer në 6% të buxhetit mesatar të ekonomisë familjare.¹⁴³ Disa studime kanë treguar se pagesat nga xhepi për kujdesin shëndetësor në Kosovë përbëjnë 40-60 për qind të shpenzimeve të përgjithshme shëndetësore.¹⁴⁴ Barnat paraqesin barrën më të lartë në shëndetësi për familje – 80 për qind e tregut farmaceutik të Kosovës (40-45 miliona euro në vit) financohen nga pagesat prej xhepit.¹⁴⁵ Anketa Mozaiku i Kosovës e UNDP-së tregon se afro katër të pestat (74.8 për qind) e kosovarëve konsiderojnë koston e barnave si barrierën më të madhen për kujdesin shëndetësor. Për shumicën, kjo thjeshtë është e papërbalueshme. Kostot ndryshojnë në mënyrë dramatike për nga rajonet. Familjet paguajnë më së shumti në Rahovec (43.23 euro në muaj), Zubin Potok (35.12 euro) Malishevë (34.14 euro) dhe Leposaviq (32.77 euro), në krahasim me Lipjanin (11.45 euro) Deçanin (12.45 euro), Prizrenin (15 euro) dhe Prishtinën (16.81 euro). Komunitat me qasjen më të dobët në ujë të pijshëm dhe në kanalizim kanë tendencë më të madhe për të paguar më shumë për barna. Familjet në komunën e Rahovecit që nuk kanë qasje në ujë rubineta shpenzojnë mbi 100 euro në muaj për të blerë barna, pesë herë më shumë sesa familjet që kanë qasje në ujë rubineta (20 euro në muaj). Kostoja për udhëtim ndryshon sipas rajonit. Ata që jetojnë në komunat e

varfra, rurale dhe malore e kanë më të shtrenjtë që të udhëtojnë për në qendrat e shëndetit sesa banorët në vendbanimet urbane. Të varfrit në zonat rurale, me më së paku resurse dhe ndoshta me nevojat më të mëdha mjekësore, bartin barrën më të lartë të kostos mjekësore.¹⁴⁶

(ii) Grupmoshat e rrezikuara: edhe pse përjashtimi nuk është funksion i moshës kur është fjala për shëndetin, grupmoshat e caktuara vuajnë në veçanti pasoja të rënda nëse përjashtohen nga kujdesi shëndetësor nga faktorët tjerë (siç është varfëria apo distanca). Për shembull tek të rinjtë pa qasje në shërbimet dhe informatat për mbrojtje të shëndetit zhvillohen probleme shëndetësore gjatë gjithë jetës. Pirja e duhanit ndoshta është sfida më e madhe me të cilën përballet rinia, ku ka shumë pak veprime nga autoritetet dhe komunitetet për të mbrojtur rininë apo për të dhënë një model të sjelljes anti-duhan. Promovimi i mënyrës së jetës së shëndetshme nëpër shkolla nuk është bërë prioritet i lartë për Kosovën. Pleq të dobët gjithashtu janë në rrezik, me pension mujor në mes 40 dhe 80 euro, ku shumë prej tyre nuk mund të gjejnë barna për sëmundjet kronike që lidhen me moshën. Gratë e moshës bartëse vuajnë në veçanti kur përjashtohen nga shërbimet dhe informimi shëndetësor. Anketa e të ushqyerit në Kosovë e mbajtur në vitin 2009 tregon se ato nuk përdorin ushqimin e duhura apo nuk i japin ushqimin e duhur fëmijëve të tyre, përkundër asaj se ushqimi i tillë mund të gjendet gjithandej. Përafërsisht 15.5 për qind e fëmijëve të moshës shkollore janë të pazhvilluar apo të kequshqyer kronik, dhe 4.7 për qind janë tepër të pazhvilluar. Anemia te fëmijët e moshës shkollore është 15.7 për qind, që

tregon problemin e shëndetit publik. Kushtet për gratë shtatzëna janë edhe më të dobëta. Një e katërta (23 për qind) janë anemike¹⁴⁷ (anemia mbetet shkaku kryesor i mortalitetit të grave në mbarë botën).

(iii) Personat me nevoja të veçanta: Personat me aftësi të kufizuara dhe personat që jetojnë me sëmundje kronike dhe malinje gjithashtu përballen me barriera të rëndësishme në qasjen ndaj ofruesve të kujdesit shëndetësor. Shumë persona me aftësi të kufizuara jetojnë në kufirin apo nën kufirin e varfërisë dhe kanë nivele të ulëta të arsimimit (pjesërisht për shkak të pamundësisë për të pasur qasje në shumë institucione arsimore). Pasi që shpeshherë janë të papunë, ata varen nga resurset e kufizuara nga autoritetet qendrore dhe lokale me qëllim që t'i ofrohet mbështetje e rregullt financiare, si dhe mbështetje për të afërmit e tyre. Përveç kësaj, shumë prej tyre mbesin pa qasje në shumë institucione të kujdesit shëndetësor, duke pamundësuar sigurimin e qasjes së barabartë në shërbime shëndetësore.

(iv) Banorët e mjediseve me rrezik të lartë: Një nga faktorët më të rëndësishëm që ndikon në rezultatet e kujdesit shëndetësor është jetesa në një mjedis me faktorët e rrezikut që janë specifik për disa rajone, siç është ndotja e tokës, ujit dhe ajrit. Zona e Mitrovicës, për shembull, është e ndotur së tepërmi nga plumbi dhe metalet e rënda, një produkt nga historia e saj si industria më e madhe e plumbit në Evropë. Edhe pse prodhimi i plumbit është ndërprerë në Mitrovicë në vitin 2000 për shkak të shqetësimeve shëndetësore, komunitetet që jetojnë atje ende përballen me këto rreziqe mjedisore dhe me efektet e tyre negative për shëndetin, në veçanti, nivelet e lar-

ta të plumbit në gjakun e tyre. Personat e prekur me helmim kronik me plumb, në veçanti fëmijët, janë në rrezik të madh që gjatë gjithë jetës të kenë të meta në zhvillim, sjellje dhe kushtet tjera negative shëndetësore. Nëse nuk zhvendosen nga kampet dhe nëse nuk trajtohen menjëherë, këta fëmijë përballen me rrezik të lartë të çrregullimeve neurologjike, anemia, problemet me veshkë, konvulsion dhe zalisje, gjakderdhje nga mishi i dhëmbëve dhe të meta në mësimnxënie gjatë tërë jetës.¹⁴⁸

Sipas një vlerësimi nga OBSH-ja në rajonin e Mitrovicës në vitin 2004, 25 për qind e të gjithë fëmijëve të moshës dy gjer tre vjeçare kishin nivele të ngritura (>10 mg/dl) të plumbit në gjak (BLL). OBSH-ja konstatoi se BLL-të ishin edhe më të larta në mesin e komuniteteve RAE që jetojnë në tri kampet për personat e zhvendosur brenda vendit (PZhBV) që gjenden në zonën shumë të kontaminuar të Mitrovicës së veriut. BLL e mostrave të gjakut të mbledhura në vitin 2004 nga fëmijët RAE nëpër këto tri kampe, Cesmin Lug, Kablar dhe Zitkovac, tregonin se të gjithë fëmijët kishin BLL-të mbi 65 mg/dl).¹⁴⁹ Në vitin 2007, kushtet shëndetësore të banorëve të këtyre kampeve mbetën sfiduese, përkundër zhvendosjes së shumicës së familjeve RAE nga kampi Osterode. Një studim nga Qendra e ShBA-së për kontroll dhe parandalim të sëmundjeve (CDC) në vitin 2007¹⁵⁰ tregoi se 30 për qind e fëmijëve në Cesmin Lug dhe Osterode vazhduan të kenë nivele të larta të plumbit në kapilarët e gjakut që kërkon terapinë helatizim.¹⁵¹ Një studim i mëvonshëm në vitin 2008 i kryer nga Instituti i Shëndetit Publik në Mitrovicë tregoi se nivelet e plumbit në 21 nga 53 fëmijët e matur ishin më të larta sesa që mund të matnin pajisjet testuese, përdërisa vetëm dy treguan nivelet brenda normës prej 10 µg/dl.¹⁵²

(v) Komunitetet RAE të Kosovës: nga perspektiva e privimeve të shumëfishta, komunitetet RAE janë më të përjashtuarat nga kujdesi shëndetësor. Pjesa e këtij komuniteti që ende jeton në kampe të përkohshme në getot periferike është më e rrezikuara nga të gjithë. Barrierat specifike ndaj përfshirjes shëndetësore me të cilat përballen komunitetet RAE përfshijnë normat e larta të varfërisë dhe të papunësisë (që kufizojnë aftësinë e tyre për të përmbushur kostot e shëndetësisë) dhe nivelet e ulëta të arsimit dhe normat e larta të braktisjes së shkollës (që dëmtojnë aftësinë e tyre për të bërë zgjidhjet më të mira të mundshme shëndetësore dhe të të ushqyerit). Ata që jetojnë në rajonin e Mitrovicës përballen me një rrezik edhe më të madh: helmimi me metale të rënda nga kontaminimi me plumb. Vajzat e komunitetit RAE që jetojnë në kampin e përkohshëm në Mitrovicë do të jenë më së paku të shëndetshme, më së keqi të ushqyera dhe do të kenë qasjen më të paktë në kujdesin shëndetësor nga të gjithë fëmijët e Kosovës.

4.4 Promovimi i përfshirjes në kujdesin shëndetësor – rekomandimet politike

Kosova ka ndërmarrë hapa për të paraqitur reformat shëndetësore aq shumë të nevojshme. Megjithatë sistemi shëndetësor në tërësi ende ushqen pabarazi dhe ende nuk është ai motori pozitiv që mund të jetë për tranzicionin e Kosovës. Ndryshimet e mundshme të politikës për të krijuar një sistem shëndetësor më gjithëpërfshirës dhe më të fokusuar në zhvillim janë:

(i) Cakto prioritet dhe rristrukturo financimin e shëndetësisë

- **Zhvillo një model të buxhetit shëndetësor të fokusuar në “ba-**

razi” dhe të lidhur me treguesit e llogaridhënies: Kosova ka nevojë për rritjen e buxhetit për shëndetësi si përqindje të shpenzimeve të BPV-së në përputhje me shtetet tjera të BE-së. Ky ri-harmonizim duhet të bëhet në nivelet qendrore dhe komunale nga perspektiva e barazisë, d.m.th. zbatimi i legjislacionit komplet dhe rishikimi i politikës për tu përputhur me financimin e shtuar për grupet e përjashtuara që kanë qenë të financuara dobët. Fushat kyçe për rishikimin e politikave dhe rritjen e përkrahjes institucionale përfshijnë koston e barnave për të varfrit, pleqtë, gratë shtatzëna dhe fëmijët, shërbimet shëndetësore të shtrira për viset rurale, shërbimet e informimit për shëndetësi për rininë dhe gratë (përfshirë zbatimin e legjislacionit kundër pirjes së duhanit) dhe grupet e përjashtuara, dhe përkrahjen e veçantë për komunitetet që vuajnë si rezultat i rreziqeve mjedisore (duke u përqendruar në komunitetet RAE). Modelet e ndarjes efektive të resurseve dhe zbatimi pasues i tyre varet tërësisht nga konsultimi me grupet në fjalë. Strategjitë realiste të llogaridhënies gjithashtu duhet të përforcohen nga sistemi i tashëm i rastit.

Marrim 45 euro në muaj. Definitivisht mendoj se kjo kontribuon edhe më tej në përjashtimin tonë. Kjo shumë e parave nuk mjafton as për të paguar terapinë mjekësore.

Pjesëmarrës me aftësi të kufizuara në grupin e fokusuar

- **Korigjo dhe mirato ligjin gjithëpërfshirës të sigurimit shëndetësor:** në prill 2006, Kosova miratoi ligjin për sigurimin shëndetësor që synonte paraqitjen e modelit të sigurimit shëndetësor për financimin e kujdesit shëndetësor përmes tatimeve nga lista e pagave. Pas analizës, ky ligj u kthye për rishikim. Ligji i ri dhe i rishi-

kuar për sigurimin shëndetësor është në agjendën e tashme legjislative të Ministrisë së Shëndetësisë. Ai është dorëzuar në zyrën e Kryeministrit për përpunim të mëtejshëm para dorëzimit të serishëm në Kuvendin e Kosovës. Ligji i ri synon zbatimin e modelit të sigurimit shëndetësor si shtesë ndaj sistemit ekzistues të bazuar në taksa dhe parasheh skema shtesë për të grumbulluar resurset me qëllim të ngritjes së bazës së të hyrave për sektorin e shëndetësisë. Është tepër e rëndësishme që ky ligj të baraspeshohet me mekanizmat për parandalim të theksimit të tepruar të zgjedhjeve dhe efikasitetit në kurriz të barazisë dhe solidaritetit për grupet e përjashtuara nga shoqëria. Mekanizmat e tillë mund të përfshijnë decentralizimin e zbatimit, ç'monopolizimin e ofrimit dhe përkrahjen e qasjeve të përshtatura në nivel komunal.

- **Paraqitja e mekanizmave më të mirë të kontrollit dhe shënjestrimin të tregjeve të barnave:** duhet të rriten subvencionet e barnave dhe kanalet e shpërndarjes, me mekanizma më të fortë të monitorimit dhe llogaridhënies. Kjo do të kishte ndikim të matshëm në qasjen në barnat esenciale për shumicën e grupeve të përjashtuara nga shoqëria, siç janë pleqtë me të ardhura të ulëta, gratë shtatzëna dhe nënat e reja nga radhët e RAE të Kosovës dhe grupet tjera me të ardhura të ulëta.

(ii) Përshtatja e strategjive të informimit për shëndetin për grupet më të përjashtuara, duke punuar në nivel lokal me sektorët tjerë

- **Zbato fushata të shëndetit publik që kanë si synim nivelin lokal:** pasi që përjashtimi shën-

detësor ka shumë manifestime lokale, duhet të bëhet mobilizimi lokal i shëndetësisë dhe të zhvillohen fushata të informimit për të shtuar promovimin e shëndetësisë dhe kërkimin e përkujdesjes shëndetësore, si dhe përmirësimin e cilësisë së ofrimit të shërbimit. Sistemet e informimit shëndetësor duhet të zhvillohen në aso mënyre që grupet e përjashtuara nga shoqëria të mund të marrin pjesë në përhapjen dhe absorbimin e faktet të rëndësishme. Fushatat në nivel komunal duhet të jenë ndërsektoriale, të zhvilluara në partneritet me autoritetet tjera lokale (për shembull me institucionet e mjedisit dhe planifikimit hapësinor, punës dhe mirëqenies sociale dhe arsimit, shkencës dhe teknologjisë), dhe partnerët tjerë jotradicional përfshirë sektorin privat (p.sh. industria, kafenetë, floktarët, etj.) dhe shoqëria civile.

- **Fokusi në kujdesin parandalues:** Duhet të ndahen më shumë fonde për programet e kujdesit preventiv shëndetësor ku identifikohen grupet e rrezikut të lartë, me qëllim që në afat më të gjatë të përmirësohen rezultatet shëndetësore dhe të reduktohen kostot.

(iii) Rezervo programe speciale për të përjashtuarit

- **Zhvillo projektet e shëndetësisë në veçanti për të varfrit dhe gratë e zonave rurale, fëmijët, rininë dhe RAE të Kosovës:** Ngritja e niveleve themelore të shëndetit të grupeve më të përjashtuara du-

het të jetë prioritet zhvillimor për Kosovën dhe partnerët e saj ndërkombëtar. Duhet të identifikohen projektet speciale për të përkrahur qasjen e tyre në shërbimet e kujdesit primar shëndetësor, shërbimet themelore cilësore të shëndetit riprodhues, shëndetin e nënës dhe fëmijës dhe shërbimet e të ushqyerit (në veçanti për shtimin e ushqimit ekskluziv me gji, shërbimet shëndetësore të përshtatshme për rininë dhe kujdesin emergjent. MSH duhet gjithashtu të sigurojë financim të përcaktuar për projektet që vënë në shënjestër problemet kritike dhe kronike të shëndetësisë, siç janë helmimi afatgjatë me plumb i familjeve RAE të Kosovës në Mitrovicë, dhe sigurimi i më shumë transfereve për komunat e varfra ku sfidat shëndetësore janë më të mëdha.

- **Zbato legjislacionin për personat me aftësi të kufizuara:** Kosova duhet të përshpejtojë zbatimin e Planit kombëtar të veprimit për personat me aftësi të kufizuara për Republikën e Kosovës, 2009-2011 dhe të raportojë çdo vit për progresin e arritur. Disa fusha me prioritet që duhet të adresohen përfshijnë: zbatimin e shërbimeve shëndetësore shtesë për personat me aftësi të kufizuara që do të përfshihen në pakon bazë të përkujdesjes (nga diagnostifikimi i hershëm e gjer te rehabilitimi), ofrimi i këshillave për ndihmë personave me aftësi të kufizuara dhe përmirësimi i qasjes të ofruesit e kujdesit shëndetësor.

Pjesëmarrja politike dhe përjashtimi

5.1 Pjesëmarrja politike dhe përjashtimi – paradoksi i Kosovës

Pjesëmarrja politike është koncepti kyç i teorisë së shkencave politike dhe praktikës politike. Si një vlerë themelore e demokracisë, ajo përkufizon mënyrën se si ndërtohet dhe ruhet besimi në mes të qeverisë dhe të qeverisurve. Sikurse çdo marrëdhënie, pjesëmarrja politike nënkupton përpjekje aktive – nga autoritetet, për të siguruar forume për opinionin publik dhe për të demonstruar përgjigjen politike, dhe nga shoqëria, për të shfrytëzuar mundësitë për shprehje politike dhe për të ofruar komente të rregullta kthyes, përfshirë edhe atë në kabinën e votimit. Demokracitë më të shëndosha janë ato në të cilat shkalla e përpjekjeve është proporcionale dhe e qëndrueshme në mes të dyja palëve, dhe mbështetet gama më e gjerë e mundshme e pjesëmarrjes.

Edhe pse demokracia, për nga përkufizimi, është sistemi politik më pjesëmarrës dhe më përfaqësues nga të gjitha sistemet, natyrisht se prodhon anshmëri në favor të grupeve, normave dhe vlerave shumicë. Për nga përkufizimi, shumicat kanë mundësinë më të shpeshtë për të shprehur mendimet e tyre dhe gjasat e mëdha të gjenerimit të përgjigjes. Pabarazia e përfaqësimit dhe ndikimi megjithatë nuk janë “të shpërndara sipas rastit por janë sistematikisht të anshme në favor të qytetarëve më të privilegjuar – ata me të hyra më të larta,

pasuri më të madhe dhe arsim më të mirë – dhe kundër qytetarëve më pak të favorshëm.”¹⁵³ Kjo është dobësi potenciale e demokracisë nga pikëpamja e zhvillimit njerëzor. Ajo kërkon veprim korrigjues nga shoqëritë dhe qeveritë, në formën e mbështetjes së grupeve më të dobëta shoqërore – shpeshherë të varfrit, pakicat fetare dhe kombëtare, personat me nevoja të veçanta, dhe shumë shpesh edhe gratë.¹⁵⁴

“Pa nivele adekuate të pjesëmarrjes dhe përfaqësimit kuptimplotë, puna e përgjithshme dhe llogaridhënia e qeverisë do të pësojë, duke rrezikuar krijimin e një sistemi efektiv dhe reagues demokratik.”

Raporti i Zhvillimit Njerëzor për Kosovë nga UNDP-ja 2004

Përjashtimi politik vjen si rezultat nëse nuk ndërmerren veprimet e tilla. Si të tilla, përjashtimi politik dhe social janë të ndërlidhura ngushtë dhe përforcojnë njëra-tjetrën.¹⁵⁵ Individët dhe komunitetet e përjashtuara nga shoqëria kanë gjasa të vogla që të dalin në votim dhe të marrin pjesë në mënyrë jashtë-elektorale në proceset vendimmarrëse.¹⁵⁶ Në pamundësi për t’u dëgjuar zëri, dhe të bindur se autoritetet nuk janë të interesuara në mendimet e tyre, ata largohen nga debati publik. Ata bëhen politikisht të padukshëm – të fundit në listë për banim të denjë, shërbime, punë dhe perspektivë për të ardhmen. Në këtë mënyrë, kombet shkatërrojnë kapacitetin dhe potencialin e tyre.

Historia e Kosovës në lidhje me këtë çështje është mjaft kundërthënëse. Legjislacioni i saj në lidhje me pjesëmarrjen politike përmbushë standardet më të larta ndërkombëtare. Ai është i qartë, transparent, i qashtëm për opinionin e gjerë dhe në dispozicion në internet. Liria e shprehjes, e drejta e qasjes në dokumente publike, liria e medie, liria e grumbullimit, liria e asociimit janë të garantuara me kushtetutë për secilin person në mënyrë të barabartë.

Kushtetuta garanton të drejtat e barabarta për të gjithë qytetarët që të marrin pjesë apo të konkurrojnë dhe të mbajnë mandatin për poste publike, apo të shërbejnë në pozita qeveritare. Nuk ka dispozita kushtetuese të cilat mund të heqin të drejtën apo të shkelin votuesit e pafavorizuar. Është e përcaktuar që "institucionet shtetërore mbështesin mundësinë e çdo personi që të merr pjesë në aktivitetet publike dhe të drejtën e secilit që në mënyrë demokratike të në ndikojë vendimet e organeve publike".¹⁵⁷ Ajo përcakton se aktiviteti i autoriteteve publike në Kosovë bazohet në parimet e barazisë për të gjithë individët para ligjit dhe me respektim të plotë të të drejtave dhe lirive fundamentale të njeriut, që janë ndërkombëtarisht të njohura, si dhe për mbrojtjen e të drejtave dhe pjesëmarrjen e të gjitha komuniteteve dhe anëtarëve të tyre.¹⁵⁸ Për më tepër, Kushtetuta përcakton se askush nuk diskriminohet në bazë të racës, ngjyrës, gjinisë, gjuhës, fesë, mendimit politik apo tjetër, përkatësisë kombëtare apo shoqërore, marrëdhënien me ndonjë komunitet, pronën, gjendjen ekonomike dhe sociale, orientimin seksual, statusin në lindje, të personit me aftësi të kufizuar apo ndonjë status tjetër personal. Barazia gjinore

sigurohet "si vlerë fundamentale për zhvillimin demokratik të shoqërisë, që garanton mundësitë e barabarta për pjesëmarrjen e femrave dhe meshkujve në jetën politike, ekonomike, sociale, kulturore dhe në fushat tjera të jetës shoqërore".¹⁵⁹

Ne, populli i Kosovës, të vendosur që të ndërtojmë të ardhmen e Kosovës si shtet i lirë, demokratik dhe paqëndashës që do të jetë atdheu i të gjithë qytetarëve të saj; Të zotuar për krijimin e një shteti të qytetarëve të lirë që do të garantojë të drejtat e çdo qytetari, liritë civile dhe barazinë e të gjithë qytetarëve para ligjit.

Kushtetuta e Kosovës

Përveç kushtetutës, përfshirjen e të gjithë qytetarëve në proceset politike e promovojnë edhe disa ligje tjera, për shembull e drejta në dokumente publike në lidhje me institucionet e Kosovës. Sipas Ligjit për qasjen në dokumentet zyrtare,¹⁶⁰ "secili banor i përhershëm i Kosovës ose cilido person i cili i plotëson kushtet për regjistrim si banor i përhershëm i Kosovës, ose ndonjë personi fizik apo juridik që banojnë ose ka të regjistruar zyrën e tij në Kosovë, ka të drejtën e qasjes në dokumentet e institucioneve, në varësi të parimeve, kushteve dhe kufizimeve të përcaktuara me Ligjin".

Pjesëmarrja e barabartë politike përcaktohet edhe me Ligjin e Kosovës për barazi gjinore¹⁶¹ dhe me Ligjin kundër diskriminimit.¹⁶² Ky ligj vlen për të gjithë "personat fizik dhe juridik në lidhje me sektorin publik dhe privat, përfshirë këtu edhe organet publike, në lidhje me çfarëdo veprimi ose mosveprimi që shkel të drejtën apo të drejtat e çdo personi fizik apo juridik ose personave të pjesëmarrjes në

çështjet publike, përfshirë të drejtën për të votuar dhe për t'u votuar". Ligjet tjera që sigurojnë pjesëmarrjen politike në kuptim të barazisë pa dallim janë Ligji për vetëqeverisjen lokale,¹⁶³ Ligji për mbrojtjen dhe promovimin e të drejtave të komuniteteve dhe anëtarëve të tyre,¹⁶⁴ Ligji për zgjedhje lokale,¹⁶⁵ Ligji për zgjedhjet e përgjithshme,¹⁶⁶ Ligji për tubimet publike,¹⁶⁷ Ligji për lirinë e asociimit në organizatat joqeveritare,¹⁶⁸ Ligji për fuqizimin dhe pjesëmarrjen e rinisë.¹⁶⁹

Përkundër kornizës ligjore e cila garanton dhe promovon mundësitë e barabarta politike për të gjithë kosovarët, niveli i pjesëmarrjes publike në zgjedhje ka rënë në Kosovë që nga viti 2000 (shih ilustrimin 5.1 më poshtë).

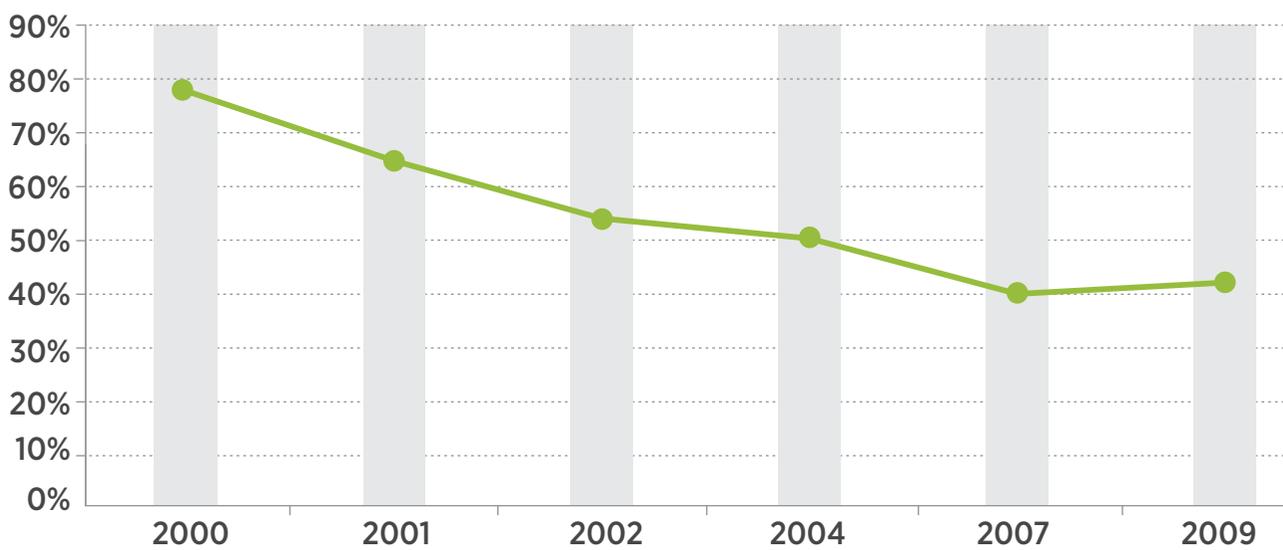
politike kërkon punë, ajo duhet të konsiderohet si e vlefshme dhe e dobishme për pjesëmarrësin në një mënyrë. Është e qartë se pjesëmarrja politike në Kosovë, për një spektër të gjerë të qytetarëve të saj, është duke dështuar në këtë test.

Ilustrimi më sipër tregon se si shoqëritë mund të zhvendosen nga një proces politik shumë përfshirës deri në përjashtim të gjerë politik (përfshirë vetë-përjashtimin) brenda një afati të shkurtër kohor. Megjithatë, përkundër zhgënjimit të përgjithshëm me procesin politik, Kosova përballet edhe me një test të rëndë të vullnetit për të realizuar dispozitat legjislative të dizajnuara për të siguruar përfshirjen e pakicave, dhe madje çfarë është edhe

ILUSTRIMI

5.1

Nivelet e pjesëmarrjes në votime në Kosovë 2000-2009

Burimi: Demokracia në Veprim¹⁷⁰

Në pajtim me kapitujt paraprak, këtu flitet për vakuumin e thellë në mes të miratimit të këtyre ligjeve dhe zbatimit të tyre. Kjo gjithashtu tregon një përçarje të besimit që bashkon shoqëritë dhe qeveritë në një tërësi demokratike. Meqenëse pjesëmarrja

më e papopullarizuar – grupeve në dialogun politik.¹⁷¹ Historia e Kosovës e përjashtimit politik para vitit 1999 në mënyrë ironike ka vështirësuar adaptimin e vlerave të përbashkëta shoqërore, të zbatuara në Evropë vetëm pas dekadave të paqes dhe qindra vite

të shtetësisë. Ky kapitull analizon disa shkaqe të përçarjeve sociale-politike të Kosovës, me qëllim që të tregohen zgjidhjet potenciale.

5.2 Mekanizmat dhe shkaqet e përjashtimit nga pjesëmarrja politike

Përjashtimi politik është fenomen më i koklavitur në Kosovë sesa përjashtimi sektorial (për shembull, nga shërbimet shëndetësore dhe arsimore). Ai është shprehje e vlerës së perceptuar të së drejtës – dhënies së drejtës së votimit për shembull – si dhe realizimit të kësaj të drejte. Ai gjithashtu mbështetet çdo herë e më shumë në kohezionin social, dhe bashkëpunim në mes të grupeve të ndryshme etnike për të zgjedhur politikën si forum të transmetimit të dallimeve në vend të zgjedhjes së optionit të izolimit social apo mbylljes në vete. Mekanizmat primar të përjashtimit nga procesi politik në Kosovë janë:

(i) Mungesa e zbatimit llogaridhënës të ligjeve që promovojnë reformat politike: Edhe pse legjislationi i Kosovës për pjesëmarrjen politike përmbushë standardet ndërkombëtare, zbatimi i tij i ngadalshëm dhe monitorimi i dobët kanë krijuar mosbesim të madh në sytë e opinionit publik. Ka pasur pak llogaridhënie në procesin publik për të përcaktuar nëse ligjet janë duke arritur rezultatet e tyre të synuara dhe nëse grupet e përjashtuara janë duke përfituar. Mungesa e durimit ndoshta është faktori shkaktar – nxitimi për të sjellë Kosovën në përvijim teknik me standardet e BE-së ka ngritur të priturat përtej performancës së tashme (një funksion në vete i llogaridhënies së ulët) dhe kapacitetit

të Kosovës për të arritur rezultatet madje edhe atëherë kur janë bërë përpjekje reale dhe të dukshme.

Ishin vetëm disa përpjekje për të monitoruar nivelin e zbatimit të ligjeve dhe politikave. Në Raportin e progresit evropian të Kosovës të vitit 2009 nënvizohet se dispozitat kundër diskriminimit janë përfshirë në Strategjinë dhe planin e veprimit për të drejtat e njeriut në Kosovë 2009-2011, por qasja e barabartë në banim, arsim, punësim dhe sigurinë sociale nuk respektohet gjithmonë.¹⁷² Kuvendi i Kosovës ka dështuar në ndërmarrjen e veprimeve serioze për të përfshirë qytetarët në vendimmarrje.¹⁷³ Numri i dëgjimeve publike të organizuara nga komisionet parlamentare ishte e kufizuar dhe ato takime ishin të pasuksesshme në grumbullimin e ekspertëve përkatës dhe të qytetarëve për diskutimin e çështjeve specifike.¹⁷⁴ Kuvendi i Kosovës duhet të zbatojë masat shtesë për të plotësuar standardet minimale të përfshirjes së qytetarëve në procesin e vendimmarrjes.¹⁷⁵

Statusi i paqartë i Kosovës është një faktor tjetër që mbështetë mungesën e llogaridhënies së qeverisjes. Bashkëpunimi me organet e të drejtave të njeriut është i kufizuar, pasi që Kosova nuk është anëtare as e OKB-së as e Këshillit të Evropës. Si pasojë, qytetarët e Kosovës nuk kanë mundësi që të parashirojnë ankesa në Gjykatën evropiane për të drejtat e njeriut kundër autoriteteve të Kosovës. Sa i përket promovimit dhe zbatimit të drejtave të njeriut, në dhjetor 2008 Kosova miratoi Strategjinë dhe planin e veprimit për të drejtat e njeriut për periudhën 2009-2011. Megjithatë, ende nuk janë krijuar mekanizmat për të siguruar zbatimin e saj. Disa njësi komunale për të drejtat e njeriut nuk janë operacionale, në

veçanti në komunat me shumicë serbe të cilat ngurrojnë që të bashkëpunojnë me autoritetet qendrore. Institucioni i Avokatit të Popullit ka mbikëqyrje të kufizuar të strukturave paralele serbe të Kosovës.¹⁷⁶

(ii) Shoqëria civile e orientuar kah

donatorët: Shoqëria civile është kontribuues i rëndësishëm për kohezionin social. Për një demokraci që po lëshon rrënjët, OJQ-të janë burim vital i përvojës, ekspertizës dhe informimit. Ato shërbejnë si lidhje praktike dhe kritike në mes të autoriteteve dhe grupeve sociale më të cenueshme dhe më të padëgjua, dhe kanë synimin më të mirë që të promovojnë transparencën dhe llogaridhënien e procesit vendimmarrës. Që nga viti 1999, agjencitë e huaja zhvillimore dhe fondacionet private kanë investuar disa miliona euro në OJQ-të e Kosovës. Si rezultat i përkrahjes financiare të jashtme, OJQ-të u shtuan në numër. Sipas statistikave të fundit të siguruar nga Departamenti i regjistrimit dhe ndërlidhjes me OJQ-të, në Kosovë janë 4,917 OJQ lokale dhe 447 OJQ ndërkombëtare.¹⁷⁷

Fatkeqësisht shumica e këtyre OJQ-ve e kanë pasur të pamundur që të shkoqiten nga varësia e fondeve donatore. Prandaj shumica e tyre janë “të orientuara kah shërbimi” – të organizuara rreth projekteve afatshkurtra të financuara nga donatorët dhe pa fushëveprim të fuqishëm. Për më tepër, shumica janë të përkohshme dhe kanë tendencë të shpërbërjes apo të bërjes pasive pas shpenzimit të parave të donatorit. Disa OJQ kanë synuar që të formësojnë vazhdimisht politikën në mbështetje të interesave të grupeve të veçanta, siç janë gratë, pakicat, perso-

nat me aftësi të kufizuara apo grupet tjera marginale. Përderisa Kosova ka përjetuar zhvillimin e shoqërisë civile, varësia donatore vë dyshimin mbi qëndrueshmërinë e niveleve të tashme të angazhimit qytetar dhe të grupeve efektive shoqërore.¹⁷⁸ Kapaciteti i monitorimit të OJQ-ve është i kufizuar dhe pjesëmarrja e tyre në procesin legjislativ është e dobët.

Pa ndonjë qasje strategjike për bashkëveprim me organizatat e shoqërisë civile, autoritetet e Kosovës e kanë të pamundur që të luajnë rolin e domosdoshëm në përfundimin e OJQ-ve dhe t’i japin atyre vendin e institucionalizuar në procesin e politikave. Si rezultat, grupet e cenueshme të cilat përfaqësohen nga disa OJQ konsultohen rrallëherë dhe në bazë ad hoc, apo fare hiq. Lidhja e tyre me sferën politike është e paqëndrueshme dhe kalimtare, dhe pa rezultate të dukshme.¹⁷⁹ Përkrahja sociale për OJQ-të gjithashtu është e dobët; një qark vicioz i nxitur nga perceptimi se nuk janë aq efektive sa duhet e as të orientuara kah rruga e besueshme për nevojat sociale. Sipas Raportit të zhvillimit njerëzor të Kosovës për vitin 2008 nga UNDP-ja, më pak se një e treta e kosovarëve mendojnë se OJQ-të janë të hapura për pjesëmarrje publike. Pasi që një nga rolet e OJQ-ve është promovimi i pjesëmarrjes, kjo statistikë është shqetësuese.¹⁸⁰

(iii) Pavarësia dhe paanshmëria e kufizuar e medieve:

Gjatë disa viteve të kaluara është arritur një përparim i dukshëm në zhvillimin e medieve në Kosovë. Megjithatë tranzicioni i medieve nga një burim i argëtimit në “shtyllën e katërt” sipas stilit evropian, d.m.th. në një monitorues të paanshëm dhe platformë publike, nuk ka qenë i lehtë.

Mediet e lajmeve janë ende një aktivitet pakicë në Kosovë. Tirazhi i përgjithshëm i të gjitha gazetave ditore nuk tejkalon 30,000, që është shifra më e ulët për kokë banori në Evropë. Ka shumë arsye për këtë telashe të industrisë së gazetave, siç janë shpërndarja dhe zakoni i dobët i leximit.¹⁸¹ Tutje, zhvillimi i stacioneve private televizive është ndikuar negativisht nga ekonomia e dobët e Kosovës dhe si rezultat të ardhurat e ngadalta nga reklami. Si rezultat, shumë gazeta dhe programe televizive varen për ekzistencën e tyre nga reklamat e sektorit publik dhe ndihmat donatore ndërkombëtare.¹⁸² Janë paraqitur shqetësime të mëdha nga opinioni i gjerë rreth ndikimit politik mbi gazeta.¹⁸³ Këshilli i shtypit dhe shoqata e gazetarëve profesionistë të Kosovës shpeshherë janë ankuar për ndërhyrje të politikës në punën e medieve. Rastet e dokumentuara të frikësimit politik bëjnë thirrje për masa më të fuqishme nga autoritetet e Kosovës, me qëllim që të sigurojnë lirinë e shprehjes.¹⁸⁴

Për këtë arsye, mjedisi i dobët i medieve në Kosovë nuk shërben si platformë për spektrin e plotë social të Kosovës. Në të vërtetë, ai është një mjet për kosovarët më të privilegjuar – të arsimuar, klasa e mesme, të edukuar dhe shqiptarë etnik. Kryesisht mungojnë apo janë të margjinalizuara zërat për të sfiduar status kuon e qeverisjes apo për të ftuar debate më të gjera publike në emër të grupeve pakicë. Media më përfshirëse do të ishte një hap i fortë përpara kah shoqëria më përfshirëse.

(iv) Diskriminimi socio-kulturor: Kosova lufton pengesat e rrënjësura socio-kulturore në dialogun politik të gamës së gjerë. Disa nga to janë

trashëgimi e së kaluarës të Kosovës me përçarje etnike. Demokracitë në bazë etnike (d.m.th. demokracitë ku modelet e votimit përcaktohen nga identiteti etnik e jo nga vlerat politike) janë mjaft të vështira për tu depërtuar nga pakicat etnike. Në këtë mënyrë enklavat e Kosovës izoloohen nga procesi më i gjerë politik dhe pakicat etnike brenda enklavave (për shembull shqiptarët në enklavat serbe) të orvaten që të marrin pjesë në bazë të barabartë në nivel lokal. Zhvendosja e vazhdueshme e popullatës së Kosovës është duke ngritur tensionet në mes të komuniteteve në vend se t'i ulë ato, pasi që familjet synojnë që të zhvendosen nga viset ku janë të padëshiruar. Grupet e pakicave, siç janë RAE, për një kohë tepër të gjatë janë parë si kërcënim ndaj unitetit social, në vend se të shihen si pjesë e rëndësishme dhe e mirëpritur e shumëllojshmërisë sociale. Këto përçarje të vazhdueshme kërcënojnë synimet e shumëllojshme të Kosovës për të ardhme stabile dhe të begatshme si partnere e plotë në familjen evropiane.

5.3 Kush ndikohet prej përjashtimit nga pjesëmarrja politike?

(i) Gratë, në veçanti të varfrit rural:

Normat kulturore që mbajnë shumë gra në shtëpi, pa vende pune (norma e papunësisë për gratë është 55% në krahasim me 39% të burrave), që kujdesen për fëmijët dhe shpeshherë të përjashtuara nga arsimimi, nënkupton se gratë realizojnë me vështirësi të drejtat e tyre politike.¹⁸⁵ Normat e analfabetizmit janë tri herë më të larta

në mesin e grave sesa të burrave. Përderisa shifrat absolute të personave analfabet janë duke rënë, norma mbetet e pandryshuar për gratë. Apatia e të papërfaqësuarve vlen në veçanti për shumicën e grave të përjashtuara; ato duhet që të tejkalojnë barrierat e tepërta kulturore dhe familjare para se madje të arrihet një sistem politik që ka bërë shumë zhurmë por ka treguar pak vendosmëri të vërtetë për të sjellë drejtësi dhe mundësi për jetët e tyre.

Afro një e treta (30 për qind) e ulëseve në kuvendin qendror të Kosovës dhe në kuvendet komunale janë të rezervuara për deputetet femra.¹⁸⁶ Sidoqoftë realiteti i pjesëmarrjes dallon shumë me të drejtat e tyre juridike. Mezi një e pesta (20 për qind) e vendeve të punës në administratën publike mbahen nga gratë – vetëm një rritje e vogël që nga viti 1999. Zbatimi i legjislacionit që promovon rolin e grave në sferat politike dhe ekonomike mbetet e dobët, pa llogaridhënie të mjaftueshme institucionale për të siguruar përkrahjen e kërkuar buxhetore dhe të mbikëqyrjes.¹⁸⁷ Zyrtarët për barazi gjinore nuk janë emëruar në të gjithë ministrinë dhe komisionet për barazi gjinore janë themeluar vetëm në dy nga tridhjetë komuna. Më 14 maj të vitit 2009, Presidenti i Kosovës emëroi një grua si kryesuese të Komisionit Qendror të Zgjedhjeve (KQZ). Megjithatë kryesia nëntë anëtarëshe e Kuvendit nuk ka asnjë anëtare grua, përderisa kabineti shtatë anëtarësh i Presidentit ka dy gra. Vetëm dy nga 13 komisionet e Kuvendit të Kosovës kryesohen nga gratë. Asnjë grua nuk përfaqësohet në komisionin 11 anëtarësh për punë të jashtme. Komisioni për punë të brendshme dhe siguri dhe ai për

legjislacion dhe gjyqësor kanë nga një anëtare femër. Në përgjithësi, prej 144 anëtarëve në komisione të ndryshme të kuvendit, vetëm 31 për qind janë gra.

Përfaqësimi i grave është paksa më i mirë në nivelin lokal. Në vitin 2009, gratë kishin në mes 22 dhe 28 për qind të ulëseve në secilin kuvend komunal. Asnjë kuvend komunal nuk udhëhiqet nga gratë, dhe vetëm dhjetë zëvendës-kryesuese ishin gra.¹⁸⁸ Në komunitetet pakicë, asnjë nga pozitat e larta jo-shqiptare nuk mbahet nga gratë.

TABELA 5.1 Kategorizimi gjinor i pozitave vendimmarrëse në Kosovë

	Gjithsej	Gra	Burra
Ministra	18	2	16
Sekretarë të përhershëm	18	2	16
Deputetë të parlamentit	120	35	85
Kryesues të komisioneve parlamentare	16	2	14
Kryetarë komunash	36	0	36
Deputetë të kuvendeve komunale	1836	459	1377

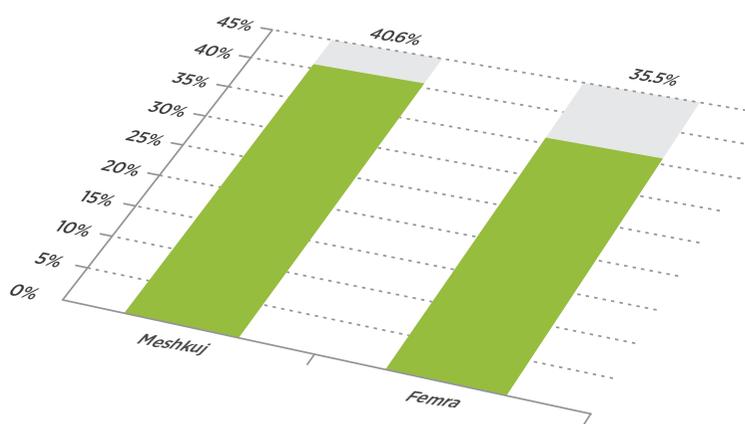
Burimi: Qendra për hulumtime dhe politika gjinore, 2010 (CRGP)

Ndoshta çfarë është më e rëndësishmja është se vet gratë nuk ndihen të pajisura për pjesëmarrjen politike. Aftësitë dhe kapacitetet e shumë prej tyre janë degraduar nga shoqëria që i sheh ato kryesisht si amvise. Aty ku familjet jetojnë jetë minimale, në viset më të varfra rurale, normat e analfabetizimit për gratë janë të larta në nivel të papranueshëm dhe barra e punës pengon fokusin e tyre në aktivizmin politik. Shumica nuk janë të njoftuara për të drejtat e tyre. Shumica jetojnë në një mjedis frike, që ngulfat potencialin e tyre. Për shembull, dhuna në familje është shumë e përhapur dhe paraqet një shqetësim serioz¹⁸⁹. Si rezultat, pjesëmarrja në aktivitetet qytetare është më e ulët në mesin e femrave sesa të meshkujve. Sipas të dhënave të Anketës 'Mozaiku i Kosovës 2009',

35.5 për qind e të intervistuarve femra, përkundrajt 40.6 për qind të meshkujve, marrin pjesë në politikë (votim dhe pjesëmarrje politike). Vetëm 15.2 për qind e grave marrin pjesë në partitë politike apo në veprimet e grupeve politike për dallim me 19.2 për qind të meshkujve. Vetëm 11 për qind e grave kishin kontaktuar ndonjë politikan apo zyrtar publik për dallim me 13% të të intervistuarve meshkuj. Rreth 16 për qind e të intervistuarve femra morën pjesë në debat publik për krahasim me 18 për qind e të intervistuarve meshkuj.

nionit të rinisë nga UNICEF-i në vitin 2010 tregon se të rinjtë ndihen të injoruar nga vendimmarrësit, me vetëm 5.5 për qind të sigurt se zërat e tyre dëgjohej nga personat me autoritet.

ILUSTRIMI 5.2 | **Votimi dhe pjesëmarrja publike, për nga gjinia**

Burimi: Anketa Mozaiku i Kosovës, UNDP 2009

(ii) Të rinjtë Rinia e Kosovës është duke u shkoqitur me të ma dhe nga procesi politik: Afro një nga tre (30 për qind) persona të moshës 18 - 24 vjeç kurrë nuk kanë votuar, në krahasim me 77 për qind të pjesëmarrjes në votime për popullatën e përgjithshme. Pakënaqësia politike ilustron fuqishëm mungesën e interesimit të tyre. Një e treta (33 për qind) e të rinjve që nuk kanë votuar ndihen të përjashtuar nga procesi politik, në krahasim me 25 për qind të të gjithë personave që nuk kanë votuar. Anketa e opi-

TABELA 5.2 | **Pasqyra e votimit për nga grupmosha**

	% e votimit			
	Grupmosha			
	18-24	25-45	>45	Total
Nuk kam votuar	29.8	17.9	27.1	23.4
Nuk kam marrë pjesë në takimet publike të komunës	95.4	90.5	88.7	91.3

Burimi: Anketa Mozaiku i Kosovës UNDP 2009

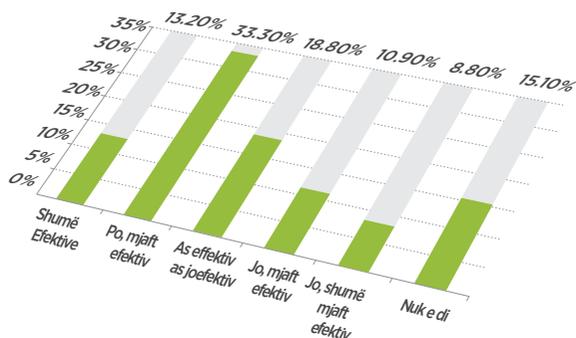
Aktivizmi i të rinjve ngufatet pjesërisht përmes mungesës së organizimit institucional. Në vitin 2010, ishin 13 qendra aktive të rinisë në Kosovë. Gjysma e tyre kishin mungesë të objekteve dhe resurseve themelore që mundësojnë funksionimin e tyre. Që prej themelimit të Ministrisë së Rinisë, Kulturës dhe Sportit, nga to përfituan vetëm rreth pesëmijë të rinj prej popullatës afro 1 milion që janë nën moshën 25 vjeçare.¹⁹⁰ Megjithatë, dëshira për të besuar në procesin politik ende është e dukshme. Përqindja e të rinjve që besojnë se nuk ka shumë rëndësi nëse votojnë, ende tejkalohet nga të tjerët që besojnë se votimi shërben për ndonjë qëllim (19.7 për qind përkundrajt 46.5 për qind). Anketa e UNICEF-it për opinionin e të rinjve në vitin 2010 tregoi korrelacionin e veçantë në mes të besimit në procesin politik dhe identitetit etnik, d.m.th. shqiptarët kanë besimin më të madh në proces kurse serbët më së paku. Ngjashëm, djemve i jepen shumë më shumë mundësi sesa vajzave për të marrë pjesë në aktivitetet pas-mësimore që mund të mundësojë angazhimin politik dhe

lulëzimin e aktivizmit rinor. Familja i jep prioritet sigurisë, reputacionit dhe punëve shtëpiake për vajzat në krahasim me angazhimin politik.

ILUSTRIMI

5.3

Besimi i rinisë në efektivitetin e votimit që të përmirësojë shtetin (15-24 vjeç)

Burimi: Mundësimi i ndryshimit: Zërat e rinisë së Kosovës, UNICEF 2010

(iii) Pakicat kombëtare, në veçanti ato pa status civil: Kosova ka dëshmi të pakta të përfshirjes së pakicave në procesin politik, apo për ndërmarrjen e përpjekjeve për të tejkaluar vetë-përrjashtimin. Përrjashtimi është në veçanti i dukshëm në dy grupe etnike: serbët dhe komunitetet RAE. Të dyja grupet janë të përrjashtuara dhe të vetë-përrjashtuara në aspektin institucional. Shumica absolute (86 për qind) e serbëve nuk kanë votuar në zgjedhjet e vitit 2007.¹⁹¹ Në zgjedhjet lokale të vi-

tit 2009 u rrit numri i votuesve në mesin e popullatës serbe. Për këto zgjedhje u certifikuan 22 entitete politike serbe që morën pjesë në 17 komuna të Kosovës, përfshirë tri komunat në veri të Kosovës: Zveçan, Leposaviq dhe Zubin Potok. Megjithatë në veri të Kosovës askush nuk doli në votim. Bojkotimi pjesërisht iu atribuua frikësimit dhe kërcënimit nga forcat paralele serbe të sigurisë dhe mobilizimit të forcave politike radikale serbe kundër zgjedhjeve, dhe gjithashtu mungesës së ndonjë entiteti politik serb të besueshëm që merr pjesë në zgjedhje.¹⁹²

Shkalla e përrjashtimit të serbëve nga proceset politike është pasqyruar në vlerësimin e tyre të punës së kryetarëve të komunave. Të pyetur rreth kënaqshmërisë së tyre me kryetarin e komunës dhe me punën e tij, dy të tretat e serbëve u përgjigjën "të pakënaqur deri diku" (33 për qind) dhe "shumë të pakënaqur" (21 për qind) në krahasim me vetëm një të pestën e shqiptarëve që kishin përgjigjen e njëjtë. Në kuptim të kënaqshmërisë së tyre me administratën komunale, shumica e të intervistuarve serbë përsëri u përgjigjën "të pakënaqur deri diku" (34.5 për qind) dhe "shumë të pakënaqur" (27 për qind).

TABELA

5.3

Kënaqshmëria me punën e kryetarit të komunës, për nga kombësia

	Sa jeni të kënaqur me kryetarin e komunës dhe punën e tij?				
	Shqiptarë	Serbë	RAE	Të tjerët	Gjithsej
Shumë të kënaqur (%)	18.9	7.2	9.4	8.7	17.4
Të kënaqur deri diku (%)	58.2	26.9	43.8	67.5	54.9
Të pakënaqur deri diku (%)	13.2	32.9	18.8	18.3	15.5
Shumë të pakënaqur (%)	7.0	21.1	6.3	3.2	8.5
Refuzon (%)	0.8	4.8	9.4	0.8	1.2
Nuk e di (%)	1.9	7.1	12.5	1.6	2.5
Gjithsej (%)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Burimi: Anketa Mozaiku i Kosovës 2009

Pakënaqësia e serbëve me proceset politike është vërtetuar nga të dhënat nga anketa që analizon arsyet pse njerëzit mendojnë për të emigruar nga Kosova. Përderisa shumica e shqiptarëve shohin emigrimin si rrugën për mundësitë më të mira ekonomike (84 për qind), më pak se 3 për qind thonë se politika është arsyeja për të ikur (me pakicat tjera etnike që ndajnë mendimet e njëjta), kurse më shumë se gjysma e serbëve dëshirojnë që të ikin nga statusi politik i papëlqyer (52 për qind).

brendshme etnike dhe gjuha e përbashkët gjithashtu kanë penguar përpjekjet për integrimin e tyre në shoqërinë kosovare. Në disa vise ata tolerohen, në raste tjera diskriminohen. Në shumë pak vende ata përkrahen, konsultohen dhe përfaqësohen.¹⁹³

Mungesa e statusit civil komplikon përfshirjen politike për RAE ku gjer një e treta e tyre nuk janë regjistruar pas lindjes dhe nuk kanë dokumentacion civil. Edhe pse RAE nuk janë komuniteti i vetëm i prekur nga mungesa e statusit civil (që shkelë të drejtën the-

TABELA

5.4

Cila do të ishte arsyeja për emigrimin tuaj?

	Kombësia		
	Shqiptarë	Serbë	Të tjerët
Situata ekonomike e pafavorshme në familje (%)	55.2	20.0	62.9
Bashkimi familjar (%)	4.9	8.0	9.7
Mundësitë më të mira ekonomike jashtë vendit (%)	28.8	12.0	17.7
Pakënaqësia me situatën e tashme politike (%)	3.1	52.0	4.8
Diçka tjetër (%)	1.8	0.0	0.1
Nuk e di (%)	6.1	8.0	4.8
Gjithsej (%)	100.0	100.0	100.0

Burimi: Raportet e parajlmërimit të hershëm, tetor 2007 gjer janar 2009 dhe Faton Bislimi, Kosova e porsalindur: Disa zhvillime dhe sfida politike publike, Kolegji universitar VICTORY- Prishtinë, Kosovë Jalifat Publishing Co. - Houston, Teksas, ShBA, qershor 2008

Përrjashtimi i pakicave kombëtare cilësohet kryesisht nga mungesa virtuale e përfaqësuesve të komuniteteve RAE në jetën politike. Përqindja e komuniteteve RAE që mbajnë post politik është 8 për qind në krahasim me normën nga pakicat tjera. Përrjashtimi i tyre ka bazë kulturore si dhe ekonomike. Afro gjysma e RAE klasifikohen si të varfër, një përqindje relativisht e lartë (70 për qind) janë të paarsimuar mbi moshën 12 vjeçare, gjer në një çerek e grave janë analfabete dhe vetëm 42 për qind janë të punësuar në krahasim me 50 për qind të të gjithë kosovarëve. Historia komplekse në mes të shqiptarëve dhe RAE, zhvendosja e shpeshtë e popullatës së tyre, lidhjet e forta të

melore të njeriut dhe vë individët në rrezik nga pashtetësia) ata megjithatë janë në mesin e më të cenuarve pa mbështetje të madhe për rrijetet më të gjera të përkrahjes juridike dhe civile. PZhBV-të e Kosovës, shumica e së cilëve janë RAE etnik, përballen gjithashtu me barriera të larta ndaj përfaqësimit dhe pjesëmarrjes politike. Familjet e të kthyerve, në veçanti ato që rivedosen në viset ku janë pakica etnike, përballen me armiçësi nga fqinjët dhe orvaten që të arrijnë përfshirjen dhe përfaqësimin e drejtë politik në nivelin lokal. Këto çështje, që paraqesin rënie të vazhdueshme nga dekadat e represionit në Kosovë dhe konfliktit të vitit 1999, janë duke shkatërruar demokra-

cinë dhe dëshmitë e Kosovës për të drejtat e njeriut.

(iv) Banorët e komunave pa përpjekje

për aktivitete politike: pjesëmarrja politike ndryshon shumë në mes të komunave, ku pjesëmarrja është më e ulët në zonat me vështirësi ekonomike, barriera gjeografike dhe faktorë tjerë të komplikuar. Ekziston një lidhje e drejtpërdrejtë në mes të sensibilizimit nga ana e autoriteteve dhe pjesëmarrjes në procesin politik, që thekson edhe një herë nevojën për përpjekje nga të dyja anët në ciklin demokratik. Në vitin 2009, një nga tre të intervistuarit raportuan se ishin të njoftuar për organizimin e takimeve publike komunale gjatë 12 muajve të fundit, ku serbët ishin relativisht më pak të njoftuar sesa shqiptarët (14 për qind përkundrejt 32 për qind). Megjithatë, vetëm 8 për qind kishin marrë pjesë në ndonjë takim publik. Në komunat siç janë Dragashi, ku shpërndarja e informatave te banorët është shumë e dobët, vijimi në takimet komunale është gjithashtu i ulët.¹⁹⁴

popullatës serbe. Në Zubin Potok dhe Leposaviq, nëntë dhe tetë për qind të të intervistuarve – pak mbi mesataren në nivel shteti – kishin marrë pjesë ndonjë takim publik gjatë vitit të kaluar. Asnjë i intervistuar nga Dragashi, Lipjani apo Mamusha nuk kishte marrë pjesë në ndonjë takim publik gjatë vitit të kaluar – gjë që flet për shkëputjen e thellë në mes të autoriteteve dhe komuniteteve në këto vise.¹⁹⁵

TABELA

5.6

Gjashtë komunat e para për pjesëmarrje në takimet publike

	% e vijimit të takimeve publike
Skenderaj	12
Zubin Potok	9
Leposaviq	8
Pejë	7
Gjilan	4
Gjakovë	4

Burimi: Raporti i anketës Mozaik UNDP 2009

5.4 Promovimi i përfshirjes në proceset politike – rekomandimet politike

Kosovarët kanë luftuar gjatë dhe fuqishëm për vetëvendosje. Demokracia e tyre është simbol i adhuruar i pavarësisë së shumëpritur, e rrënjosur në besimin se çdo banor i Kosovës meriton që t’i dëgjohet zëri. Do të ishte tragjedi për kosovarët të humbasin besimin në procesin e tyre politik vetëm pas një dekade të ekzistencës, dhe është tepër ironike nëse një demokraci e lindur për shkak të represionit dhe përjashtimit të bëhet instrument i përjashtimit

Prandaj shëndeti i procesit politik të Kosovës varet nga një përpjekje më e sinqertë nga autoritetet në njërën anë dhe grupet shoqërore në anën tjetër, për të aktivizuar mundësitë për

TABELA

5.5

Përshtypjet publike për hapjen e komunave ndaj pjesëmarrjes së qytetarëve, sipas komunës

Komuna	Komunat e vlerësuara si më të hapurat për pjesëmarrjen publike		
	Ndihën të mirëpritur	Ndihën të njoftuar	Kanë marrë pjesë në takime (%)
Skenderaj	83 %	75 %	12 %
Dragash	77 %	1 %	0 %
Rahovec	60 %	15 %	2 %
Shtime	56 %	0 %	0 %
Gillogvc	50 %	35 %	3 %

Burimi: Raporti i anketës Mozaik UNDP 2009

Në mesin e pesë komunave me normat më të larta të vijimit të takimeve komunale, dy janë me shumicë të

shprehje politike në mesin e grupeve më pak të privileguara dhe të fuqishme. Sistemet e kuotave për barazinë etnike dhe gjinore, edhe pse derisa ato mund të çekuilibrojnë format më të rënda të diskriminimit, nuk adresojnë shkaqet dhe mekanizmat e përjashtimit. Të dhënat e paraqitura në këtë raport japin disa rezultate. Prandaj mundësitë kyçe për të zgjeruar përfshirjen politike dhe ringjallur aktivizmin politik duhet të konsiderohen si në vijim:

(i) Rrit llogaridhënien për zbatimin e ligjeve dhe politikave kundër diskriminimit

- **Zhvillo sistemet e përshtatura për zbatim dhe monitorim për legjislacionin ekzistues që promovon përfshirjen politike:** Legjislacioni i gjerë i Kosovës kundër diskriminimit kërkon një strategji më efektive dhe llogaridhënese për ndarje të buxhetit dhe për zbatim. Përveç nëse këto ligje financohen në mënyrë të qëndrueshme dhe adekuate, përfshirë përforcimin e nxitjes në mesin e grupeve të rrezikuara, ato nuk do t'i shërbejnë qëllimit të synuar. Duhet të zhvillohen treguesit për fushat me prioritet, përfshirë pjesëmarrjen e rinisë, grave dhe komuniteteve RAE. Nga autoritetet përkatëse gjithashtu duhet të kërkohet që të raportojnë rregullisht para Kuvendit të Kosovës për përparimin e arritur.
- **Nën mbikëqyrjen e Zyrës e Kryeministrit, krijo mekanizmat ndërministror bashkërendues për hartimin e strategjisë për personat e përjashtuar në aspektin politik:** autoritetet përgjegjëse për arsim, rini, kulturë, ekonomi, komunitete, punë të brendshme dhe drejtësi

në Kosovë duhet të ndërliidhen me qëllim të promovimit të bashkëpunimit në drejtim të përfshirjes politike. Kjo është rruga e vetme për të siguruar përkrahjen e gërshtuar politike në çështjet sfiduese siç janë aktivizmi politik rinor, konfliktet ndëretnike dhe barrierat ndaj pjesëmarrjes së grave. Në veçanti, Kosova ka nevojë për një strategji për të adresuar të drejtën për pjesëmarrje për ata persona pa status civil – ndoshta grupet më të cenueshme krahasuar me të gjitha grupet e përjashtuara në Kosovë.

(ii) Nxitja e një mjedisi të vetëdijesimit politike, me fokus të veçantë në vetë-përjashtimin

- **Institucionalizo konsultimin me shoqërinë civile dhe mediet në hartimin e politikave:** Kosovës i duhet një qasje sistematike për konsultim qytetar e jo një sistem ad hoc. Duhet të futet një sistem i qartë në procesin legjislativ të Kosovës, që shfrytëzohet nga të gjithë sektorët dhe për të gjitha ligjet. Njëkohësisht autoritetet e Kosovës dhe partnerët zhvillimor duhet të punojnë në ndërtimin e vullnetit dhe kapacitetit të institucioneve qytetare që përfaqësojnë grupet e përjashtuara, përfshirë mediet, për të monitoruar punën e qeverisë dhe të bëhen agjent produktiv për formulim të politikave.
- **Promovo fushatat kundër diskriminimit në nivel lokal dhe qendror:** mobilizimi i gjerë social duhet të kryhet për të mobilizuar vetëdijesimin për të drejtat e njeriut – në veçanti duke u përqendruar në gratë dhe komunitetet RAE. Qëllimi i informimit duhet të jetë përforcimi i kohezionit social brenda kon-

tekstit të procesit qytetar, d.m.th. të tejkalojë vetë-përrjashtimin si dhe izolimin. Kjo kërkon ofrimin e mundësive për komunitetet për dialog me njëri-tjetrin, si dhe me autoritetet. Programi i tillë kompleks duhet të zbatohet në nivel lokal dhe të mbështetet nga liderët civil në nivel lokal. Megjithatë, hartimi i nismës dhe financimi i saj duhet të rregullohet në nivelin qendror, dhe duhet të zhvillohet në konsultim me grupet e shoqërisë civile kosovare.

- **Promovo aktivizimin politik në mesin e të rinjve:** hartimi i programeve të veçanta për vetëdijesim dhe edukim qytetar mund të dizajnohen dhe zbatohen duke vënë rininë në shënjestër – d.m.th. brenda kontekstit të Ligjit për fuqizim dhe pjesëmarrje të rinisë. Duhet të shqyrtohen mundësitë për dialog politik dhe aktivizëm brenda dhe jashtë sistemit të tashëm arsimor, për të mundësuar pjesëmarrjen e vajzave dhe djemve, përfshirë vajzat që jetojnë në viset rurale. Kur qendrat e rinisë nuk janë mjaft aktive dhe me resurse të mjaftueshme, duhet të shihen institucionet e larta akademike dhe institucionet private si vende ku mund të takohen të rinjtë, të japin dhe të marrin komente së bashku me autoritetet dhe të krijojnë strategjitë për të përmirësuar perspektivat e tyre jetësore.

Qeveria duhet të gjejë dhe të eksperimentojë me kanale të ndryshme të komunikimit për të informuar rininë dhe popullatën e përgjithshme rreth procesit të rëndësishëm politik

Pjesëmarrës në grupin e fokusit për të rinjtë

(iii) Krijo lidhjet lokale në mes të grupeve të përjashtuara dhe procesit politik në nivelin komunal

- **Përforco dialogun politik dhe informimin përmes OJQ-ve:** duhet të fuqizohen OJQ-të që përfaqësojnë grupet e përjashtuara sociale, përfshirë gjetjen e burimeve vendore dhe të sigurta të financimit (ndoshta përmes donacioneve private). OJQ-të duhet të ndihmohen për të trajnuar komunitetet për mënyrën se si të punojnë së bashku, ashtu që të përfaqësojnë më me efikasitet interesat e tyre të përbashkëta para autoriteteve lokale dhe rajonale.
- **Ofro informata të caktuara për grupet e përjashtuara, si pjesë e procesit të planifikimit komunal:** OJQ-të gjithashtu mund të ofrojnë një lidhje kritike me komunitetet e përjashtuara gjatë hartimit të planeve komunale zhvillimore dhe buxhetore. Planet komunale duhet të hartohen në bazë të konsultimeve me grupet e përjashtuara, dhe takimet e përbashkëta publike nuk janë gjithmonë mjeti më i mirë për konsultimet e tilla, në veçanti për personat RAE të papunë, apo gratë rurale të cenueshme. Duhet të hartohen programet e përshtatura të informimit për këto grupe, për të përfshirë mendimet e tyre dhe për t'i siguruar komentet kthyesë për përfshirje të këtyre pikëpamjeve në planet dhe politikat finale. Në këtë kuptim, sensibilizimi për konsultim duhet të jetë pjesë thelbësore e ndarjes së buxheteve komunale.

(iv) Sfidu faktorët institucional dhe socio-kulturor që kufizojnë pjesëmarrjen e grave

- **Adreso baraspeshën gjinore në institucionet publike të Kosovës:** përmirësimi i baraspeshës gjinore në institucionet qendrore është thelbësor për përforcimin e strukturave qeverisëse, duke i bërë më

pak të brishta në situata krize, duke përfshirë kohën e rënies ekonomike. Në vend të krijimit të kuotave, Kosova duhet të zbatojë një politikë të diskriminimit pozitiv për punësim dhe duhet të krijojë llogaridhënien në lidhje me vendimet për punësim. Pasi që stereotipi gjinor është pengesë në punësimin e shërbimit publik, duhet të ndërmerren veprime për të aftësuar gratë menaxhere për t'i përgatitur ato më mirë për të konkurruar për pozita të larta udhëheqëse.

- **Krijo aleancat sociale dhe institucionale nga gratë për gratë:** politi-

kanet femra të Kosovës, shërbyeset civile, gazetaret, pronaret e bizneseve dhe sindikatat duhet të punojnë më ngushtë së bashku për të shtuar mundësitë për gratë dhe të llobojnë për ndryshim të politikës. Duhet të krijohet një forum për gratë që lidhë të gjitha këto grupe, të përkrahura fillimisht nga partnerët zhvillimor ndërkombëtar e më vonë ndoshta nga të ardhurat nga tatimet. Gjithashtu, këshillohet aftësimi për politikanet gra për mënyrën se si të promovojnë prioritetet dhe shqetësimet e grave gjatë formulimit të politikave.¹⁹⁶

Rezultatet dhe rekomandimet

6.1 Drejt Lisbonës apo jo? Zgjidhje e vështirë për Kosovën

Në vitin e parë të rimëkëmbjes së Kosovës nga konflikti shkatërrues dhe fillimi i epokës së re, shtetet evropiane u takuan në Lisbonë për të diskutuar se si ta bëjnë rajonin e tyre më konkurruesin dhe më të avancuarin në botë. Strategjia e Lisbonës e vitit 2000 lidhi zhvillimin ekonomik dhe përfshirjen sociale në një qark, bazuar në konceptin se potenciali njerëzor është pikë fillestare fundamentale për përparim të vërtetë dhe të qëndrueshëm. Plani i bashkëngjitur i veprimit për këtë strategji mund të mos zbatohet tërësisht deri në vitin 2010, por ai ende përfaqëson një vizion të rëndësishëm për të ardhmen evropiane.

Kosova, me një të kaluar që pasqyron përçarje të brendshme dhe me synim të fuqishëm kah anëtarësimi në BE në të ardhmen, përballet me një zgjidhje të vështirë. Ajo ose shkon kah idealet e Lisbonës për çiltërsi, përfshirje dhe mundësi të barabarta për të gjithë, ose mbetet ngërthyer në sfidat e njëjta të cilat i ka luftuar më parë.

Të gjithë kosovarët kanë ndjenjën se ka ardhur momenti i vendimit para tyre. Në tetor të vitit 2009, Kuvendi i Kosovës miratoi Letrën e Bardhë të emërtuar Sfidat e Kosovës në përfshirjen sociale, një deklaratë e zotimit politik nga Kuvendi i Kosovës për të adresuar çështjet e përjashtimit social dhe promovimin e agjendës

së përfshirjes sociale në Kosovë. Shoqëria mund të prosperojë dhe të arrijë zhvillimin njerëzor vetëm përmes pjesëmarrjes së të gjithë personave në procesin zhvillimor. Ky RKZhNj është hartuar për të përkrahur këto synime. Ai synon në mobilizimin e përpjekjeve të përbashkëta të një game të gjerë të hisedarëve social, përfshirë autoritetet e Kosovës, shoqërinë civile, partnerët zhvillimor dhe grupet e përjashtuara nga shoqëria për të avancuar përfshirjen sociale në të gjitha aspektet e jetës. Pa këtë 'zotim' të gjerë social, asnjë politikë që adreson përfshirjen sociale nuk do të jetë e qëndrueshme dhe efektive, pa marrë parasysh qëllimet e mira të tyre.

"populli është pasuria e vërtetë e kombit",
RZhNj Global i UNDP-së 2010.

Që nga miratimi i strategjisë së Lisbonës, përjashtimi social është bërë fenomen më i dukshëm në Kosovën e porsalindur. Ky kapitull siguron një sintezë të mekanizmave që përshkruan përjashtimin në tërë shoqërinë, duke shpresuar që të inspirojë qasje inovative për adresimin e tij.

6.2 Rezultatet dhe implikimet e rëndësishme

(i) Shkaqet e përjashtimit social në Kosovë kanë lidhje të përbashkëta në mes të sferave ekonomike, arsimore, shëndetësore dhe politike:

- **Mungesa e drejtimit të politikave në çështjet e përfshirjes soci-**

ale: Mungesa e drejtimit të nivelit të lartë për çështjet e përfshirjes sociale ka lënë ministrinë e Kosovës pa orientim. Në mungesë të strategjisë së zhvillimit njerëzor, që është hartuar dhe është plotësisht pronë e Kosovës, do të jetë vështirë që të gjenerohet dhe të mirëmbahet vizioni politik i përbashkët për të udhëhequr dhe bashkërenduar strategjitë e shumëfishta të përfshirjes sociale. Si rezultat, përderisa ministrinë e ndryshme të qeverisë ndajnë përgjegjësinë për ndërhyrje të ndryshme që promovojnë përfshirjen sociale, siç është pagesa e beneficioneve në para të gatshme, përgatitja e të rinjve për punë dhe ndihma për integrim në tregun e punës, ekziston bashkërendim i vogël në mes tyre për të nxjerrë maksimumin nga investimet. Mungesa e drejtimit është tipar i të gjithë mekanizmave të autoriteti qendror dhe lokal dhe është paraprijës i sfidave të qeverisjes, përfshirë problemin e madh të llogaridhënies.

- **Mungesa e zbatimit llogaridhënës të legjislacionit dhe të politikës shton përjashtimin social:** Barazia shoqërore është kryesisht e përcaktuar me Kushtetutën e Kosovës dhe me politikën e saj. Megjithatë nuk ka kategorizim të madh në mes të miratimit të legjislacionit të cilësisë së lartë dhe zbatimit të tij me kohë. Etja për të përvijuar Kosovën me standardet evropiane në sektorët politik, ekonomik dhe social ka tejkalluar kapacitetin e zyrtarëve të saj publik. Ajo, paqëllim, ka ulur edhe rëndësinë e reformave të nevojshme buxhetore dhe të monitorimit që duhet të shoqërojnë miratimin e legjislacionit. Kjo nënkupton se legjislacioni kundër diskriminimit, për shembull, nuk mund të gjejë theks në strategjitë

sektoriale të shëndetësisë dhe arsimit për shkak të mungesës së ndarjes së buxhetit të nevojshëm për të adresuar barrierat ndaj qasjes në kujdesin shëndetësor dhe vijimin e shkollimit nga grupet me privim të ngjashëm të të drejtave. Cilësia e dobët e statistikave të Kosovës, e theksuar nga pamundësia e Entit Statistikor të Kosovës për të siguruar dhe analizuar të dhëna të papërpunuara për politikëbërje, minon edhe më shumë llogaridhënien që kërkohet për të siguruar se strategjitë janë efektive në zvogëlimin e vakumit në mes të privilegjuarve dhe të varfërve.

- **Është rritur shkëputja në mes të cikleve publike dhe të qeverisjes:** Mungesa e zbatimit llogaridhënës ka krijuar një vakum të thellë në mes të qeverisjes dhe të qeverisurve – të cilët me të drejtë duhet të jenë pjesëmarrës në formulim të politikave dhe në monitorim, e kështu të jenë themel i llogaridhënies institucionale. Tani, kosovarët kanë pak zë në politikën ekonomike dhe socio-kulturore të përcaktuara nga autoritetet, apo pak mundësi për të dhënë ide dhe komente, përveç në kabinën e votimit. Mekanizmat për të nxitur këtë konsultim janë ad hok dhe nuk marrin parasysh përjashtimin në nivel të gjerë të grupeve më të izoluar sociale. Si rezultat, çdo konsultim që bëhet është orientuar pothuajse plotësisht kah të fortit në aspektin social dhe në vend se të zvogëlojë, ai i shërben përkeqësimit të pabarazisë në hartimin e politikës.
- **Mungesa e kohezionit social dhe izolimi përjetësojnë përjashtimin nëpër sektorë të ndryshëm:** pasojat e regjimit represiv në shoqërinë kosovare gjatë dekadave, e që kulmoi me konflikt, minon përfshirjen sociale në dy mënyra:

duke përjetësuar izolimin e pakicave përmes dominimit të grupeve shumicë dhe duke nxitur vetë-izolimimin brenda grupeve të cilat nuk dëshirojnë të integrohen. Mungesa e kohezionit social pengon aleancat e komunitetit që të lobojnë për shërbime më të mira shëndetësore dhe arsimore, kufizojnë qasjen në tregjet e punës për miqtë dhe kolegët në vend se të nxisin meritokracinë, i mbyllë dyert pjesëmarrjes politike të pakicave kombëtare dhe krijon një mentalitet të enklavës në mesin e identiteteve kombëtare. Strukturat paralele serbe dhe shqiptare të shëndetit dhe arsimit, dhe niveli i lartë i përjashtimit nga tregu i punës, arsimit dhe kujdesi shëndetësor i RAE, janë disa prej treguesve të problemit më të gjerë social. Mungesa e kohezionit social përkeqësohet nga paqartësitë legjislative dhe administrative, dhe pabarazitë në menaxhimin e çështjeve të tilla të ndjeshme sikurse dokumentacioni civil për familjet e të zhvendosurve dhe të kthyerve, të drejtat pronësore dhe çështjet tjera që lidhen me "pajtimin" – të cilat mbeten të pazgjidhura që nga viti 1999. Përçarjet sociale gjithashtu janë gjithmonë e më të dukshme në mes të viseve urbane dhe rurale, në kuptim të qasjes në shërbime komunale si dhe në mallra dhe shërbime bazike, duke ngujuar ekonomitë familjare rurale të varfra në jetesë minimale apo afër minimale si qasjen e tyre primare në tregjet e faktorëve të punës. Nivelet e ulëta të votimit dhe të aktivizimit në mesin e të rinjve janë shenja paralajmërimi se mungesa e kohezionit social është duke u transferuar si kurth në mes brezash, duke izoluar të rinjtë nga aktivitetet ndër-kulturore për të ndryshuar shoqërinë e tyre për të mirë.

- **Mospasja e ndërlidhjeve sektoriale shkatërron përpjekjet korrigjuese:** Janë duke humbur mundësitë për të adresuar aspektet e përbashkëta të përjashtimit social nëpërmjet bashkëpunimit sektorial. Për shembull, nivelet e larta të papunësisë së të rinjve nuk adresohen nga Ministria e Ekonomisë dhe Financave përmes bashkëpunimit me sektorin arsimor për të përforcuar programet e përgatitjes për punë brenda kurrikulumit të Kosovës. Gjithashtu, mundësitë për të përmirësuar informimin mbi shëndetësinë për grupet shumë të cenueshme, për shembull vajzat e varfra në viset rurale, nuk ndiqen përmes aktiviteteve shkollore jashtë-kurrikulare. Ministria e Kulturës, Sportit dhe Rinisë nuk është e lidhur me Ministrinë e Shëndetësisë për të shqyrtuar mënyrën se si adoleshentët e cenuar, në veçanti komunitetet RAE, apo madje edhe të rinjtë me aftësi të kufizuara, mund të avokojnë tek autoritetet lokale të shëndetësisë për përmirësim të shërbimeve për homologët e tyre përmes qendrave ekzistuese të rinisë. Mundësitë e tilla të humbura minojnë përpjekjet për të adresuar barrierat specifike sektoriale për përjashtimin social në metodën kosto-efikasitet, që edhe njëherë flet për mungesën e koherencës politike në nivelin qendror që mund të reflektohet edhe në planet ministrore.
- **Pabarazitë rajonale dhe urbane/rurale nxisin dallimet në mes të grupeve sociale:** Politikat sektoriale të Kosovës për krijim të vendeve të punës, shëndetësi dhe arsim, si dhe politikat e saj për mbrojtje sociale, nuk kanë marrë parasysh barrierat e ndryshme rajonale dhe gjeografike të përjashtimit. Ekzistojnë pabarazi të mëdha në kup-

tim të qasjes në tregjet e faktorëve të punës, varfërisë, viteve mesatare të shkollimit dhe standardeve të kujdesit shëndetësor në mes të rajoneve, si dhe në mes të viseve urbane dhe rurale. Viset rurale mbesin vendet kryesore të varfërisë në Kosovë (mungesë e qasjes në mallra dhe shërbime bazike), kurse viset urbane janë më të prekura nga mungesa e punës së denjë dhe opsionet tjera për të krijuar të ardhura. Mungesa e shërbimeve të informimit për promovim të shëndetit dhe arsimit në gjuhë lokale aty ku është e domosdoshme, pengon pranimin e shërbimit nga personat që kufizohen për nga distanca dhe gjeografia e vështirë.

- **Diskriminimi i përhapur socio-kulturor pengon segmentet e mëdha të shoqërisë:** Normat kulturore rreth rolit të grave dhe vajzave dhe personave me aftësi të kufizuara si dhe diskriminimi i rrënjor kundër grupeve të caktuara etnike (kryesisht RAE), janë duke shteruar tërë potencial socio-ekonomik të Kosovës. Për gratë, personat me aftësi të kufizuara dhe RAE, këto norma socio-kulturore kanë çuar në praktikën e vetë-përgjashtimit në lidhje me proceset vendimmarrëse. Të dyja kontribuojnë në përjashtim përmes rezistencës ndaj integritetit (në rastin e RAE) apo duke pranuar dhe kaluar kufizimet te vajzat dhe anëtarët tjerë të familjes. Frika nga dënimimi, izolimi dhe madje dhuna, janë faktorë që pengojnë gratë nga kundërshtimi i roleve tradicionale për të marrë përsipër një rol më të madh në jetën politike dhe ekonomike të Kosovës. Diskriminimi socio-kulturor është në veçanti dëmtues kur kemi të bëjmë pjesëmarrjen ekonomike (ku gratë dhe RAE kanë qasjen më të paktë në tregjet e faktorëve të punës),

dhe në arsim, ku pariteti gjinor është duke u reduktuar në vend se të rritet me kohën, dhe vajzave iu mohohen të drejtat për mësim në krahasim me djemtë për shkak të varfërisë, distancës apo mungesës së prioritetit.

- **Mungesa e vetë-mbështetjes ka ndikim korroziv mbi zhvillimin njerëzor:** Asistenca ndërkombëtare për Kosovën, përderisa kishte synim të mirë, ka çekuilibruar trajektoren e saj të zhvillimit njerëzor. Ekonomia e Kosovës është bërë e varur nga transaksionet ndërkombëtare, tatimet në importe (të mundësuar nga prezenca e madhe ndërkombëtare) dhe remitancat. Vizioni i saj legjislativ dhe politik udhëhiqet nga partnerët e jashtëm, dhe ritmi i reformës ka lënë pas kapacitetin për realizim. Shoqëria civile është rritur për të akomoduar nevojat e aktorëve ndërkombëtar për të ekzekutuar buxhetet e ndihmës, duke kufizuar “përzgjedhjen natyrore” për OJQ-të ku vetëm ato me vlerë të mirëfilltë si faktor të komunitetit do të gjejnë financim dhe shtytje vendore. Prandaj, vetë-mbështetja është faktor kritik gjatë krijimit të kushteve paraprake ashtu që të rrënjoset përfshirja sociale – pasi që Kosova pranon realitetin se e ardhmja e saj është përgjegjësi e saj.
- (ii) **Përderisa përjashtimi është fenomen i gjerë, disa grupe ndikohen veçanërisht dhe kërkojnë përkrahje të veçantë:**
 1. **Të papunët afatgjatë:** Duke marrë parasysh rritjen e BPV-së së Kosovës me nivel të lartë të papunësisë dhe normat e larta të pjellorisë, pjesa më e madhe e të papunëve janë në papunësi afatgjatë. Papunësia ka tendencë që të jetë afatgjatë ku afro 82% e

të papunëve janë të papunë mbi 12 muaj. Rrjetet e sigurisë sociale të përfaqësuara nga familjet, siç është mosha e fëmijëve, krijojnë brishtësi ekstreme për të papunët afatgjatë dhe për familjet e tyre. Asistenca sociale nuk është e orientuar për të reduktuar varësinë në mungesë të skemave të punëkërkesve dhe mundësive për mësim. Papunësia pengon qasjen e plotë në kujdesin shëndetësor (për shkak të kostos) dhe kufizon ciklin e mësimin, bart rrezik të lartë të varfërisë madje me qasje në tregjet tjera faktorë dhe rrezik më të lartë të përjashtimit nga shërbimet komunale dhe publike. Normat e arsimit janë më të ulëta në mesin e të papunëve. Normat e përjashtimit nga tregjet e faktorëve të punës janë katër herë më të larta në mesin e atyre me më pak se 10 vjet të shkollimit në krahasim me ata me mbi 17 vjet të shkollimit. Familjet e të papunëve dhe fëmijët e tyre kanë gjasat më të mëdha për tu përjashtuar nga mësimi, dhe kanë më shumë gjasa që të kërkojnë nga fëmijët e tyre të punojnë me qëllim të plotësimin të të ardhurave të familjes.

2. Fëmijët dhe rinia e pafavorizuar:

Rinia ka fuqinë më të vogël ekonomike dhe sociale për tu çliruar nga përjashtimi dhe kjo dëmton mundësinë e tyre për jetesë pothuajse përtej mundësisë për korrigjim dhe krijon kurthe në mes brezash. Rinia e përjashtuar në Kosovë janë anëtarë të familjeve të varfra apo të familjeve me të papunë afatgjatë që punojnë me mëditje, pjesë e komuniteteve RAE të Kosovës, pjesë e komuniteteve pa qasje të mjaftueshme në shërbime, mbrojtje mjedisore apo informatë, që jetojnë në viset e largëta apo rurale apo janë vajza që i nënshtrohen praktikave kufizuese

kulturore. Të rinjtë ndikohen nga përjashtimi ekonomik i tregut faktorë, ku 48% klasifikohen si të varfër në krahasim me 45% të përqindjes mesatare të Kosovës. Norma e papunësisë së rinisë qëndron në 73%, që është më shumë se gjysma e mesatares së Kosovës prej 43%. Përjashtimi nga arsimit është në veçanti një çështje e rënduar për fëmijët e pakicave të kurthuar në sistemet paralele, të cilët e paguajnë çmimin për historinë e përjashtimit të Kosovës, si dhe vajzat në kontekst të paritetit të zvogëluar gjinor në klasë. Fëmijët e pakicave etnike janë në veçanti të ndikuar rëndë nga izolimi, mungesa e prioritetit nga prindërit dhe pamundësia për të vijuar shkollimin në gjuhë lokale. Mungesa e informimit cilësor për shëndetësi dhe mungesa e informimit adekuat për shëndetin e nënës, fëmijës, adoleshencës dhe riprodhimit për rininë e pafavorizuar krijon probleme shëndetësore dhe probleme në të ushqyer për shumë persona. Pirja e duhanit, higjiena e dobët dhe ngrënia e pashëndetshme shkatërron zhvillimin e tyre, ku afro një nga shtatë persona janë të zhvilluar më pak në krahasim me moshën dhe afro një në gjashtë persona janë të dobët nga anemia. Të rinjtë janë të vetëdijshëm për përjashtimin e tyre, që pasqyrohet në ulje të daljes në votim nga votuesit e rinj dhe rënie në aktivizmin politik – përkundër dëshirës së tyre për t'i kontribuar shoqërisë së tyre dhe për të punuar së bashku në lidhje me përçarjet etnike dhe kulturore.

3. Gratë rurale: Përjashtimi de fakto social i potencialit të grave të Kosovës është faktor kyç në rënien e saj ekonomike dhe për tregun jokonkurrues të punës. Pjesëmarrja në fuqinë punëtore për gratë

është 26.1 për qind, në krahasim me 65.8 për qind për meshkujt dhe me mesataren evropiane prej 64%. Gratë kanë norma më të larta të papunësisë sesa burrat dhe më pak burime tjera të të ardhurave, që kufizon seriozisht qasjen e tyre në tregjet e punës (për shembull vetëm 6 për qind e pronarëve të biznesit janë gra). Në veçanti, gratë rurale kanë gjasat më të mëdha që të izoloohen në jetesë minimale, kanë gjasa më të mëdha për të qenë analfabete dhe kanë më pak mundësi të qasjes në shërbime dhe informatë në të cilat kanë të drejtë. Faktorët që përjashtojnë viset rurale në përgjithësi nga qasja e barabartë në shërbimet cilësore (siç është distanca nga shërbimet, varfëria, kostoja e transportit, etj.) ndihen veçanërisht rëndë nga gratë dhe vajzat në viset rurale – të cilat bartin barrën më të madhe të punës në shtëpi dhe shpeshherë e kanë të ndaluar që të zgjerojnë njohuritë e tyre. Prandaj gratë në viset rurale kanë gjasë që të vuajnë më shumë nga shëndeti dhe të ushqyerit, të kenë normë të ulëta të ushqimit ekskluziv me gji, të kenë normë të larta të tymosjes së duhanit, normë të larta të anemisë (23%) dhe nivel më të ulëta të arsimit. Përjashtimi i grave rurale në këtë mënyrë jo vetëm që pengon zhvillimin në viset rurale, por kalon vlerat e ushqimit dhe arsimit të dobët tek fëmijët që tanimë janë në rrezik nga përjashtimi.

4. Pakicat RAE të Kosovës: Komunitetet RAE janë shembull i përjashtimit në Kosovë. Ata kanë normat më të lartat të përjashtimit nga tregjet e punës (40.6% nuk mund t'i qasen asnjë tregu faktorë në krahasim me vetëm 8% të kosovarëve në përgjithësi). Afro 60% janë të përjashtuar nga mallrat dhe shërbimet

bazike dhe e kanë të pamundur që të përmbushin nevojat e tyre kritike, në krahasim me 21.1 për qind të mesatares së Kosovës. Ekonomitë familjare të RAE kanë normë të papunësisë mbi mesatare (58 për qind përkundrejt 48 për qind), ku 75 për qind e meshkujve të rinj të moshës 15-24 janë të papunë. Vetëm 8 për qind e romëve të moshës së punës mbajnë pozita udhëheqëse në krahasim me 13.9 për qind të serbëve dhe 15.8 për qind të grupeve tjera pakicë. Fëmijët RAE janë më të përjashtuarit nga arsimit, ku një çerek nuk vijon shkollimin fillor fare dhe dy të tretat apo më shumë nuk vijojnë shkollimin e mesëm. Vetëm 1.4 për qind e grave dhe burrave RAE kanë vijuar apo kanë përfunduar shkollën e mesme dhe një pakicë shumë e vogël kanë vijuar apo përfunduar universitetin. Së paku 16 për qind e RAE janë analfabetë, ndërsa për gratë RAE ky nivel është një çerek. Norma e pjesëmarrjes së RAE në poste publike është vetëm 8% e pakicave etnike joserbe, përderisa ata përbëjnë mbi një të tretën e popullatës pakicë joserbe. Për RAE që jetojnë në rajonin e Mitrovicës, helmimi me metale të rënda nga kontaminimi me plumb është duke shkatërruar shëndetin dhe dobëson kapacitetin për t'i ikur përjashtimit. Të gjithë fëmijët RAE që jetojnë afër zonave të kontaminuara tregojnë nivele shumë të dëmshme në plumbin në gjakun e tyre. Problemi më i madh me të cilin përballen familjet RAE megjithatë është problemi socio-kulturor. Ata janë izoluar nga shoqëria e Kosovës, shpeshherë të diskriminuar, të papërfaqësuar dhe të injoruar. Mungesa e mundësive për integrim përforcon përjashtimin. Megjithatë përfshirja sociale në Kosovë nuk mund të ecë përpara nëse ata lihen prapa. Një

vajzë RAE që jeton në kampin e përkohshëm në Mitrovicë është individi më i përjashtuar në Kosovë, dhe meriton nivelin më të madh të përkrahjes.

5. Personat me aftësi të kufizuara:

Vetëm 10% e fëmijëve me nevoja të veçanta ndjekin arsimin e rregullt, për shkak të izolimit, mungesës dhe qasjes në objekteve adekuate, dhe pamundësisë për të udhëtuar. Punësimi për personat me aftësi të kufizuara fizike pengohet nga mungesa e infrastrukturës dhe objekteve adekuate urbane që mundësojnë qasjen dhe punën e tyre, që ekspozon personat me aftësi të kufizuara në varfri në mungesë të qasjes në tregje tjera faktorë (në veçanti në qytetet sekondare ku janë të kufizuara tregjet e faktorëve të punës që janë të tjera nga punësimi dhe biznesi). Çmimi i

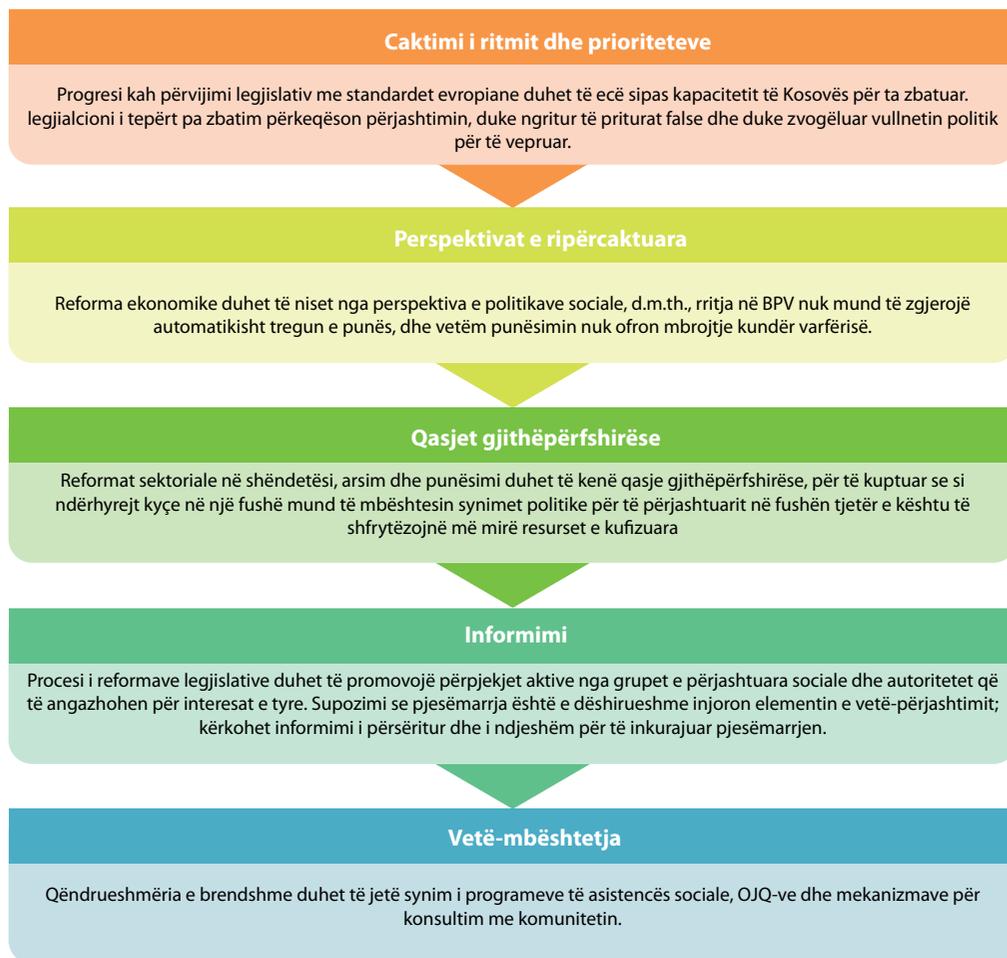
lartë i barnave, mospasja e kujdesit mjekësor specialist dhe mungesa e qasjes në qendrat e kujdesit shëndetësor përjashton shumë persona nga kujdesi shëndetësor që do të mund të përmirësonte mundësitë e tyre jetësore.

"(...) duhet t'i vejmë vet njerëzit të parët, dhe të zhvillojmë potencialin e tyre të pashfrytëzuar. Kapitali njerëzor është pasuria më e madhe e Kosovës, nga ngazëllimi dhe ndërmarria e rinisë së saj e gjer te llojlojshmëria e trashëgimisë kulturore dhe etnike (...)"

Osnat Lubrani, Editorial në "Koha Ditore", Dhjetor 2010

(iii) Politikat e caktuara nuk mund të adresojnë këta sektorë, grupe apo struktura qeverisëse ndarazi.

Kur të faktorizohet realiteti i përjashtimit social në Kosovë, mund të nxirren këto mësimet për modelet e ardhshme të politikave:

6.3 Rekomandimet për ndryshim të politikave

- **Zhvillo një kornizë zhvillimore mbarë-kosovare për përfshirje sociale:** Synimi i Kosovës për shtetësi të njohur gjerësisht varet nga puna e administratës publike në ofrimin e shërbimeve të rëndësishme për popullatën dhe përforcimi i besimit në qeverisje përmes zgjerimit të debatit publik për politikëbërje. Për të adresuar me efektivitet synimet e përfshirjes sociale, Kosova duhet të vë në lëvizje hartimin e strategjisë mbarë-kosovare për zhvillim njerëzor për të zvogëluar pabarazitë sociale dhe për të ngritur kapacitetet dhe mundësitë e njerëzve. Zbatimi i kësaj kornize, i mbështetur nga partnerët ndërkombëtar të Kosovës, duhet të institucionalizojë një proces vjetor të rishikimit dhe riformulimit të prioriteteve mbarë-kosovare për përfshirjen sociale për të bashkuar në aspektin strategjik prioritetet politike dhe programe të ministrive të linjës dhe të udhëzojë ministrinë në aktivizimin e kornizave të tyre zhvillimore nga drejtimi strategjik i nivelit të lartë.
- **Krijohet udhëheqje të nivelit të lartë për përfshirje sociale për të promovuar bashkëpunimin ndërsektorial:** në mungesë të drejtimit efektiv dhe bashkëpunimit ndërmintor, nismat e pakoordinuara mund të rrezikojnë njëra-tjetrën. Për të përmirësuar bashkërendimin e politikave për një Kornizë eventuale zhvillimore të Kosovës, udhëheqja për përfshirje sociale duhet të zyrtarizohet nën zyrën e Kryeministrit, e përkrahur nga një komision bashkërendues i zëvendësministrave të ministrive përkatëse. Përveç bashkërendimit të politikës, komisioni mund të jetë përgjegjës për të monitoruar bashkërendimin për zbatimin e politikave në fushën e përfshirjes sociale.
- **Ridrejto përpjekjet e qeverisjes në zbatim:** duke siguruar mbulesë financiare të ligjeve. Proceset buxhetore dhe monitoruese të Kosovës kërkojnë reformë të menjëhershme dhe urgjente. Financimi për politikën e përfshirjes sociale duhet të institucionalizohet, në veçanti për sektorët e shëndetit dhe arsimit, si dhe për barazi gjinore, personat me nevoja të veçanta dhe mbrojtje të grupeve RAE.
- **Ridrejto përpjekjet e qeverisjes në llogaridhënie:** duke përmirësuar statistikën dhe monitorimin. Strategjitë dhe ndërhyrjet duhet të mbesin tregues dhe caqe specifike dhe të matshme të përshatura në veçanti kah synimet me prioritet për përfshirjen sociale. Për t'i bërë këto masa efektive, duhet të përforcohet baza e dëshmive për përfshirjen sociale. Regjistrimi i fundit gjithëpërfshirës i popullatës në Kosovës është bërë në vitin 1981 dhe të dhënat aktuale demografike janë vetëm një përlllogaritje. Ekziston nevoja urgjente për të përforcuar Entin Statistikor të Kosovës dhe për të përmirësuar lidhjet e saj me ministrinë e linjës.
- **Siguro politika reaguese dhe përfshirëse të decentralizimit.** Kosova duhet të ridrejtojë politikën e saj të decentralizimit në përforcimin e marrëdhënies në mes të autoriteteve dhe komuniteteve. Aktualisht, komunat kanë mungesë të resurseve mjaft të fuqishme finan-

ciare dhe njerëzore për të zbatuar politikat e përfshirjes sociale të zhvilluara në nivelin qendror. Modellet e ndarjes së resurseve në mes të niveleve qendrore dhe komunale duhet të jenë proporcionale me shkallën e sfidave për të siguruar se personat më të cenueshëm kanë mundësinë që të përfitojnë. Aftësitë e administratorëve lokal dhe të ofruesve të shërbimeve gjithashtu duhet të përmirësohen, për të ofruar drejtim të qartë për standardet minimale të qasjes në shërbimet bazike.

- **Të përshtatet sigurimi i resurseve për të shënjestruar barrierat specifike ndaj përfshirjes sociale:** Pas identifikimit të përjashtimit, duhet të ndërmerren veprime korigjuese urgjente përmes strategjive specifike sektoriale për të arritur tek të përjashtuarit. Për shembull, në sektorin e shëndetësisë, nëpërmjet fushatave të përshtatura lokale të financuara nga resurset qendrore duhet të adresohen barrierat me të cilat përballen pleqtë e rrezikuara, gratë rurale dhe fëmijët e tyre, të rinjtë e varfër dhe komunitetet RAE të Kosovës për tu qasur shërbimeve më bazike shëndetësore, për të marrë informata lidhur me shëndetin, për të mbrojtur veten nga rreziqet mjedisore (në veçanti intoksikimin kronik me plumb në Mitrovicë) dhe për të paguar barnat. Në sistemin arsimor, duhet të zbatohen fushatat e veçanta për të ngritur qasjen në arsimin e rregullt nga personat me aftësi të kufizuara, vajzat rurale, grupet RAE dhe fëmijët parashkollor (në veçanti të varfrit) – përfshirë nismat e tilla siç janë financimi i transportimit të fëmijëve në shkollë dhe prapa,

krijimi i objekteve parashkollore, adaptimi i shkollave për fëmijët me nevoja të veçanta dhe kontakti me prindërit dhe familjet me qëllim të përmirësimit të caktimit të prioritetëve në lidhje me arsimin e të përjashtuarve.

- **Institucionalizo konsultimet publike të balancuara në aspektin gjinor në nivel qendror dhe atë lokal:** Kosovës i duhet një mekanizëm i institucionalizuar e jo ad hoc për konsultim publik, për të dëgjuar zërat e grupeve të përjashtuara gjatë formulimit të politikave, dhe për të dërguar komentet kthyesë të këto grupe pas hartimit të politikave. Kujdes të veçantë duhet kushtuar konsultimit me gra dhe burra nga mesi i grupeve të cenueshme, pasi që trajtohen çështjet dhe shqetësimet e tyre. Konsultimet, në veçanti me grupet e përjashtuara nga shoqëria, mund të ndihmojnë në identifikimin e prioritetëve për ndërhyrje, për të arritur konsensus, për të shqyrtuar ide, për të përmirësuar pranimin e propozimeve të reja, për të gjetur zgjidhje politike kosto-efikasitet dhe për të shtuar transparencën në vendimmarrje dhe ofrim të shërbimeve. Duhet të krijohen edhe mekanizmat lokal të konsultimit për të shënjestruar asistencën sociale në mënyrë më efektive dhe për të aktivizuar personat që përjetojnë përjashtimin social. Me qëllim të mobilizimit të potencialit të tyre për të lidhur komunitetet dhe autoritetet, OJQ-të kanë nevojë për përkrahje kombëtare me qëllim që të zhvendosen nga mbështetja në financimin e jashtëm në burime më të qëndrueshme në bazë të vlerave të tyre të qeverisjes dhe komuniteteve.

- **Nisja e fushatës mbarë-kosovare për të promovuar kohezionin social:** Kosova ka nevojë që të adresojë përçarjet e saj më të thella sociale para se të rrënjosen politikat e përfshirjes sociale. Kjo mund të arrihet vetëm përmes rritjes së vetëdijesimit publik për koston e lartë socio-ekonomike të diskriminimit, ofrimin e mundësive për dialogun në mes të komuniteteve dhe nxitjen e angazhimit të ndërsjellë në procesin e pjesëmarrjes qytetare nga grupet e përjashtuara në njërin anë dhe personat me autoritet politik në anën tjetër. Programi i tillë i gjerë doemos do të zhvillohej dhe financohej në nivelin qendror, përkatësisht nga mekanizmi bashkërendues i Kosovës për përfshirje sociale; megjithatë ai duhet t'iu përshtatet nevojave të komunave individuale dhe të përfshihet në buxhetet komunale. Tri fushat kritike për ndërhyrje sociale janë: barazia gjinore në sferën socio-ekonomike dhe politike, tensionet e ashpra në mes të shqiptarëve dhe serbëve të Kosovës (përfshirë sigurinë e të kthyerve) dhe integrimi i komuniteteve të diskriminuara RAE. Pasi që tanimë ekziston një pjesë e madhe e legjislativës për të gjitha këto çështje, strategjia e bashkërenduar duhet të përqendrohet në përzgjedhjen e fushave me prioritet për veprim (gjeografike dhe të bazuara në çështje), duke ndarë fondet dhe duke zhvilluar treguesit për të matur ndryshimet në perceptimin publik dhe lidhjet sociale për zhvillim.
- **Zgjero tregun e punës me fokus në transformimin rural:** Pasi që punësimi përfshirës lidhet ngushtë me kohezionin social dhe vetë-

mbështetjen, Kosova nuk mund të pres për ndryshimet makro-ekonomike me qëllim që të zgjerojë tregun e saj të punës. Në ndërkohë, Kosova duhet të përshtejë reformat në klimën e saj afariste që të mundësojë lulëzimin e NVM-ve, në veçanti në komunitetet me norma shumë të ulëta të punësimit dhe dallime të mëdha në punësim në mes të grupeve etnike. Nisma për punëkërkues është me urgjencë të menjëhershme për të drejtuar punëkërkuesit e rinj dhe të papunësuarit në drejtim të aftësisimit për përgatitje për punësim dhe mundësitë potenciale të reja për punësim. Partneritetet publiko-private do të jenë thelbësore për suksesin e kësaj skeme, përfshirë inkurajimin e aftësisimit në mes të vendeve të punës. Pasi që varfëria është më e pranishme në viset rurale, në vend të subvencioneve bujqësore duhet të shqyrtohen mundësitë tjera, përfshirë bërjen e bujqësisë në prona të vogla më efektive, të krijohen kooperativat për të përfituar nga ekonomitë e shkallës në prodhim dhe marketing, dhe nxitjen e NVM-ve për krijimin e vendeve të punës jobuqësore në viset rurale – në veçanti për gratë rurale.

- **Përvijimi i arsimit dhe aftësisimit profesional me nevojat e tregut të punës, duke u fokusuar në rini, personat e papunë në afat të gjatë dhe gratë:** Për të konkurruar në ekonominë e tregut, e ardhmja e Kosovës, punëkërkuesit e ri dhe të tashëm duhet të zhvillojnë aftësitë të cilat kërkohen në treg. Duhet të paraqitet sistemi i mësimit gjatë gjithë jetës me qëllim të përgatitjes për punë për të rritur integrimin në tregun e punës, në veçanti për

gratë dhe të papunët afatgjatë. Kjo do të kërkojë përshtatjen e kurrikulumit të Kosovës për të siguruar se të diplomuarit e shkollës së mesme posedojnë shkathtësitë teknike dhe teknologjike për punë të kualifikuar, përvijimin e programeve universitare dhe profesionale me nevojat e tregut të punës dhe krijimin e skemave të aftësimi në vend të punës në partneritet me punëdhënësit privat. Mundësitë e mësimi në moshë të rritur, në veçanti për gratë, mund të zhvillohen dhe bashkë-financohen përmes OJQ-ve dhe partneriteteve publiko-private.

- **Redukto pabarazitë individuale dhe rajonale përmes rrjeteve të shënjestruara të sigurisë sociale, përfshirë barazimin e transferimeve sociale:** Rrjeti i sigurisë sociale të Kosovës duhet të orientohet kah minimizimi i dhënies së asistencës sociale personave të cilët nuk janë të varfër. Të reduktohet varfëria e gjerë e fëmijëve – opsionet e politikave përfshijnë paraqitjen e një sistemi për dhënie e beneficioneve për fëmijë dhe lidhjen e si-

stemit të beneficioneve për fëmijët më të rritur me vijueshmërinë në shkollë. Duhet të analizohet edhe koncepti i transferimeve sociale në nivel komunal, për të reduktuar dallimet ndër-rajonale dhe për të përfortuar infrastrukturën e dobët sociale në nivelin lokal. Pasi që dallimet brenda komunave janë aq të mëdha, ndoshta më të mëdha sesa dallimet në mes tyre, transferimet e tilla mund të jenë specifike për zonat të cilat përjetojnë sfidat më të mëdha në mbështetjen e grupeve të përjashtuara.

- **Vendos rininë dhe gratë si nxitës të përfshirjes, duke punuar përmes sistemit të arsimit dhe partneriteteve publiko-private:** Të rinjtë e Kosovës dhe potenciali i pashfrytëzuar i grave janë aleatët me potencial të madh në betejën kundër përjashtimit social. Të rinjtë në veçanti kanë sjellje më elastike kundrejt roleve tradicionale gjinore dhe sociale, janë më të predisponuar që të lidhen me njëri-tjetrin përgjatë kufijve etnik, kulturor dhe gjinor dhe kanë hisen më të madhe në të ardhmen e Kosovës.

Jeta në Kosovë 2010: Përshkrim

Indeksi i Zhvillimit Njerëzor për Kosovë është shtuar nga 0.740 sa ka qenë në vitin 2006 në 0.777 në vitin 2010. Ndërsa sipas llogaritjeve të kryera për Raportin Global të Zhvillimit Njerëzor për vitin 2010, nga ana e Ekipit të UNDP-së në Kosovë për Hulumtim dhe Politika, IZhNj-ja e Kosovës për vitin 2010 është 0.700. Rritja e vlerës së përgjithshme të IZhNj-së ka qenë fuqishëm e ndikuar nga rritja e indeksit të BPV-së gjatë periudhës kohore 2000-2007 dhe shtimi i konsiderueshëm i numrit të objekteve arsimore për shkollat e mesme dhe universitetet.

- Jetëgjatësia e pritur në lindje është shtuar nga 67 në vitin 2005 në 69 në vitin 2008, përderisa shkalla e vdekshmërisë është zvogëluar nga 29.1 në vitin 2000 në 19.3 në vitin 2009. Mbulueshmëria e përgjithshme e imunizimit është përmirësuar në masë të madhe, prej shkallës shumë të ulët me 19-40 për qind sa ka qenë pas konfliktit të vitit 1999, në 95 për qind, në nivel të Kosovës, në vitin 2009.
- Ekziston shkallë e lartë e papunësisë. Vlerësohet se rreth 48 për qind e fuqisë punëtore ka qenë e papunësuar në vitin 2008, përderisa shkalla e papunësisë për të rinjtë ka qenë 73 për qind. Papunësia duket të jetë afatgjatë, ku pothuajse 82 për qind e të papunësuarve nuk janë duke punuar për më shumë se 12 muaj.
- Një numër relativisht i lartë i ekonomive familjare (7.6 për qind) nuk kanë ndonjë biznes apo tokë pune dhe janë të papunësuar. 42.7 për qind e ekonomive familjare nuk kanë ndonjë biznes apo tokë pune, por marrin pjesë në tregun e punës. Punësimi, i vetëm nuk mbron nga varfëria meqë 6.4 për qind e ekonomive të varfra familjare kanë pasur të punësuar anëtarë të familjeve të tyre.
- Varfëria është e përhapur. Rreth 45 për qind (pak më shumë se 2 nga 5 kosovarë) jetojnë nën kufirin e varfërisë (i cili është përcaktuar të jetë në 43 Euro për muaj). Varfëria është më e lartë në mesin e atyre që jetojnë në familje të mëdha, atyre që jetojnë me shumë anëtarë të familjes që nuk janë të punësuar dhe atyre që kanë nivel të ulët të arsimimit. Të varfrit janë po ashtu gjeografikisht të koncentruar në viset rurale dhe në disa rajone të Kosovës, siç janë rajonet e Prizrenit dhe Gjilanit.
- Varfëria është e përqendruar në disa pjesë të caktuara gjeografike. Rajoni i Prizrenit, Dragashi dhe Malisheva kanë shkallë më të lartë të përjashtimit nga të gjitha tregjet e faktorëve të prodhimit,

përderisa në rajonin e Gjilanit, Viti ka pasur një shkallë më të lartë të përjashtimit nga tregjet e faktorëve të prodhimit me 18.6 për qind.

- Treguesit e shëndetësisë së popullsisë janë të dobët. Treguesit e shëndetësisë në Kosovë janë ndër më të këqijtë në Evropë. Shkalla e vdekshmërisë së fëmijëve është 18-49 për 1,000, ndërsa ajo e vdekshmërisë së fëmijëve nën moshën pesëvjeçare është 35-40 për 1,000 lindje të gjalla, duke qenë kështu ndër më të lartat në Evropë. Sfidë tjetër në fushën e shëndetësisë është përhapja e lartë e tuberkulozit.
- Komunitetet në Mitrovicë jetojnë në një zonë e cila është shumë e ndotur me plumb dhe metale tjera të rënda. Edhe pse për shkak të shqetësimeve shëndetësore, prodhimi i plumbit në Mitrovicë është ndalur në vitin 2000, komunitetet që jetojnë aty ende duhet të ballafaqohen me këto rreziqe mjedisore dhe ndikimet e tyre negative, në veçanti, me nivelin e lartë të plumbit në gjakun e tyre, që rrezikon aftësinë e tyre për t'u zhvilluar dhe mënyrën e të sjellit, si dhe paraqet rreziqe tjera për shëndetin e tyre.
- Disa grupe etnike janë më të përjashtuara ekonomikisht sesa të tjerat. Me 40.6 për qind të përjashtuar nga të gjitha tregjet e faktorëve të prodhimit, në mesin e komuniteteve RAE mbretëron shkalla më e lartë e përjashtimit. Me 8.1 për qind, edhe shqiptarët po ashtu ballafaqohen me një shkallë të përjashtimit e cila është më e lartë sesa mesatarja (shkalla mesatare është 7.6 për qind), përderisa turqit dhe boshnjakët ballafaqohen me

shkallën e përjashtimit prej 5.4 për qind, ndërsa shkalla më e ulët e përjashtimit është në mesin e serbëve (3 për qind). Për shembull, punësimi në mesin e komuniteteve RAE është shumë më i ulët se mesatarja; 74 për qind e meshkujve të rinj të moshës 15-24 janë të papunësuar.

- Femrat në Kosovë përballen me qasje shumë më të ulët në tregjet e faktorëve të prodhimit sesa meshkujt. Shkalla e papunësisë për femra është 55 për qind, përderisa tek meshkujt është vetëm 39 për qind.
- Migrimi dhe remitancat kanë qenë mekanizëm efektiv për zvogëlimin e varfërisë në Kosovë. Në Kosovë, roli i të ardhurave për mbrojtje sociale është i kufizuar kur jemi tek mirëqenia e popullsisë, sepse sistemi aktual për mbrojtje sociale është i karakterizuar nga shuma të vogla të benefiteve dhe mbulueshmëri të dobët të të varfërve.
- Shumë grupeve dhe individëve u mungon qasja në shërbime komunale (publike). 36 për qind e ekonomive familjare kanë raportuar se nuk kanë pasur qasje në një nga shërbimet themelore komunale, siç janë uji i pijes, kanalizimi apo energjia elektrike.

Në Prizren ekziston një radiostacion në gjuhën rome, sidoqoftë, në televizion ekziston vetëm një program me nga 30 minuta një herë në javë, gjë që nuk është edhe aq shumë.

Poashtu ekziston edhe një program televiziv në njërin nga televizionet lokale, por ai është për ashkalinjtë dhe emitohet në gjuhën shqipe.

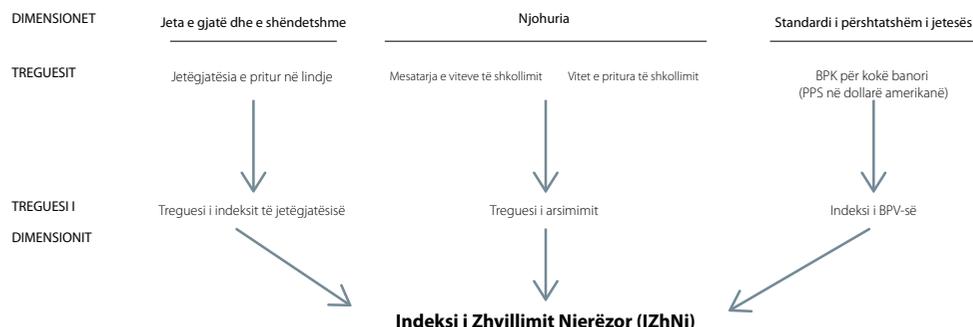
Pjesëmarrës RAE në një grup të fokusit

- Në krahasim me vendet e rajonit, me 3.7 për qind ose 12.7 për qind të shpenzimeve të përgjithshme të qeverisë të ndara për mbrojtje sociale, Kosova ka nivelin më të ulët të shpenzimeve publike për mbrojtje sociale. Sistemi i mbrojtjes sociale nuk arrin më shumë se 75 për qind të të varfërve, kështu që forcon edhe më tej vartësinë dhe gjendjen ekzistuese.
- Shumë fëmijë nga grupet e përjashtuara shoqërore nuk kanë qasje në sistemin publik të arsimit. Një e katërta e të gjithë fëmijëve nga komunitetet RAE nuk vijnë fare arsimin fillor, ndërsa pasqyra është edhe më e keqe për sa i përket vijimit të arsimit të mesëm ku përafërsisht 78 për qind e femrave dhe 62 për qind e meshkujve janë jashtë shkollës. Vetëm 10 për qind e fëmijëve me paaftësi janë të regjistruar në shkolla. Numri i nxënësve që braktisin shkollimin vazhdon të jetë i lartë në Kosovë, veçanërisht në mesin e vajzave. Përfshirja e vajzave në arsim ndikohet nga disa faktorë, siç janë pikëpamjet tradicionale për rolin e femrës, varfëria dhe distanca deri tek shkolla.
- Njerëzit që jetojnë në viset rurale janë më shumë të përjashtuar sa i përket qasjes në kujdes shëndetësor. Faktorët që i kontribuojnë përjashtimit të tyre përfshijnë vështirësinë për caktimin e një vizite tek mjeku apo specialisti mjekësor, nevojën për të pritur gjatë deri në realizimin e vizitës tek mjeku dhe/ose koston e përgjithshme të vizitës tek mjeku dhe blerjes së medikamenteve të nevojshme.
- Pensionistët shpesh nuk kanë qasje në shërbime cilësore dhe medikamentet themelore meqë pensionet e tyre nuk janë të mjaftueshme për të mbuluar koston e furnizimit mujor me medikamente.
- Serbët nga Kosova nuk marrin pjesë, në mënyrë aktive, në jetën politike të Kosovës. Shumica dërmuese e tyre (86 për qind) nuk kanë votuar në zgjedhjet e vitit 2007. Sidoqoftë, numri i serbëve që kanë votuar në zgjedhjet lokale të vitit 2009 është shtuar.

Shënime teknike:

Llogaritja e indeksit të zhvillimit njerëzor sipas Raportit Global për Zhvillimin Njerëzor 2010

Indeksi i Zhvillimit Njerëzor (IZhNj)

Indeksi i Zhvillimit Njerëzor (IZhNj) është masë përmbledhëse e zhvillimit njerëzor. Ai mat arritjet mesatare në një shtet në tre dimensione themelore të zhvillimit njerëzor: një jetë të gjatë dhe të shëndetshme, qasjen në një standard të përshatshëm jetësor. IZHNI është mesatare gjeometrike e indekseve të normalizuar, që mat të arriturat në secilin dimension.

Burimet e të dhënave

- Jetëgjatësia e pritur në lindje: UNDESA (2009d)
- Mesatarja e viteve të shkollimit: Barro dhe Lee (2010)
- Vitet e pritura të shkollimit: UNESCO Instituti për statistika (2010a)
- Bruto të hyrat kombëtare (BHK) për kokë banori: Banka Botërore (2010g) dhe FMN (2010a)

Krijimi i treguesve të dimensionit

Hapi i parë është krijimi i treguesve për secilin dimension. Duhet të përcaktohen vlerat minimale dhe maksimale

(caqet) në mënyrë që treguesit të transformohen në indekse, në mes të 0 dhe 1. Për shkak se mesatarja gjeometrike përdoret për agregim, vlera maksimale nuk ndikon në krahasimin relativ (sa i përket përqindjes) në mes të cilado dy shteteve apo periudhave kohore. Vlerat maksimale përcaktohen në bazë të vlerave aktuale maksimale të treguesve nga shtetet në sekuencën kohore, d.m.th. 1980–2010. Vlerat minimale do të ndikojnë në krahasime, kështu që përdoren vlerat të cilat mund të konceptohen në mënyrë të duhur si vlera të vazhdueshme ose zero “natyrore”. Prandaj edhe përparimi matet kundrejt niveleve minimale që i nevojiten shoqërisë për të mbijetuar me kalimin e kohës. Vlerat minimale përcaktohen në 20 vite për jetëgjatësinë e pritur, në 0 vite për të dyja variablat arsimore dhe në 163 dollarë amerikan për bruto të hyrat kombëtare (BHK) për kokë banori. Minimumi i jetëgjatësisë së pritur është i bazuar në dëshmitë e një periudhe afatgjatë nga Maddison (2010) dhe Riley (2005).¹ Shoqëritë mund të mbijetojnë pa arsimim formalë, duke

arsyetuar minimumin arsimor. Një nivel themelor i të hyrave është i nevojshëm për të siguruar ekzistencën: 163 dollarë amerikan është vlera më e ulët e arritur nga cilido shtet deri më sot (në Zimbabve në vitin 2008) dhe korrespondon me më pak se 45 cent për ditë, pak më shumë se një e treta e kufirit të varfërisë për ditë të përcaktuar nga Banka Botërore në 1.25 dollarë amerikan.

Pasi të jenë përcaktuar vlerat minimale dhe maksimale, nën indekset llogariten siç vijon:

$$\text{Indeksi i dimensionit} = \frac{\text{vlera aktuale} - \text{vlera minimale}}{\text{vlera maksimale} - \text{vlera minimale}} \quad (1)$$

Për arsimin, ekuacioni 1 aplikohet për secilën nga dy nënkomponentet, pastaj krijohet mesatarja gjeometrike e indekseve që rezultojnë nga kjo dhe përfundimisht, ekuacioni 1 aplikohet sërish kundrejt mesatares gjeometrike të indekseve, duke përdorë 0 si minimum, ndërsa si maksimum mesataren më të lartë gjeometrike të indekseve rezultues për periudhën kohore e cila është duke u shqyrtuar. Kjo është baras me aplikimin e ekuacionit 1 drejtpërdrejtë ndaj mesatares gjeometrike të dy nënkomponenteve. Për shkak se secili indeks i dimensionit është përfaqësues aftësitë në dimensionin përkatës, funksioni i transformimit nga të ardhurat në aftësi ka gjasë të jetë konkavë (Anand dhe Sen 2000c). Prandaj, për të ardhurat përdoren logaritmat natyrorë të vlerave aktuale minimale dhe maksimale.

Agregimi i nën indekseve për të dalë me Indeks të Zhvillimit Njerëzor

IZhNj-ja është mesatare gjeometrike e tre indekseve të dimensionit:

$$(I_{\text{Jeta}}^{1/3} \cdot I_{\text{Arsimi}}^{1/3} \cdot I_{\text{Të ardhurat}}^{1/3}) \quad (2)$$

Shprehja 2 paraqet zëvendësimin e papërkryer për të gjitha dimensionet e

IZhNj-së. Prandaj edhe adreson një nga kritikën më serioze të formulës për agregim linear, që mundëson zëvendësimin e përkryer nëpër dimensione. Një sasi e caktuar e zëvendësimit është themelore në përkufizimin e çfarëdo indeksi që shtohet me vlerat e komponentëve të tij.

Shëmbull: Kina	
Jetëgjatësia në lindje (vite)	73.5
Mesatarja e shkollimit (vite)	7.5
Vitet e pritura të shkollimit (vite) (years)	11.4
BHK për kokë banori (PPP dollarë amerikanë)	7,263

Shënim: Vlerat janë të rrumbullakuara

$$\text{Indeksi i jetëgjatësisë së pritur} = \frac{73.5 - 20}{83.2 - 20} = 0.847$$

$$\text{Indeksi i mesatares së shkollimit} = \frac{7.5 - 0}{13.2 - 0} = 0.568$$

$$\text{Indeksi i viteve të pritura të shkollimit} = \frac{11.4 - 0}{20.6 - 0} = 0.553$$

$$\text{Indeksi i arsimin} = \frac{\sqrt{0.568 \cdot 0.553} - 0}{0.951 - 0} = 0.589$$

$$\text{Indeksi i të hyrave} = \frac{\ln(7,263) - \ln(163)}{\ln(108,211) - \ln(163)} = 0.584$$

$$\text{Indeksi i Zhvillimit Njerëzor} = \sqrt[3]{0.847 \cdot 0.589 \cdot 0.584} = 0.663$$

Efektet e përgjithshme të përmirësimeve metodologjike të Indeksit të Zhvillimit Njerëzor

Përmirësimet metodologjike në IZhNj, duke përdorë tregues të rinj dhe një formë të re funksionale, rezultojnë në ndryshime substanciale. Miratimi i mesatares gjeometrike krijon vlera më të ulëta të indeksit, ku ndryshimet më të mëdha ndodhin në vendet me zhvillim të pabarabartë nëpër dimensione të ndryshme. Mesatarja gjeometrike ka ndikim të vogël në kategoritë e IZhNj-së. Përcaktimi i kufijve më të lartë sipas vlerave aktuale maksimale ka më pak ndikim mbi vlerat e përgjithshme të indeksit dhe ka shumë më pak ndikim në kategori.

Hyrje

- 1 Përgatitja për prezencën e ardhshme ndërkombëtare dhe të BE-së në Kosovë, Bashkimi Evropian, gjendet në http://www.eupt-kosovo.eu/new/home/docs/EU_booklet%20ENG_Jan%202008.pdf, faqe 6.
- 2 Rregullorja e Këshillit (KE) nr 2666/2000 e datës 5 dhjetor 2000 për ndihmën për Shqipërinë, Bosnje dhe Hercegovinë, Kroaci, Ish Republikën Jugosllave të Maqedonisë, që shfuqizon Rregulloren (KE) nr 1628/96 dhe ndryshon rregulloret (EEC) nr 3906/89 dhe (EEC) nr 1360/90 dhe Vendimet 97/256/EC dhe 1999/311/EC (shih aktet amandamentuese).
- 3 Komunikatë nga Komisioni për Këshillin dhe Parlamentin Evropian. Instrumenti për asistencë para-anëtarësimit (IPA) Konriza indikative financiare për shumë vite për periudhën 2008–2010, Komisioni Evropian, 2006.
- 4 FMN Parashikimet dolën, rritja e BPV-së për Kosovën, Lawrence Marzouk, <http://www.balkaninsight.com/en/main/news/29787/>.
- 5 Vlerësimi i varfërisë, Banka Botërore Kosovë, Kosovë 2007.
- 6 Enti Statistikor i Kosovës, Anketa e fuqisë punëtore 2008, 2009.
- 7 Raporti i dytë i OZhm-ve për Kosovë UNDP 2007β.
- 8 Kosovë (nën RKSKB 1244/99) 2008 Raporti i progresit që shoqëron komunikatën nga Komisioni për Parlamentin Evropian dhe Strategjinë e Këshillit për zgjerim dhe sfidat kryesore 2008-2009, Komisioni i Komuniteteve Evropiane,
- 9 Përfshirja Social dhe Agjenda e BE-së për përfshirjen sociale, 2007.
- 10 Raport i përbashkët për përfshirjen sociale, KE 2004.
- 11 Shih Kushtetutën e Kosovës: <http://www.kushtetutakosoves.info/repository/docs/Constitution.of.the.Republic.of.Kosovo.pdf>.
- 12 Kosovë (nën RKSKB 1244/99) 2008 Raporti i progresit që shoqëron komunikatën nga Komisioni për Parlamentin Evropian dhe Strategjinë e Këshillit për zgjerim dhe sfidat kryesore 2008-2009, Komisioni i Komuniteteve Evropiane, f.39.

Kapitulli 1

- 13 Diskutimi i këtij kapitulli është njoftuar në veçanti nga këto botime: Komisioni Evropian, Drejtori i përgjithshëm për punësim, çështje sociale dhe mundësi të barabarta, Raport për përfshirjen sociale 2005, analizë e Planeve kombëtare për veprim për përfshirjen sociale (2004-2006) i dorëzuar nga 10 shtetet e reja anëtare, 2005 dhe Burchardt T., J. Le Grand dhe D Piachaud, "Shkallët e përfshirjes: Zhvillimi i masës dinamike, multidimensionale" në Hills et al, Kuptimi i përfshirjes sociale, 2002.
- 14 Stewart et al, 2005.
- 15 Rishikim i përfshirjes sociale nga DFID, 'Beall, J. dhe Piron, L-H. (2004). Londër: LSE/ODI.
- 16 Ekonomia e shoqërisë (edicioni 3.) Luhmann, N. (1999). Die Wirtschaft der Gesellschaft Frankfurt am Main, Gjermani: Suhrkamp.
- 17 Sintezë e politikave kombëtare për familje 1994, Byrne, (1999) përfshirja sociale, Buckingham: Open University Press
- 18 Ditch, J. et al (1996) York: observatori Evropian për politikën kombëtare për familje, Universiteti i York.
- 18 Për rishikim gjithëpërfshirës, shih Ruth Lister (2004), Varfëria, Kembrixh: Blackwell/Polity Press.
- 19 Shih Varfëria në Mbretërinë e Bashkuar, Townsend, P. Harmondsworth: Penguin Books, 1979.
- 20 Mars 2000, Lisbon, Këshilli Evropian.
- 21 Komisioni Evropian, Eurostat. Drejtori E: statistikat sociale. Njësia E-2: Kushtet e jetesës - indikatorët 'Laeken': Metodologjia e hollësishme e kalkulimit.
- 22 Young, 2001.
- 23 Për më shumë për kulturën dhe zhvillimin njerëzor, shih UNDP, Raport i Zhvillimit të Njeriut, Liria kulturore në Botën e Sotme Diverse, 2004.
- 24 Sipas Raportit të Zhvillimit Njerëzor Global, përkufizimi i shkurtër i Zhvillimit Njerëzor zgjerim i lirie të njeriut që të jetojnë jetë të gjatë, të shëndetshme dhe kreative; të avancojnë qëllimet tjera të cilat me arsye i vlerësojnë, dhe të angazhohen aktivisht në formësimin e zhvillimit të barabartë dhe të qëndrueshëm të planetin e përbashkët. Njerëzit janë përfituesit si dhe shtytësit e zhvillimit njerëzor si individë dhe në grupe. Shih RZHNjG 2010: http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_EN_Chapter1_reprint.pdf.
- 25 MASHT 2009/2010 dhe Raportet e statistikave vitale të ESK-së 2002-2008.
- 26 ESK 2002-2008.
- 27 Ibid.

- 28 MASHT 2009/2010.
- 29 ESK 2002-2008.
- 30 MASHT 2009/2010 dhe ESK 2002-2008.
- 31 Raporti i FMN-së për shtete numër 10/245, korrik 2010.

Kapitulli 2

- 32 Shih Banka Botërore, Memorandum ekonomik i Kosovës, Njësia për uljen e varfërisë dhe menaxhimin ekonomik, Rajoni i Evropës dhe Azisë Qendrore, raport nr.: 28023 KOS, 2004.
- 33 Kredia e brendshme është ngritur nga 892 milionë euro që nga dhjetori 2007 në 1,183 milionë euro në dhjetor 2008 me rritje vjetore prej 32.6% (Banka Qendrore e Kosovës, buletini mujor, maj 2009).
- 34 Të gjitha normat e rritjes përveç IÇK janë dhënë në çmime konstante.
- 35 Enti Statistikor i Kosovës, Anketa e fuqisë punëtore 2008, 2009.
- 36 Ndikon në mënyrë joproporcionale te rinia, gratë dhe të papunët afatgjatë.
- 37 Shih UNDP, "Raporti i paralajmërimit të hershëm" Lista e fakteve Nr. 25, 26, 27, 2009.
- 38 Enti Statistikor i Kosovës, Anketa e fuqisë punëtore 2008, 2009.
- 39 Jeta nën kufirin e varfërisë prej 1.42 euro për të rritur që është ekuivalent për ditë në çmimet e vitit 2002.
- 40 Jeta nën kufirin e varfërisë së skajshme (ushqimit prej 0.93 euro në ditë sipas çmimeve të vitit 2002 .
- 41 Dy të tretat e të gjithë të varfërve jetojnë në viset rurale në bazë të raportit të vlerësimit të varfërisë nga Banka Botërore (Banka Botërore, 2007).
- 42 Anketa Mozaiku i Kosovës i vitit 2009 u mbajt me 6,400 ekonomi familjare nga 33 komuna. Anketa mbledhi të dhënat parësore përmes intervistave kokë më kokë duke shfrytëzuar një mjet hulumtimi të përshtatur. Secilës nga tridhjet e tre komunat e Kosovës iu caktua numri proporcional i të intervistuarve në bazë të shifrës së popullsisë dhe mostra u nda barazi në mes të viseve urbane dhe rurale, për të pasqyruar natyrën e ndryshme njerëzore të Kosovës dhe për të siguruar se mostra është përfaqësuese për tërë Kosovën.
- 43 Studimi i remitancave të Kosovës, UNDP Kosovë, 2010.
- 44 Banka Botërore llogarit se në mungesë të asistencës sociale, varfëria mund të jetë më e lartë për rreth 2 pikë përqindjeje; kurse në mungesë të pensioneve, varfëria do të ishte më e lartë për rreth 4 pikë përqindjeje (Shih Banka Botërore 2007).
- 45 Sistemi i mbrojtjes sociale në Kosovë përbëhet nga beneficionet e asistencës sociale, sistemi pensional bazik dhe për invaliditet, i plotësuar nga skemat e veçanta për invalidët e luftës. Banka Botërore kalkulon se në mungesë të asistencës sociale, varfëria mund të jetë më e lartë për rreth 2 pikë përqindjeje; kurse në mungesë të pensioneve, varfëria do të ishte më e lartë për rreth 4 pikë përqindjeje (Shih Banka Botërore 2007).
- 46 Përderisa sistemi i pensionit bazik i paguhet secilit individ të moshës mbi 65 vjeçare në shumë prej 40 euro, beneficionet e asistencës sociale i paguhen ekonomive familjare në shumë mesatare prej 60 euro (Shih Letrën e Bardhë për politikën sociale, 2009)
- 47 Në veçanti mbi 75% e të varfërve nuk mbulohej nga programi i asistencës sociale.
- 48 Sipas vlerësimit të varfërisë nga Banka Botërore, rreth 1 nga 5 kosovarë raportojnë se kanë së paku një familjar i cili ka mërguar jashtë vendit, dhe po aq kanë raportuar se pranojnë remitanca nga jashtë. Për krahasim, vetëm 13 për qind e popullatës marrin beneficione të asistencës sociale (Banka Botërore 2007).
- 49 Të dhënat nga tabela 2.5 tregojnë se 30.2 për qind e ekonomive familjare të përshtatura nga mallrat dhe shërbimet themelore kanë një anëtar të punësuar.
- 50 Shih Khan, A. (2005).
- 51 Vlerësimi i varfërisë nga Banka Botërore 2007 raporton rritjen e pabarazisë për Kosovën, në veçanti në viset rurale. Masa më e raportuar e pabarazisë (indeksi Gini) është rritur nga 27 për qind në 30 për qind në vitin 2005.
- 52 Tani, sektori privat në Kosovë dominohet nga ndërmarrjet e vogla dhe vazhdon që të orientohet për së tepërmi në tregtinë e shkallës së vogël dhe shërbimet me vlerë të ulët. Sipas statistikave të Agjencisë për Regjistrim të Bizneseve (ARBK), janë rreth 90,000 biznese të regjistruara në Kosovë, prej së cilave 98% janë ndërmarrje mikro. Shumica e firmave janë të organizuara si pronësi e vetme (91%) dhe partneritete (3.3%), që punësojnë më pak se pesë punëtorë. Në kuptim të shpërndarjes sektoriale, prej 90,000 firmave të regjistruara, rreth 56% janë të angazhuara në tregti, hotele dhe restorante, 9.4% janë në prodhim, dhe 1.8% janë në bujqësi (Agjencia për NVM: Raport vjetor në vitin 2009).
- 53 Afarizmi 2010, Reformimi në kohëra të vështira, Banka Botërore & IFC, botim i përbashkët i Palgrave Macmillan, IFC dhe Bankës Botërore, 2009.
- 54 Shih Bankën Botërore 2007.
- 55 Shih ESK, Anketa e fuqisë punëtore 2004- 2008.
- 56 Pasqyrë e bizneseve pronë të grave në vitin 2006, SHE-ERA, Ndërmarrëset grat në Kosovë: Dokument hulumtimi, 2006.
- 57 Shih SHE-ERA (2006).
- 58 Shih Banka Botërore (2010).
- 59 Në vitin 2008, vetëm 4 për qind e kredive të biznesit u kanalizuan në sektorin e bujqësisë: shih Banka Qendrore e Kosovës, buletini mujor i statistikave, dhjetor 2008.
- 60 Raport nga Banka Botërore për përmirësimin e mundësive për punësim në Evropën Lindore dhe CIS, 2005.
- 61 Kultivimi bujqësor në prona të vogla përkufizohet si punë në fermën prej 2 apo më pak hektarë.
- 62 Shërbimet e këshillimit paraqesin një program joformal arsimor të zbatuar dhe dizajnuar për të ndihmuar njerëzit që të shfrytëzojnë dijen e bazuar në hulumtime për të përmirësuar prodhimin bujqësor apo jetesën e tyre. Shërbimet zakonisht ofrohen nga institucionet e caktuara të shtetit. Në shumicën e shteteve arsimit ofrohet në fushën e bujqësisë dhe ushqimit, shtëpisë dhe familjes, mjedisit, zhvillimit ekonomik të komunitetit dhe rinisë.
- 63 Ekspozimi në rreziqet e pasiguruara – rezultati i katastrofës natyrore apo ndryshimi i motit dhe brishtësia e çmimeve – ka efikasitet të lartë dhe kosto për mirëqenie për ekonomitë familjare rurale dhe pak progres është arritur në reduktimin e rreziqeve të pasiguruara në bujqësinë në prona të vogla.

- 64 Varfëria e fëmijëve në Kosovë – Dokument me opsione politike, UNICEF 2010.
- 65 USAID dhe Zyra Zvicerane për Bashkëpunim kanë mbështetur SHE-ERA dhe FINCA – një institucion mikro-financiar – në promovimin e ndërmarrësisë së grave në Kosovë. Komponenti i trajnimit për biznes është duke u mbajtur nga SHE-ERA, përdërisa kredia ofrohet nga FINCA. Organizata e shoqërisë civile “Gratë për gratë” gjithashtu është duke përkrahur gratë e interesuara që të fillojnë biznesin e tyre me trajnime dhe skema të grantit të pjesshëm.

Kapitulli 3

- 66 Anketa Mozaiku i Kosovës, UNDP 2009.
- 67 Raporti i monitorimit global: Shkrim-leximi për jetë, UNESCO 2006. E marrë nga: <http://www.unesco.org/en/efareport/reports/2006-literacy/>.
- 68 Raporti i Paralajmërimit të Hershëm për Kosovë 2010, Nr. 28.
- 69 IIEP, Botët paralele, rindërtimi i sistemit arsimor në Kosovë, UNESCO, M. Sommers & P. Buckland, 2004.
- 70 Për më shumë për sistemet paralele në Kosovë, shih OSBE-në misioni në Kosovë, Departamenti për të drejtat e njeriut, decentralizim dhe komunitete, Strukturat paralele në Kosovë, 2006-2007, gjendet në: http://www.osce.org/documents/mik/2007/04/23925_en.pdf.
- 71 Botët paralele, rindërtimi i sistemit arsimor në Kosovë, UNESCO, IIEP, 2004.
- 72 Ibid.
- 73 Shih www.kuvendikosoves.org:
- Ligji për arsimin fillor dhe të mesëm në Kosovë nr. 2002/2
 - Ligji për arsimin e lartë në Kosovë nr. 2002/3
 - Ligji për arsimin dhe aftësimin për të rritur nr. 02/L-24
 - Ligji për arsimin dhe fuqizimin nr. 02/L-42
 - Ligji për arsimin parashkollor nr. 02/L-52
 - Ligji për arsimin në komunat e Republikës së Kosovës nr. 03/L-068.
- 74 Kushtetuta e Republikës së Kosovës, 2008, neni 47.
- 75 Shih http://www.gazetazyrtare.com/e-gov/index.php?option=com_content&task=view&id=155&Itemid=56&lang=en.
- 76 Rishikim gjinor në arsimin në Kosovë, UNICEF, MASHT, ESK, 2003.
- 77 Në raport, përqindja e lartë e regjistrimit në shkollë është shpjeguar nga niveli i migrimit në vitin 1998 dhe 1999 (f.35).
- 78 Kuvendi i Republikës së Kosovës, Letra e bardhë, Sfidat e Kosovës në përfshirjen sociale, tetor 2009.
- 79 Analiza e RZhNj për vendet e Ballkanit perëndimor - Kosovë, ETF, 2008.
- 80 Statistikat nga burimet e ndryshme për arsimin e lartë në Kosovë ndonjëherë janë kundërtënëse dhe hutuese. Shpjegimi mund të jetë në metodologjinë e ndryshme të shfrytëzuar në veçanti në lidhje me kohëzgjatjen e studimeve kur studenti konsiderohet “aktiv” apo i regjistruar. P.sh. kohëzgjatja e studimeve në universitetin publik ndonjëherë është më i gjatë sesa gjatësia nominale e studimeve. Sa i përket KIPRED-it, (Dokumenti politik #7, qeverisja dhe konkurrenca në arsimin e lartë, KIPRED, mars 2007) “në mjekësi kohëzgjatja mesatare e studimeve gjashtëvjeçare shkon gjër në 13 vite. Tutje, për 36 vite askujt nuk i është marrë e drejta e studimit”.
- 81 Varfëria e fëmijëve në Kosovë, Dokument i opsioneve politike – UNICEF 2010.
- 82 Banka Qendrore e Kosovës ende nuk e ka nxjerrë PPP-në për Kosovën. Tutje, mund të supozohet se PPP në Kosovë bën shumë shkolla pa qasje për shkak të shpenzimeve, dhe për një numër të konsiderueshëm të familjeve në Kosovë, e bën të pa qasje në arsimin në përgjithësi për fëmijët e tyre.
- 83 Identifikimi i politikave dhe praktikave për përgatitjen e mësimdhënësve për arsimin përfshirës në kontekst të diversitetit social dhe kulturor Raporti për Kosovën, 2009.
- 84 Vlerësimi i arsimit fillor/arsimit para-universitar në Kosovë, USAID, 2009.
- 85 Sfidat në përfshirjen sociale, Kuvendi i Republikës së Kosovës, letra e bardhë, tetor 2009.
- 86 Shih <http://www.masht-gov.net>. Strategjia për arsim për popullatën rurale në Kosovë (2004 – 2009),
- Strategjia për zhvillimin e arsimit të lartë në Kosovë (2005–2015);
 - Strategjia për zhvillimin e arsimit para-universitar në Kosovë (2007–2017);
 - Strategjia për integrimin e komuniteteve romë, ashkali dhe egjiptiane (komponenti i arsimit 2007–2017);
 - Strategjia për aftësimin profesional 2005–2007;
 - Strategjia kombëtare për arsimin dhe aftësimin në ndërmarrësi, përvijimi me Evropë – Strategjia për arsimin në moshë të rritur për Kosovën (2005–2015).
- 87 p.sh. MASHT-i, në maj 2010, ka shpërndarë komentet për draftin e ligjit të ri për arsimin e lartë.
- 88 Tregu i punës dhe papunësia në Kosovë, RIINVEST, 2003.
- 89 Analiza e RZhNj në nivel vendi për vendet e Ballkanit perëndimor – Kosova, ETF, 2008.
- 90 Dukagjin Pupovci, Drejtor, QKA, 2010.
- 91 Rishikimi në nivel vendi i zhvillimit kapital njerëzor në Serbi, dokument pune i ETF, tetor 2009.
- 92 UNESCO, Instituti për statistika – qendra e të dhënave, 2006.
- 93 Indikatorët dhe të dhënat statistikore në arsim 2004/05, 05/06, 06/07, MASHT, 2008.
- 94 Letra e bardhë: Sfidat e Kosovës në përfshirjen sociale, Kuvendi i Republikës së Kosovës, 2009.
- 95 Duhet të theksohet se disa shkolla profesionale bënë ndryshime në modelin tjetër prej 5+4+4, p.sh. shkolla e mesme e mjekësisë.
- 96 Rishikim gjinor në arsim në Kosovë, UNICEF, MASHT, ESK, 2003.
- 97 Disa nga këto pika janë marrë nga vlerësimi i arsimit fillor/arsimit para-universitar në Kosovë, USAID, 2009.
- 98 Prioritetet për veprim në arsim dhe barazi, OECD, Referim politik 2004.
- 99 IIEP botët paralele, rindërtimi i sistemit arsimor në Kosovë, UNESCO, M. Sommers & P. Buckland, 2004.
- 100 Vlerësimi i arsimit fillor/arsimit para-universitar në Kosovë, USAID, 2009.
- 101 Handikos – organizata parësore e Kosovës për personat me nevoja të veçanta.
- 102 2008 Raport për të drejtat e njeriut: USDos, Kosovë shkurt 2009.

- 103 Pakicat tjera përfshijnë boshnjakët, goranët, turqit, romët, ashkalitë, egjiptianët dhe të tjerët.
- 104 Arsimi cilësor për të gjithë në Kosovë, UNICEF, 2005.
- 105 Ibid.
- 106 Nevoja për të përkrahur komunitetet pakicë për të parandaluar zhvendosjen e mëtejme dhe për të mundësuar zgjidhjet e qëndrueshme, profil i gjendjes së personave të zhvendosur brenda vendit, Qendra monitoruese e të zhvendosurve brenda vendit, KOSOVË 22 janar, 2010, f. 144 Ref. te UNIJA, tetor 2008, f.45.
- 107 2008 Raporti për të drejtat e njeriut: USDos, Kosovë shkurt .
- 108 Këshilli i sigurisë kombëtare ShBA; <http://www.nsc.org/library/facts/lead.htm>.

Kapitulli 4

- 109 Komunitetet joshumicë të Kosovës brenda sistemeve të arsimit fillor dhe të mesëm, Misioni i OSBE-së në Kosovë, prill 2009.
- 110 Sfidat e Kosovës në përfshirjen sociale, Kuvendi i Republikës së Kosovës, Letër e bardhë, tetor 2009
- 111 Rishikim në zyrë i përshtimit social në Ballkanin perëndimor, Departamenti i Mbretërisë së Bashkuar për zhvillim ndërkombëtar, 2006.
- 112 Arsimi parauniversitar, indikatorët dhe të dhëna statistikore vitet shkollore: 2004/05; 05/06; 06/07.
- 113 Vlerësimi i arsimit fillor/arsimi para-universitar në Kosovë, USAID, 2009.
- 114 Kosova e porsalindur: Disa sfida ndaj zhvillimit dhe politikës publike, Bislimi, Faton, 2008: Shtypi i Kolegjit të Universitetit Victory.
- 115 USAID, Vlerësimi i arsimit fillor/arsimi para-universitar në Kosovë, 2009.
- 116 Raport i BE-së i raportit për Kosovë, 2009.
- 117 Shih: <http://www.nfq.ie/nfq/en/documents/NFQ-principles06brown.pdf> (vizita e fundit më 25.11.2010).
- 118 Vlerësimi i arsimit fillor/arsimi para-universitar në Kosovë, USAID, 2009.
- 119 Kosova nuk ka sistem të sigurimit shëndetësor, megjithatë pacientët të cilët nuk mbulohej nga skema e mbrojtjes sociale paguajnë një shumë simbolike prej 2 deri në 3 euro për vizitat në institucionet publike të shëndetësisë.
- 120 Raport i MSH-së 2004.
- 121 Raportet e statistikave jetësore të ESK-së 2002 - 2008.
- 122 ESK shkaqet e vdekjes 2007.
- 123 IKShP Raporti EPI 2009.
- 124 Raporti i MSH-së për tuberkulozin 2009.
- 125 Raport vjetor i IKShP 2009.
- 126 Ibid.
- 127 Burrat që bëjnë seks me burra.
- 128 Plani strategjik i Kosovës i MSH kundër HIV/AIDS 2009 – 2013.
- 129 Plani strategjik i Kosovës i MSH kundër HIV/AIDS 2009 – 2013.
- 130 UNFPA, Vlerësimi i nevojave për shëndetin riprodhues në Kosovë në viset me pakica 2009.
- 131 BB, Studim për reformën e financimit të shëndetësisë në Kosovë, maj 2008.
- 132 OBSH SIS, Observatori global i shëndetësisë, <http://apps.who.int/ghodata/> e vizituar në maj 2010.
- 133 Implikimet ekonomike të pabarazive socio-ekonomike në shëndetësi në BE, Meckenbach, J et al.
- 134 Grupet dhe individët e pafavorizuar vuajnë nga e njëjta sëmundje si i tërë grupi, por në mënyrën joproporcionale.
- 135 Varfëria shëndetësore dhe përfshirja sociale në Evropë, EuroHealthNet 2003, faqe 12.
- 136 Ministria e Shëndetësisë së Kosovës dhe BB – Master Plani për rrjetin e sistemit shëndetësor 2008.
- 137 MSH Situata perinatale në Kosovë 2000 – 2008.
- 138 Gjendja e mjedisit Kosovë 2004 dhe Plani i veprimt mjedisor i Kosovës 2006-2010, Ministria e mjedisit dhe planifikimit hapësinor.
- 139 Raporti i Zhvillimit Njerëzor për Kosovën, UNDP 2010.
- 140 <http://www.reliefweb.int/rw/rwb.nsf/db900SID/EGUA-7TXQ3Y?OpenDocument> (e vizituar më 26.11.2010)
- 141 Buxheti i MSH-së 2010.
- 142 Raporti 6 mujor i punës së zyrës për trajtime jashtë vendit në MSH, 2010.
- 143 Studimi Mozaik i Kosovës, UNDP 2009.
- 144 Raport i vlerësimit të varfërisë, Banka Botërore 2005.
- 145 Analizë e sektorit të farmacisë në Kosovë, Saiter, Subhi, 2007.
- 146 UNDP Studimi Mozaik i Kosovës 2009.
- 147 UNICEF, Anketa e të ushqyerit të grave shtatzëna dhe fëmijëve në Kosovë, mars 2010.
- 148 Helmimi me plumb në radhët e fëmijëve romë, ashkali dhe egjiptian të zhvendosur brenda vendit në Krahinën e Kosovës të administruar nga OKB-ja, M.J. Brown et al. Revista evropiane për qasjen e avancuar në shëndetin publik, e vizituar më 6 nëntor 2009.
- 149 Raport preliminar për nivelet e plumbit në gjak në Mitrovicën e veriut dhe në Zveçan, OBSH korrik 2004.
- 150 Rekomandimet për parandalimin e helmimit me plumb në radhët e popullatës rome të zhvendosur brenda vendit në Kosovë nga qendrat për kontroll dhe parandalim të sëmundjes, tetor 2007.
- 151 Rekomandimet për parandalimin e helmimit me plumb në radhët e popullatës rome të zhvendosur brenda vendit në Kosovë; CDC, tetor 2007.
- 152 Këshilli i sigurisë kombëtare ShBA; <http://www.nsc.org/library/facts/lead.htm>.

Kapitulli 5

- 153 Këshilli i sigurisë kombëtare ShBA; <http://www.nsc.org/library/facts/lead.htm>.
- 154 Edhe pse sipas Këshillit të Evropës të drejtat e pakicave janë pjesë përbërëse e kornizës demokratike, demokracia pluraliste duhet njëkohësisht të ruaj prerogativën e shumicës dhe të drejtat e pakicave. Shih <http://book.coe.int/EN/>

- ficheouvrage.php?PAGEID=39&lang=EN&theme_catalogue=120181).
- 155 Përjashtimi social dhe angazhimi politik, Raport hulumtimit 2005, f. 3, http://www.electoralcommission.org.uk/__data/assets/pdf_file/0007/63835/Social-exclusion-and-political-engagement.pdf.
- 156 Shih Kapaciteti qytetar, Përjashtimi social dhe pjesëmarrja politike në Britani: Evidencë nga Anketa e vitit 1999 për varfërinë dhe përjashtimin social, Fahmy, E.: Dokumenti i prezantuar para shoqatës së studimeve politike.
- 157 Kushtetuta, Art. 45.
- 158 Kushtetuta, Art. 3.
- 159 Kushtetuta, Art. 7.
- 160 Ligji për qasjen në dokumentet zyrtare, neni 3.1, në internet. http://www.assembly-kosova.org/common/docs/ligjet/2003_12_en.pdf.
- 161 http://www.assembly-kosova.org/common/docs/ligjet/2004_2_en.pdf.
- 162 http://www.assembly-kosova.org/common/docs/ligjet/2004_3_en.pdf.
- 163 http://www.assembly-kosova.org/common/docs/ligjet/2008_03-L040_en.pdf.
- 164 http://www.assembly-kosova.org/common/docs/ligjet/2008_03-L047_en.pdf.
- 165 http://www.assembly-kosova.org/common/docs/ligjet/2008_03-L072_en.pdf.
- 166 http://www.assembly-kosova.org/common/docs/ligjet/2008_03-L073_en.pdf.
- 167 http://www.assembly-kosova.org/common/docs/ligjet/2009_03-L-118_en.pdf.
- 168 http://www.assembly-kosova.org/common/docs/ligjet/2009_03-L-134_en.pdf.
- 169 <http://www.assembly-kosova.org/common/docs/ligjet/2009-145-eng.pdf>.
- 170 Demokracia në veprim: 2009 Raporti për zgjedhjet lokale, f. 28, në internet http://www.demokracianeveprim.org/site/publikimet/Raporti_ENG.pdf.
- 171 Shih, për shembull, <http://www.ndi.org/kosovo>.
- 172 Raporti evropian i progresit për Kosovën, 2009, f. 15-16, në internet nën http://www.delprn.ec.europa.eu/repository/docs/ks_rapport_2009_en.pdf.
- 173 Analiza e Politikave Publike: Qeverisja e mirë në Kuvendin e Kosovës. Në internet në http://www.monitorimi-kuvendit.info/raportet/Qeverisja_e_Mire_ne_Kuvend.pdf, f-24.
- 174 Ibid.
- 175 Analiza e Politikave Publike: Qeverisja e mirë në Kuvendin e Kosovës. Në internet në http://www.monitorimi-kuvendit.info/raportet/Qeverisja_e_Mire_ne_Kuvend.pdf, p-24-25.
- 176 Raporti evropian i progresit për Kosovën, 2009, f. 7, Në internet në http://www.delprn.ec.europa.eu/repository/docs/ks_rapport_2009_en.pdf.
- 177 Raporti i zhvillimit njerëzor për Kosovë, UNDP 2008, f. 22.
- 178 Raporti i zhvillimit njerëzor për Kosovë 2004, UNDP f. 54.
- 179 Anketa e pozitës së grave në Kosovë në vitin 2009, UNIFEM. Dokumenti i brendshëm, f. 14.
- 180 Raporti i zhvillimit njerëzor për Kosovë 2008, UNDP f. 78-79.
- 181 Gjendja e medieve në Kosovë, Cees van Zweeden, 2007, <http://www.uio.no/studier/emner/hf/imk/JOUR4330/h07/Zweeden%20The%20state%20of%20media%20in%20Kosovo.pdf>.
- 182 Vlerësim i programit të pavarur të medieve në Kosovë: Përmbledhje e përgjithshme, DAL, i dorëzuar Agjencisë së Shteteve të Bashkuara për zhvillim ndërkombëtar/Kosovë, 2004.
- 183 Qarkullimi dhe politizimi i medieve të shtypura në Kosovë, Misioni i OSBE-së në Kosovë, mars 2010
- 184 Raporti evropian i progresit për Kosovën, 2009, f.13, http://www.delprn.ec.europa.eu/repository/docs/ks_rapport_2009_en.pdf
- 185 Gratë dhe burrat në Kosovë, Enti statistikor i Kosovës, 2009, f. 4, http://www.ks-gov.net/ESK/eng/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=8&Itemid=8.
- 186 Rritja e pjesëmarrjes politike të grave, UNDP, 2010 Hyrje.
- 187 Siguria fillon në shtëpi. Hulumtim për të informuar strategjinë e parë nacionale dhe planin e veprimit kundër dhunës në familje në Kosovë, Agjencia për barazi gjinore, Prishtinë 2008: f. 76.
- 188 Anketë e pozitës së grave në Kosovë në vitin 2009, UNIFEM dokumenti i brendshëm, f. 3.
- 189 Raporti evropian i progresit për Kosovën, 2009, p. 14, në internet në http://www.delprn.ec.europa.eu/repository/docs/ks_rapport_2009_en.pdf.
- 190 Mundësimi i ndryshimit: Zërat e rinisë së Kosovës, UNICEF 2010.
- 191 Për shkak të numrit të kufizuar të të intervistuarve nga komunitetet tjera, janë analizuar vetëm të dhënat rreth pjesëmarrjes së serbëve të Kosovës.
- 192 Një parti politike serbe në Zveçan – Bashkimi për të ardhmen evropiane, që është certifikuar për zgjedhjet lokale, u tërhoq para 15 nëntorit pas hedhjes së granatës së dorës në shtëpinë e liderit të saj, Bozhidar Stojkoviç.
- 193 Pozita e komuniteteve rome, ashkali dhe egjiptiane në Kosovë, Anketa bazë e mbajtur me kërkesë dhe financim nga Fondacioni Kosovar për Shoqëri të Hapur: Kompania COMPASS Research & Consulting. Prishtinë: KFOS – SOROS, 2009).
- 194 Anketa Mozaiku i Kosovës, UNDP 2009, f. 44. <http://www.kosovo.undp.org/repository/docs/english%20green.pdf>.
- 195 Anketa Mozaiku i Kosovës, UNDP 2009, f. 46. <http://www.kosovo.undp.org/repository/docs/english%20green.pdf>.
- 196 Shih për shembull, <http://europeandcis.undp.org/gender/genderandgovernance/show/B839B649-F203-1EE9-B1E168C1DC1A81C8>.